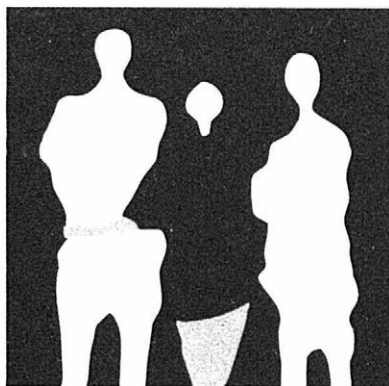

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 39 (2003): 5

Sociologický časopis Czech Sociological Review

*Vydává Sociologický ústav
Akademie věd České republiky*

České vydání:

Marek Skovajsa, šéfredaktor

Redakční rada:

Marie Čermáková (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Ludmila Fialová (*PřF UK, Praha*)

Hana Havelková (*FHS UK, Praha*)

Michal Illner (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Jan Jandourek (*FF UK, Praha*)

Martin Kreidl (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Věra Majerová (*ČZU, Praha*)

Radim Marada (*FSS MU, Brno*)

Jiří Musil (*CEU, Budapešť*)

Miroslav Novák (*FSV UK, Praha*)

Miloslav Petrusek (*FSV UK, Praha*)

Ladislav Rabušic (*FSS MU, Brno*)

Jan Sedláček (*FF UK, Praha*)

Ján Sopóci (*FF UK, Bratislava*)

Jadwiga Śanderová (*FSV UK, Praha*)

Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*)

Jiří Večerník (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Klára Vlachová-Plecitá (*SoÚ AV ČR, Praha*)

Ivan Vodochoďský (*FSV UK, Praha*)

František Znebežánek (*FF UP, Olomouc*)

*Published by the Institute of Sociology
Academy of Sciences of the Czech Republic*

English edition:

Jiří Večerník, Editor-in-Chief

Editorial Board:

Joseph S. Drew (*Washington and Prague*)

Zdenka Mansfeldová (*Prague*)

Petr Matějů (*Prague*)

Georges Mink (*Paris and Prague*)

Stein Ringen (*Oxford*)

Marek Skovajsa (*Prague*)

Michael Steiner (*Graz*)

Iván Szelényi (*Yale and Budapest*)

Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

výkonná redaktorka/Managing Editor

Jitka Stehliková

anglická redaktorka/English Editor

Robin Cassling

sekretariát/Secretary Eva Strnadová

sazba/Typeset by Martin Pokorný, Hostouň

tisk/Printers Tiskárna UJI, Praha 5

návrh obálky/Cover Design Filip Blažek

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Po-
děbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objed-
návky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 český, 2 anglický). Cena 44 Kč, v zahra-
ničí 14 € (14 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi
Social SciSearch a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Infor-
mation, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in
Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz.
One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social
& Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

<i>Editorial (Marek Skovajsa)</i>	604
---	-----

STATI

<i>Karel Müller: Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovske dědictví a giddensová perspektiva</i>	607
--	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Petr Matějů, Jana Straková: Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností. Sociologický pohled na úlohu víceletých gymnázií ve světle výzkumu PISA 2000</i>	625
<i>Karel Maier: Sídliště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení</i>	653

SOUDOBA SVĚTOVÁ SOCIOLOGIE

<i>Radka Radimská: Individuum a rodina: teorie soukromého života podle Françoise de Singlyho</i>	667
--	-----

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Hynek Jeřábek: Měření názorového vůdcovství v českých sociologických výzkumech. PS-škála jako nástroj pro zjišťování názorového vůdcovství</i>	687
---	-----

MEDAILON

<i>Robert King Merton 1910–2003 (Jiří Musil)</i>	707
<i>Gennadij Semjonovič Batygin 1951–2003 (Miloslav Petrušek)</i>	712

RECENZE

<i>Jiří Šubr: Čas a společnost (K otázce temporalizované sociologie) (Miloslav Petrušek)</i>	717
<i>Pavel Barša (ed.): Politika rodu a sexuální identity (Ivan Vodochodský)</i>	719
<i>Noreena Heertz: The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy (Zdeněk R. Nešpor)</i>	722
<i>Gerald Delanty: Social Theory in a Changing World: Conceptions of Modernity (Jan Balon)</i>	725
<i>Jerzy Szacki: Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe (Jan Sedláček)</i>	728
<i>Piotr Sztompka: Socjologia: Analiza społeczeństwa (Miloslav Petrušek)</i>	731
<i>Barbara Szacka: Wprowadzenie do socjologii (Miloslav Petrušek)</i>	734
<i>Historická demografie 26 (Dana Hamplová)</i>	736
<i>Ladislav Cabada, Michal Kubát a kol.: Úvod do studia politické vědy (Vít Hloušek)</i> ..	737

<i>Světový kongres Mezinárodní asociace pro politické vědy</i> (Zdenka Mansfeldová, Petra Rakušanová)	741
<i>Doktorský výzkumný kurs Gender Equality and Men's Practices in European</i> <i>Welfare Regimes, Jurmala, Lotyšsko (Radka Radinská)</i>	743
<i>Produkování lokálního řádu (Jiří Nekvapil)</i>	745
<i>56. výroční konference asociace WAPOR poprvé v České republice</i> (Hynek Jeřábek, Eva Veisová)	748

ANOTACE

<i>Władysław Adamski, Pavel Machonin, Wolfgang Zapf (eds.): Structural Change</i> <i>and Modernization in Post-Socialist Societies (red.)</i>	751
<i>Bernd Estel: Nation und nationale Identität. Versuch einer Rekonstruktion (ms)</i>	751
<i>Jiří Blažek, David Uhlíř: Teorie regionálního rozvoje.</i> <i>Nástin, kritika, klasifikace (ms)</i>	752

Redakční rada a členové redakce *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* blahopřejí šéfredaktorovi anglického vydání

doc. Ing. Jiřímu Večerníkovi, CSc.

k získání hodnosti důstojníka **Zlaté akademické palmy**, kterou mu udělila Francouzská republika.

Řády akademických palm uděluje francouzská vláda od roku 1808. Nositeli vyznamenání se stávají přední členové akademické obce – vědci, univerzitní profesori, představitelé kultury. Radě, která kandidáty na ocenění vybírá, tradičně předsedá francouzský ministr školství. Vyznamenání se uděluje občanům jiných států než Francie z řad osobností, které přispěly k rozvoji vztahů mezi oběma zeměmi.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině)

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2 v textovém editoru. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excell, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon (+420) 222 221 761, 221 183 217–218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10–16 hod.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SČ/CSR, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page (1800 characters). The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excell, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete *bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax (+420) 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Vážené čtenářky a čtenáři,

oboustranně anonymní recenzní řízení (*double-blind pair review process*) je jedním ze základních pilířů, na nichž stojí kvalita a dobrá pověst vědeckých časopisů. *Sociologický časopis* se praxe anonymního recenzního řízení drží důsledně již řadu let, a to jako jedno z mála českých společenskovědních periodik. Každý příspěvek, který redakce obdrží, je při splnění formálních požadavků a minimálních kritérií na kvalitu postoupen k posouzení dvěma anonymním posuzovatelům. Na rozdíl od řady jiných recenzovaných časopisů nejsou posuzovateli jen členové redakční rady, ale z větší části příslušníci širší obce sociologů a dalších sociálních vědců. Redakce i redakční rada se tímto způsobem snaží poskytnout autorům příspěvků solidní záruku, že jejich text bude posouzen s maximální odborností a minimální osobní zaujatostí. Není žádným tajemstvím, že maximalizace prvního i minimalizace druhého nejsou snadno dosažitelné. A pouhá anonymnost sama nezajistí fungování mechanismu recenzního řízení tak, aby z konkurujících si příspěvků spolehlivě vybralo ty nejlepší. I když však recenzní řízení není všelék na problémy spojené s posuzováním výsledků vědecké práce, bez něj je toto posuzování ještě obtížnější než s ním.

Se záměrem, aby se průběh recenzního řízení stal čitelnějším pro potenciální i skutečné přispěvatele, zde otiskujeme základní informaci o praxi recenzního řízení v SČ. Tento text byl projednán na zasedání redakční rady českého vydání *Sociologického časopisu* v květnu 2003 a je dostupný také na internetových stránkách časopisu (<http://sreview.soc.cas.cz>).

K datu vyjití tohoto čísla je pro naše čtenáře připravena internetová anketa, která nabízí příležitost vyslovit se ke kvalitě článků a recenzí publikovaných v SČ, k jeho grafické úpravě a mnoha dalším tématům. Čtenáři mají možnost sdělit redakci, co by podle jejich názoru mělo být změněno a co zachováno, aby se časopis dostal do optimální kondice. Anketa je přístupná z webové stránky SČ.

Marek Skovajsa

V předchozím čísle Sociologického časopisu jsme publikovali recenzní stať Steina Ringena „Evropa na pokraji úpadku: kam až může vést populační krize“. Jedná se o překlad článku: Stein Ringen „Population Crisis in Europe“, *Times Literary Supplement*, February 28, 2003. Děkujeme touto cestou vydavateli Times Literary Supplement za laskavé svolení k publikaci v českém překladu.

Informace pro autory o standardním průběhu recenzního řízení

Sociologický časopis/ Czech Sociological Review je anonymně recenzované odborné periodikum. Redakce pokládá recenzní řízení za klíčový předpoklad kvality časopisu a snaží se o to, aby bylo objektivní, věcné a rychlé, a přispívalo ke zvyšování úrovně publikovaných článků.

Průběh recenzního řízení

Každá stať nabídnutá k publikaci v *Sociologickém časopise* je postoupena k posouzení dvěma recenzentům. Autoři a posuzovatelé zůstávají pro sebe navzájem anonymní.

Šéfredaktor má právo článek odmítnout postoupit do recenzního řízení, pokud se domnívá, že nesplňuje základní požadavky kladené na odborný text nebo výrazně vybočuje z oblasti sociologie a příbuzných společenských věd. Toto své rozhodnutí šéfredaktor musí zdůvodnit před redakční radou časopisu. Členové redakční rady mají právo kdykoli si vyžádat rukopisy nabídnuté redakci, včetně těch, které šéfredaktor zamítl před recenzním řízením.

Šéfredaktor také může autorovi doporučit provedení jazykových, formálních i obsahových úprav ještě před tím, než článek postoupí do recenzního řízení. V případě, že autor odmítne navrhované změny provést, šéfredaktor jeho článek postoupí do recenzního řízení.

Šéfredaktor také může článek autorovi vrátit, pokud je příliš rozsáhlý (viz Pokyny pro autory), nebo naopak příliš krátký.

K posouzení příspěvku vybírá šéfredaktor odborníky na problematiku, již se text zabývá. Přihlíží také k tomu, aby posuzovatelé nebyli s autorem úzce pracovně, institucionálně nebo osobně spjati. Posuzovatelé vyplňují do standardizovaného formuláře, zda text doporučují k přijetí, přepracování nebo zamítnutí. Své rozhodnutí zdůvodňují v posudku, do něž mohou také zahrnout doporučení k úpravám textu.

Na základě vyjádření posuzovatelů šéfredaktor autorovi sdělí, zda text přijímá, požaduje jeho přepracování, nebo jej zamítá. V případě, že autora žádá o přepracování nebo jeho text zamítá, uvede i nejzávažnější důvody. Pokud autor nesouhlasí se stanoviskem šéfredaktora, může vyložit své důvody v dopise, který šéfredaktor předloží redakční radě. Konečné rozhodnutí o přijetí či zamítnutí příspěvků činí ve všech případech šéfredaktor po poradě s redakční radou.

Rozhodování o přijetí/přepracování/zamítnutí příspěvku se řídí následujícími pravidly (Tato pravidla popisují zavedenou praxi. V ojedinělých případech, daných specifickým charakterem článku, se od nich postup může odchýlit):

- Jsou-li oba posudky *kladné*, konečné rozhodnutí o přijetí činí redakční rada a šéfredaktor.
- Stejně tak jsou-li oba posudky *záporné*, konečné rozhodnutí o zamítnutí činí redakční rada a šéfredaktor.

- V případě, že oba posudky *doporučují přepracování*, autor je požádán o přepracování a přepracovaný text je poté postoupen k novému posouzení buď recenzentovi, který měl vůči textu závažnější námitky, nebo třetí osobě.
- V případě, že jeden posudek je *kladný* a druhý *záporný*, autor je požádán o přepracování textu a ten je poté postoupen k posouzení třetímu recenzentovi.
- V případě, že jeden posudek je *kladný* a druhý *doporučuje přepracování*, autor je požádán o přepracování a poté je článek postoupen k novému posouzení recenzentovi, který požadoval přepracování.
- V případě, že jeden posudek je *záporný* a druhý *požaduje přepracování*, šéfredaktor buď redakční radě navrhne zamítnutí článku, nebo autora požádá o přepracování a přepracovaný text je poté postoupen k posouzení třetímu recenzentovi.

Pokud ani po posouzení přepracované verze článku není stanovisko recenzentů shodné, šéfredaktor buď osloví třetího recenzenta (pokud se tak již nestalo), nebo článek přímo předloží ke konečnému rozhodnutí redakční radě.

V případě, že autor nepovažuje (všechna nebo některá) doporučení posuzovatelů za věcně oprávněná, nemusí se jimi řídit a důvody, jež ho k tomu vedly, může vyložit v dopise, který šéfredaktor předloží před konečným rozhodnutím o přijetí či zamítnutí článku redakční radě.

Trvání recenzního řízení

Standardní doba trvání recenzního řízení je 8 týdnů. Tato doba se počítá od data, kdy byla do redakce doručena posuzovaná verze článku. Redakce *Sociologického časopisu* usiluje o to, aby lhůta 8 týdnů byla dodržena, za zdržení způsobené posuzovatelem však nenese odpovědnost.

Potvrzení o nabídce rukopisu a o přijetí k tisku

Potvrzení o tom, že autor článek časopisu nabídl, redakce rozesílá po jeho zaregistrování.

Potvrzení o tom, že článek byl přijat k tisku v *Sociologickém časopise*, redakce poskytuje na požádání autora a teprve poté, co s přijetím článku vyjádřila souhlas redakční rada.

Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. *Tocquevillovske dědictví a giddensovká perspektiva*

KAREL MÜLLER*

Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická, Praha

The Civil Society Concept: An Attempt at a Complementary Approach. *Tocqueville's Legacy and Giddens' Perspective*

Abstract: The following paper attempts to offer a framework for understanding the interdependence between modern civil society and the democratic state in all its complexity and mutual relations. The author seeks inspiration in two very significant sources – in a reconstruction of Tocqueville's social theory and thought, and in Giddens' theory of reflexive modernity. In the first step, the author offers a robust normative perspective of the concept of a civil society and, in the second step, tries to outline the complex interpretative framework for an empirical analysis of state-civil society relations. The presented schemes are intended to support the ambition of overcoming to a certain extent the crucial sociological paradox between the macro- and the micro-sociological approach and considering both the functional-structural perspective and the empirical point of view of the civil society concept. Finally, the author attempts to formulate a justifiable framework for practical action and institutional provisions, both in the public sphere and in the sphere of political power.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 5: 607–624

Občanská společnost dnes na Západě není považována za jakýsi všelék, spíše za pouhou nezbytnost, bez níž může demokracie stěží fungovat. Je jasné, že v rámci občanské společnosti vznikají čas od času vážné a nesmiřitelné konflikty, jež si vyžadují zásah státu. Stejně tak jako občanská společnost potřebuje spravedlivý a efektivní demokratický stát, aby ji ochraňoval před občasným zneužíváním svobody, tak i demokratický stát si může jen s obtížemi dlouhodobě udržet svoji důvěryhodnost bez rozvinuté občanské společnosti. Otázka nestojí, buď občanská společnost, nebo demokratický stát založený na principu zastupitelské demokracie.

Ačkoli zdůrazňování konceptu občanské společnosti bývá někdy dáváno do souvislosti s oslabováním principů reprezentativní demokracie, je mimo vši pochybnost, že mezi občanskou společností a demokratickým státem existuje vztah vzájemné závislosti. I když tento vztah je z jistého hlediska charakterizován vztahem nepřímé úměrnosti (čím více občanské společnosti, tím méně státu a naopak),

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Karel Müller, PhD., Vysoká škola ekonomická, Fakulta mezinárodních vztahů, nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3, e-mail: mullerk@vse.cz.

není oprávněné jej posuzovat jako vzájemnou rivalitu či soutěživost. Je vztahem partnerským. Je sice možné, že čím větší důvěru ve vlastní schopnosti si občanská společnost vybuduje, tím menší je potřeba zásahů státních institucí [srv. Keane 1993: 136]. Stále však potřebujeme demokratický stát na ochranu před zneužíváním svobody a potřebujeme také autonomní a otevřenou občanskou společnost minimálně na ochranu před zneužíváním státní moci [srv. Popper 1998: 190].

Proslavený Dahrendorfův [1991: 92] předpoklad, že tzv. hodina občana (či revoluce hlav a srdcí), jak eufemicky nazval proces budování občanské společnosti v postkomunistické Evropě, potrvá *nejméně* 60 let, tedy 2–3 generace, zněl tehdy asi pro mnohé pesimisticky až škarohlídsky, po 12 letech je však stále zřetelnější, že tento předpoklad je vlastně optimistický, i když poněkud skeptický. Souvisí také s otázkou, kterou kladou kromě Dahrendorfa [1991: 95] mnozí, zda je vůbec možné a žádoucí usilovat o rozvoj „tvůrčího chaosu“ občanské společnosti, jež vznikla na Západě a je plodem zřejmě obtížně přenositelné dějinné zkušenosti [Šamalík 1995: 147]. Náš polistopadový vývoj navíc ukazuje, že nepříznivé předpoklady české společnosti k vytváření občanské společnosti jsou mnohem rezistentnější než bývalý komunistický režim (ten se nakonec zhroutil jako domeček z karet) a kromě tendence k jejich překonání se ukazuje také tendence k jejich upevnění. Tato skutečnost ve mně posiluje přesvědčení, že postkomunistická realita si vynucuje potřebu formulovat komplexní teorii občanské společnosti.

Pojem občanské společnosti je pojmem empirickým i normativním. Je spojován s jistou strukturou, a také s jistými očekáváními a hodnotami. Pokud jde o empirické koncepty občanské společnosti, existuje v západní sociální vědě nepřeborná škála koncepcí a přístupů.¹ Cílem této studie je jednak nabídnout čtenáři normativní pojetí občanské společnosti, jež představuje, jak napovídá název studie, pokus o rekonstrukci Tocquevillova [1992] odkazu. Jeho úvahy představují stěžejní inspiraci pro formulaci nabízeného konceptu, ačkoli rozvedení jednotlivých dimenzí konceptu čerpá samozřejmě také z jiných zdrojů. Druhou část mého záměru představuje pokus o nalezení komplementárního přístupu ke konceptu občanské společnosti a snahu o překonání sociologického dilematu mezi empirickým mikrosociologickým a normativním makrosociologickým pohledem na danou problematiku. Jde o pokus formulovat teorii, jež by dokázala jak porozumět problému v jeho komplexitě a vysvětlit určité strukturální souvislosti, tak vzít na zřetel jednání konkrétních sociálních aktérů v tomto širším vztahovém rámci. V této otázce se inspiroji, jak je opět uvedeno v samotném názvu, Giddensovým [1998] přístupem k teorii reflexivní modernity.

Pokud se tedy problematiku občanské společnosti jako normativního konceptu pokusíme obsáhnout v její komplexitě, což se zdá být pro její nesamozřejmost v postkomunistické realitě odůvodněné, pak stojíme před obtížnou otázkou, jež si

¹ Podrobněji k současné sociálně-vědní diskusi o konceptu občanské společnosti na Západě i k problematice české občanské společnosti viz např. moje práce *Češi a občanská společnost* [Müller 2002] či Brokl [2002].

vynucuje velkou míru abstrakce, zobecnění, a tedy také zjednodušení. Jsem toho názoru, že většina teoretických přístupů zohledňuje pouze některé z níže uvedených funkcí či hodnot konceptu občanské společnosti. To je pochopitelně způsobeno značnou pestrostí historických zkušeností, myšlenkových tradic a různorodých forem a problémů jednotlivých západních občanských společností.² Naše situace je však odlišná v tom, že po padesátiletém období komunismu máme co do činění s téměř úplnou absencí občanské společnosti a naše historické tradice a socio-kulturní předpoklady – mezi které patří především absence tzv. demokratického kapitálu (nedostatek důvěry, nedostatek občanské autonomie a sebevědomí, deficit politické gramotnosti aj.) – nejsou pro rozvoj občanské společnosti příznivé.

Domnívám se, že při pozorném čtení Tocquevillovy *Demokracie v Americe* můžeme pojmenovat čtyři základní funkcionální dimenze, jež občanská společnost ve vztahu ke státu, ale nejen k němu, plní. Ačkoli v explicitní podobě budeme tato vymezení u Tocquevilla marně hledat (samotný pojem občanské společnosti používá jen zřídka), při ostřejším pohledu je možné u něj nalézt, jak doložím později, čtyři základní očekávání, hodnoty či funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu: legitimizační, participační, ochranou a integrační.

Alexis de Tocqueville (1805–1859), ačkoli pocházel ze staré aristokratické rodiny, byl upřímným zastáncem demokracie. V letech 1831 až 1832 podnikl ve francouzských státních službách cestu po Spojených státech, jejímž cílem mělo být studium amerického trestního práva a vězeňského systému. Výsledkem jeho pobytu byl výše jmenovaný dvoudílný spis *Demokracie v Americe*, jenž vyšel v letech 1835 a 1840 a okamžitě přinesl Tocquevillovi uznání doma i ve světě. Dílo bylo brzy přeloženo a vydáno v Americe, Anglii a Německu a po vydání druhého dílu byl Tocqueville zvolen členem Francouzské akademie. Tocquevillova situace byla v mnohém obdobná s tou naší. Vnější perspektiva Francouze a nesamozřejmost demokracie v jeho rodné vlasti mu poskytla unikátní příležitost k nezvykle vnímavému a citlivému pozorování socio-ekonomických a kulturních předpokladů, nebezpečí a záruk rodící se americké demokracie. Stejně tak i situace v postkomunistické Evropě, která se obdobně vyznačuje snahou rozvoj občanské společnosti – jakožto předpoklad a záruku demokracie – podnítit, a tedy nesamozřejmostí občanské společnosti v tomto prostředí, nám odkrývá velmi otevřenou perspektivu, ale do značné míry nás také zavazuje pokusit se pojmout tento problém v jeho komplexitě a vzájemných vztazích.

² Například Ch. Taylor [1995] hovoří o dominantní lockovské tradici, jež je výsledkem modernizace v anglosaském historickém kontextu, a o dominantní kontinentální montequeieánské tradici a o následném vzájemném prolínání a ovlivňování těchto dvou tradic a akcentů. V návaznosti na to pak hovoří o tzv. slabém a silném pojetí občanské společnosti. L. Brokl [2002] naproti tomu rozlišuje ve své studii německou, románskou a anglosaskou (zde ještě specificky americkou) tradici a formuluje tzv. liberální, libertární a republikánský model demokracie.

Strany nestačí

Občanská společnost je dnes na Západě všeobecně považována za záruku svobody a demokracie a málokdo ze současných sociálních vědců i politiků pochybuje o tom, že demokracie nevystačí s pouhou soutěží politických stran, jež je občanům částečně zprostředkovávána médii a do níž občané jednou za čas vstoupí prostřednictvím voleb. Soutěž politických stran je sice výborný a neopominutelný vynález liberálních demokracií, není to však z mnoha důvodů vynález dokonalý.

Samotná reprezentativnost politických stran vycházejících vítězně z voleb je problematická a nedostatečná hned z několika důvodů. Fakt, že nějaká strana získá ve volbách 30 procent hlasů, neznamená, že 30 procent voličů podporuje každý jednotlivý bod stranického programu. Spíše jde o podporu obecné platformy strany a podpora pro jakoukoli specifickou část programu může být větší nebo menší. Stejně tak volební periodičita často nevyhovuje reálným problémům a potřebám občanů a interval mezi volbami zamlžuje příliv a odliv stranické podpory [Green 1997: 318]. Konečně občané sami chtějí ovlivňovat. Chtějí, aby jejich hlas byl slyšet a brán v úvahu nejen v okamžiku voleb. Pokud navíc nejsou politické strany něčím omezeny, mají tendenci expandovat a rozparcelovat si stát na vlastní jednotlivé domény, ideologizovat na první pohled nepolitické otázky, politizovat úřední správu či komunální problémy.

Sklon k tzv. partitokracii je pro každou demokracii nebezpečná tendence. Soutěž politických stran není sice dokonalá forma organizace politického života v moderních demokraciích, je však nepostradatelná a nutná nejen pro kontrolu vlády, ale také proto, že umožňuje permanentní existenci možné alternativy vlády. I když parlament představuje výsadní kolbiště politických stran, strany samy by měly být zárukou toho, že politická agenda zůstane otevřená. Politické strany bývají v sociálních vědách zmiňovány jako jakýsi převodový mechanismus mezi občanskou společností a státem. Aby však mohly plnit tuto funkci, musí zůstat otevřené. A to jak myšlenkám, tak osobám z nepolitické sféry.

Také Tocqueville [1992: II/86–89] hovoří o politických sdruženích jako o jakémsi mezičlánku mezi občanskou společností a státem. Politická sdružení považuje za jediná mocná sdružení, která aspirují na řízení státu. Pokud však jsou politické strany od této šance odříznuty, přestávají plnit funkci onoho převodového mechanismu. Dobrým příkladem této nebezpečné tendence je například dlouhodobá existence velké koalice v Rakousku, jež vedla k politizaci občanské společnosti a k posílení politického extremismu (Haider), v českém prostředí potom tzv. opoziční smlouva mezi ČSSD a ODS v letech 1998–2002. Tyto strany (ODS a ČSSD) poněkud zatemnily hranici mezi politickým režimem, státem a politickými stranami, odcizily se tak občanské veřejnosti a projevovaly nebezpečné sklony k oné partitokracii. Chtěly se stát státostranami. Strany mimo opoziční smlouvu měly být na druhé straně znevýhodněny v soutěži o (spolu)úcast ve vládě a zbaveny svého „převodového“ potenciálu.

Normativní pojetí občanské společnosti

Podívejme se podrobněji na čtyři zmíněné funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu. K základním hodnotám občanské společnosti se dnes v sociálních vědách řadí skutečnost, že je mimopolitická a nezávislá na státu [např. Taylor 1994: 25] a ve své nezávislosti a autonomii vytváří společenské zdroje politické moci [např. Dahrendorf 1991: 96], legitimizuje stát a jeho vládu [srv. např. Tocqueville 1992: I/13–15, 113–114, II/14–16]³. Moc státu respektive vlády je legitimní pouze tehdy, pokud má důvěru občanů. Ostatně John Locke [1992: 118] už mnohem dříve upozornil na to, že vláda či zákony, mají-li být účinné, musí být založeny na důvěře (*trust*) a musí tuto důvěru ochraňovat. Obtížně ji však mohou vytvořit. Pokud vláda, na níž byla na základě principu suverenity lidu moc lidu delegována, tuto důvěru ztratí, občané mají právo vládu kdykoli vyměnit. Mimopolitický statut občanské společnosti garantuje mimo jiné „rozumný“ výkon politické moci tím, že si občanská společnost nezávisle na politické moci vytváří veřejné mínění, jež je nicméně pro tuto politickou moc závazné, normativní. V žádné demokracii nelze střednědobě vládnout v rozporu s veřejným míněním. Aby bylo možné takové veřejné mínění formulovat, musí občanská společnost představovat poměrně bohatou strukturu, kde dochází k vyhledávání, pojmenovávání a ověřování společenských zájmů a priorit, jež podmiňují a ospravedlňují demokratický stát i politiku vlády. Zároveň zde také dochází k jisté selekci zájmů a hodnot. Skupiny či jednotlivci mohou ustoupit od některých svých zájmů nebo je zmírnit, pokud zjistí, že nezískaly podporu nebo dokonce vyvolaly odpor [srv. Fiala 1996].

Podívejme se podrobněji na onen mimopolitický statut občanské společnosti. Ve veřejné sféře se často setkáváme se snahou zástupců zájmových iniciativ vstoupit do vysoké politiky. Vstup zájmových skupin do vrcholné politiky prostřednictvím jejich zástupců není mimochodem v demokraciích nic neobvyklého. Tato snaha je sice pochopitelná a legitimní, ale může být kontraproduktivní. Síla zájmových iniciativ spočívá primárně v tom, že stojí právě mimo samu politickou moc. I když vztah občanské společnosti a státu by měl zůstat otevřený, aby zde mohli volně cirkulovat jak lidé, tak myšlenky, je třeba si uvědomit, že zájmová skupina, která získává účast na politické moci, ztrácí ono právo „nezištných“ morálních apelů a osobitých výzev nejen vůči mocenským orgánům a politickým institucím, ale také vůči veřejnosti samotné.

Zájmy a priority, které se vytvářejí v rámci občanské společnosti a které by ve svém důsledku měly politickou moc podmiňovat, jsou v liberálních demokraciích chápány jako legitimní právě proto, že se tvoří mimo samu politickou moc. V tomto také spatřujeme princip spravedlnosti v demokraciích – v neutralitě k pravdě a dob-

³ Protože zde bychom mohli oprávněně namítnout, že každá společnost legitimizuje svoji politickou organizaci, je třeba poznamenat, že moderní občanská společnost má samozřejmě sekulární povahu. Není konstituována ničím, co by transcendovalo společné jednání jejích členů spočívající v tom, že výměnou myšlenek se dle možností dospívá ke společnému názoru [Taylor 1994: 28, 29].

ru. Stát zkrátka nesmí být arbitrem ve věcech myšlení a svědomí [Šamalík 1995: 138, 140]. Kdo drží politickou moc, může obtížněji věrohodně moralizovat a poučovat. Toto „právo“ však neztrácí tělesa uvnitř mimopolitické občanské společnosti. Tím, že zájmové skupiny získávají své mocensko-politické zastoupení, vzdávají se svým způsobem oné hodnotné a tvůrčí distinkce mezi státem a občanskou společností. Obtížně budou věrohodně legitimizovat moc demokratického státu ti, kteří se stanou její součástí. Těžko mohou účinně bránit možné rozpínavosti státu ti, kteří budou jeho představiteli. Taková uskupení pak musí změnit jak svoje jednání, tak svoji rétoriku. Zástupci občanských iniciativ, kteří na sebe berou politickou (a nejen vládní) odpovědnost, v jistém smyslu ztrácejí pro své působení životodárnou půdu pod nohama, ztrácejí zdroj své síly a hodnoty. Překračují tím onu distinkci mezi občanskou společností a státem, což samo o sobě není nic špatného; pokud si však tohoto překročení nejsou vědomi, pak tuto plodnou distinkci, jež představuje záruku svobody a demokracie, podlamují. Zde někde spočívá hranice mezi politikou a nepolitikou (či tzv. nepolitickou politikou). Je to principiální hranice mezi odpovědnou politickou mocí a aktivismem občanského vlivu, jež se opravdu může zdát těkává a nejasná, jež ale musí být v zájmu svobody zřetelně stanovena.

S tím úzce souvisí další funkce, jež bývá s normativním konceptem občanské společnosti spojována: její funkce participační [srv. např. Tocqueville 1992: II/81–89, Taylor 1995]. Občanská společnost by měla umožňovat efektivnější zapojení občanů do správy veřejných záležitostí, než jaké zajišťují etablované politické strany. Pokud někdo chce zabránit stavbě benzínové pumpy či prosadit výstavbu dětského hřiště, ještě to neznamena, že musí vstupovat do politiky, byť na komunální úrovni – tzn. chodit na členské schůze a platit členské příspěvky – či v opačném případě vyčkat příštích voleb. Široká občanská participace může také představovat značnou mobilizaci zdrojů díky využití široce rozptýlených informací a znalostí a zajistit tak větší kvalitu výstupu demokratického politického rozhodování. Spíše než politická centralizace je to mnohavrstevná decentralizace, která umožňuje občanům bezproblémový kontakt s veřejnou správou, případně přístup do procesu politického rozhodování a vede k hospodárnějšímu a efektivnější využívání materiálních zdrojů. Občanská společnost, jak poznamenal prozaicky V. Havel v jednom ze svých projevů (na Macalester College v Minneapolis), se zkrátka vyplácí. Zájmové skupiny obecně mohou navíc díky svému charakteru – k němuž patří kromě jejich politické nezávislosti také problémová zaměřenost – často dříve než politické strany rozpoznat či poukázat na vážná rizika či nebezpečí a navrhnout užitečná a zajímavá řešení. Je pak na veřejnosti i na politicích, jak jejich jednání posoudí a jak na ně zareagují.

Občanská společnost by však měla především zajišťovat, aby státní moc příliš nebujela. Patří k evropské historické zkušenosti, že každá moc má tendenci, často ve jménu efektivity a akceschopnosti, k centralizaci, čímž roste riziko jejího zneužití. Občanská společnost by tedy kromě výše zmíněného měla vytvářet jakýsi ochranný val proti možné rozpínavosti státní moci [srv. např. Tocqueville 1992: I/65–73, 146, Pithart 1999: 239].

V neposlední řadě je s pojmem občanské společnosti spojováno očekávání, že

zde dochází k vytváření vztahů přináležitosti a loajality [srv. např. Tocqueville 1992: II/78–84, Dahrendorf 1994: 15], tedy její integrační funkce. Opakovaná účast na dění v občanské společnosti nám zprostředkovává zkušenost, že na to, aby byl náš hlas slyšet a náš zájem brán v potaz, se potřebujeme spojit s někým jiným. Pokud chceme v silně rovnostářské demokratické společnosti ovlivňovat a efektivně působit, musíme spolupracovat s druhými. Vzniká zde pocit přináležitosti ke konkrétnímu zájmovému společenství. V širším smyslu pak vytváří – v důsledku zkušenosti společného jednání, zkušenosti, že taková činnost je zde možná a že má smysl – pocit přináležitosti k celé společnosti i politickému systému [srv. Fiala 1996]. Občanská společnost tím mimo jiné zakládá prostor pro reprodukci společných symbolů, hodnot a norem. Nejde však přitom o to, že by všichni byli schopni realizovat své zájmy. Jde o to, co Charles Taylor [1994: 38] jednoduše nazývá „*pocitem lidí, že se jim naslouchá*“ a že se všem naslouchá stejnou měrou. Musíme přihlížet také k charakteru politického procesu, nejen k jeho výsledku. Důležitý je onen pocit, že naše požadavky byly vyslechnuty, a i když nebyly momentálně realizovány, je možno pokusit se je realizovat kdykoli v budoucnu. Byli jsme vyslechnuti a kdykoli v budoucnu nám bude dána možnost, abychom své stanovisko objasnili v debatě [ibid.: 37].

Pokud jde o empirický pohled na občanskou společnost, je to struktura, která nám umožní, byť nedokonale, tato očekávání naplňovat. Mezi její hlavní formy se v západní civilizaci řadí obvykle nejen politicky činná veřejnost, ale také tržní hospodářství. Zkušenost jednotlivých západních kulturních kontextů však je značně odlišná a ve skutečnosti jsme konfrontováni s pestrostí různých podob a forem občanské společnosti.

Funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu a úskalí demokracie

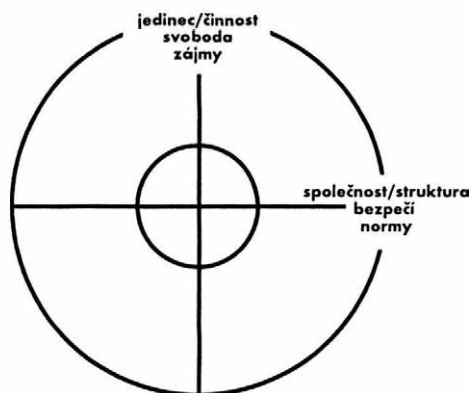
Inspirován Giddensovým přístupem [Giddens 1998] v makrosociologické teorii modernity považuji za možné vymezit funkcionální dimenze občanské společnosti a jejich vzájemné vztahy a vztahy ke státu následovně – viz schéma 1.

Vnější kruh představuje celek občanské společnosti, malý středový kruh vymezuje stát a sféru politické moci, tedy sféru kontroly informací a sociálního dohledu. Zmiňovaná očekávání či funkce, jež jsou s konceptem občanské společnosti spojována, můžeme umístit do schématu následovně: proti sobě na vertikále leží funkce ochranná, protektivní či defenzivní, jež je také obdobou tzv. negativního pojetí svobody (Giddens [1998] hovoří v této souvislosti o tzv. emancipační politice). Jde především o zajištění právních záruk, prostoru občanské autonomie a osvobození se od nerovnosti. Na opačném konci se nachází participační funkce, jež naopak odpovídá hodnotě tzv. pozitivního určení svobody (koresponduje s Giddensovou tzv. politikou pro život). Zde se jedná o celkovou kvalitu sociálního prostředí, které se vyznačuje možnostmi politické seberealizace a naplněným a spokojeným občanským životem. Obě hodnoty jsou obsahem těkavé dynamiky vztahů mezi občanskou společností a státem.

Schéma 1. Funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu

Schéma 2. Hodnoty moderní demokracie

Zprava jde o legitimizační funkci občanské společnosti a pravá polovina horizontální osy poukazuje na vzájemnou závislost a provázanost občanské společnosti a demokratického státu. Občanská společnost vytváří společenské zdroje politické moci a zakládá důvěryhodnost demokratického státu, který je zde naopak od toho, aby občanskou společnost ochraňoval a opatroval vztahy důvěry k demokratickým politickým institucím. Na levém konci horizontály pak nalézáme hodnotu společenské integrace, jež je výrazem skutečnosti, že občanská společnost je schopna sebe sama reprodukovat a integrovat jakožto společnost. Ale také to, že tato občanská společnost je integrována do rámce jednoho politického systému. Proces demokratického politického rozhodování nemůže probíhat ve společnosti, jejíž členové ne-reflektují sami sebe jakožto členové jedné společnosti [Taylor 1994: 37]. Na pozadí tohoto schématu lze spatřit klíčové hodnotové dimenze samotné liberální demokracie: hodnotu lidské svobody a bezpečí – viz schéma 2.

Schéma 3. Rizika moderní demokracie

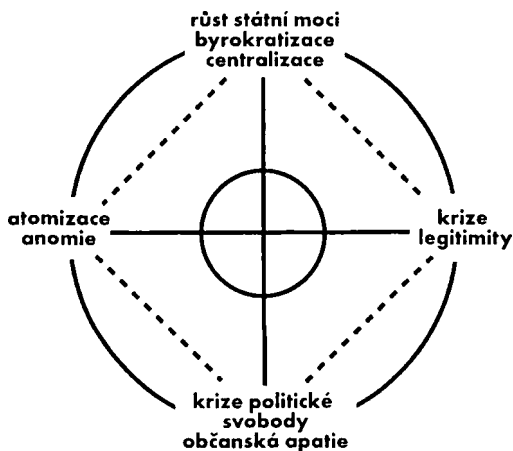

Schéma představuje celek občanské společnosti, jež stojí v distinkci vůči státu (vládě či politickému systému) – které jsou opět charakterizovány průsečíkem vertikální a horizontální osy – a jež si občanská společnost zřizuje za účelem zajištění veřejné správy, ale také explicitně na ochranu svobody jednotlivce i celé společnosti. Vertikála představuje hodnotu lidské individuality, svobody a dílčích zájmů. Tyto otázky bývají ve společenských vědách více předmětem mikroteoretického zkoumání zaměřeného na jednání aktérů. Giddens [1998] hovoří o tzv. činnostním (*agency*) přístupu. Horizontální osa pak představuje hodnotovou dimenzi společenské soudržnosti a sdílených norem: tzn. hodnotu bezpečí, jistot a sdílených orientací při jednání. Tato rovina zkoumání bývá ve společenských vědách většinou předmětem makroteoretických analýz zaměřených na celek společnosti a její strukturální povahu a souvislosti. V této souvislosti se v sociálních vědách obvykle hovoří o tzv. strukturním či strukturně-funkčním přístupu. Můžeme snad také říci, že zatímco vertikála představuje spíše liberální, horizontála republikánské hodnoty a přesvědčení.

Pokud chceme prvnímu schématu ubrat na utopičnosti a přidat na skepticizmu či realismu, je možno toto schéma přepsat do podoby schématu číslo 3, jež představuje rozložení závažných rizik a příčin selhávání procesu demokratického politického rozhodování, která se ve vztazích mezi občanskou společností a státem vyskytují a vážně ohrožují jejich vzájemnou soudržnost a dynamiku – viz schéma 3.

Pokud tedy nahlédneme na problematiku z opačné strany, je koncept občanské společnosti reflexí rizik a úskalí demokracie a možných selhání procesu demokratického politického rozhodování. Také zde je možné se plně opřít o Tocquevillovy postřehy. Jde o riziko ztráty legitimacy a krizi důvěry, úbytek občanské participace, nekontrolovaný růst politické moci a konečně o nebezpečí společenské atomizace, nebo dokonce anomie. Mezi těmito riziky jistě existují mnohé vazby a právě v tomto ohledu nám, dle mého soudu, schéma nabízí nové poznávací možnosti, a to

jak pro teoretickou, tak empirickou analýzu. Aniž bych zde chtěl toto schéma podrobit důkladné interpretaci, domnívám se, že k ní poskytuje otevřený, široký a inspirativní prostor. Podívejme se alespoň stručně na jednotlivé dimenze.

Legitimizační funkci občanské společnosti odpovídá nebezpečí ztráty legitimacy státu a politických institucí [srv. např. Tocqueville 1992: I/65–73]. Pokud stát není schopen postihovat zájmy občanů či zájmových skupin, ztrácí jejich důvěru. Pokud stát a politické instituce nemají důvěru občanů, potom nemohou efektivně vládnout a spravovat, zákony přestávají být účinné a celý politický systém se ocitá v ohrožení. Každý stát i jeho vláda v liberálních demokraciích jsou legitimizovány tím, že mají důvěru občanů, tj. těch, kterým vládnou. Právě pokud jde o udržování vztahu důvěry mezi státem a občany, představuje občanská společnost klíčovou strukturu i kvalitu, jež dodává demokratickému státu důvěryhodnost a sílu. Pouze politické strany na navazování a udržování vztahů důvěry mezi občany a státem, jak bylo ukázáno úvodem, zkrátka nestačí. V důsledku ztráty legitimacy může docházet jak k úbytku politické participace, tak k nekontrolovanému růstu státní moci i ke ztrátě společenské soudržnosti či sociálnímu štěpení. Za exemplární příklad může sloužit ovládnutí státu komunistickou stranou v Československu po druhé světové válce a následný vývoj. Postupný úbytek legitimacy státu byl doprovázen rozkladem také ostatních funkčních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu. Podlomení jejich vzájemné dynamiky vyústilo v naprostou destrukci občanské společnosti a nakonec i v neúčinnost samotného státu.

Druhým rizikem je úbytek politické a občanské participace, nebezpečí ztráty politických svobod a schopnosti ovlivňovat a (později také) chápat procesy veřejného rozhodování. To může být samozřejmě způsobeno například odcizením se politickým institucím v důsledku ztráty jejich legitimacy. Pokles participace zakládá neblahé předpoklady, které jsou příznivé především pro posilování oligarchických tendencí. Čím méně naléhavých problémů je občanská společnost schopna řešit sama prostřednictvím aktivní účasti svých členů, tím více musí zasahovat stát. Navíc pokud je pravda, jak říká Giddens [1998: 139], že znakem modernity je skutečnost, že seberealizace se stává podstatným faktorem pro vytváření vlastní identity, znamená to, že zde existuje bezprostřední vztah mezi občanskou participací a skupinovou i individuální identitou a úbytek občanské participace může vést k vážnému oslabování společenské soudržnosti [srv. např. Tocqueville 1992: I/52–54, 179].

Nebezpečí přílišné centralizace a koncentrace politické moci, jež sebou přináší riziko jejího zneužívání, je dalším z úskalí demokratického politického procesu, jehož důsledkem mohou být tendence způsobující ostatní rizika zde uvedená. Také v tomto ohledu je občanská společnost pojímána jako záruka bezpečí a stability demokracie. Demokracie se svojí láskou k rovnosti jsou k tomuto nebezpečí zvláště náchylné [srv. např. Tocqueville 1992: II/73–75, 201–229]. Vytváření demokratických mechanismů na ochranu před nerovností a k odstraňování privilegií – ve jménu rovného zacházení a rovného materiálního zabezpečení – vede k postupnému hromadění moci v rukou centralizovaného státu. Ve jménu demokratické rovnosti se stát stává regulátorem, poradcem, učitelem a soudcem, tedy jakousi ochranou

i utvářecí moci, která sama sebe stále méně prezentuje jako násilí, a stále více jako garanta veřejného zájmu. Moc občanské společnosti demokraticky svěřená státu se obrací proti její svobodě. Mnozí soudí [srv. např. Putnam 2000: 78, Tocqueville 1992: I/65–73], že růst státních pravomocí jde na úkor schopností občanské společnosti starat se o různé záležitosti a řešit mnohé konflikty a problémy. Také v souvislosti s růstem státu blahobytu na Západě po Druhé světové válce se od 80. let často hovoří o kolonizaci a oslabování občanské společnosti [Keane 1988]. Růst státní moci ve jménu efektivity a akceschopnosti je tendencí, jež se sice může zdát na první pohled chvályhodná, dokonce snad nezbytná, může však ve svém důsledku vést ke společenské atomizaci, ke ztrátě legitimacy, či dokonce k poklesu společenské soudržnosti a společenskému rozkladu.

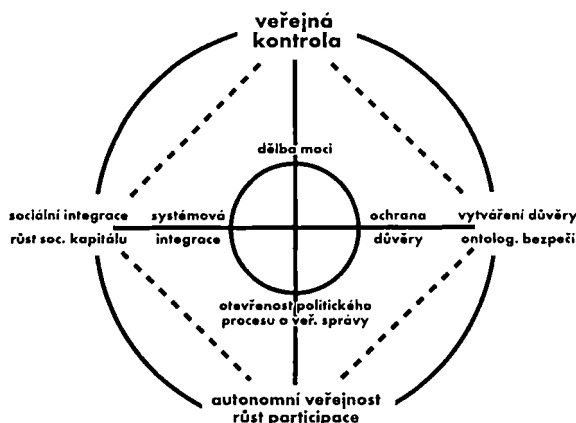
A konečně je to právě nebezpečí společenské atomizace, jež může být důsledkem jak centralizace, tak úbytku politické participace a politického odcizení. Toto nebezpečí, které je zvláště charakteristické, jak Tocqueville brilantně dokládá [srv. např. 1992 II/75–77], pro rovnostářské společnosti, může mimo jiné zakládat tendence k anomii, tedy ke ztrátě společných hodnot a norem, k rozpadu morálního řádu a celkové ztrátě morální orientace. Mluvme-li o ztrátě sociální soudržnosti, mluvíme nejen o poklesu kvality sociálního prostředí, ale také o poklesu kvality veřejné správy – jde tedy i o ztrátu politickou [Putnam 2000]. Integrační funkce občanské společnosti, jež představuje širokou plejádu forem a možností lidského spolčování a komunikace, vytváří základnu pro samotnou reprodukci a transformaci morálního a následně také politického řádu. Zde jde především o reflexi nebezpečí, které signalizuje, že v atomizované společnosti se vládne až příliš snadno. Navíc, abych použil přímo Toquevillova slova [1992: II/14], *„bez společných idejí není totiž společné činnosti a bez společné činnosti existují sice ještě lidé, ale už ne sociální útvar.“* Společenská dezintegrace má ke všemu většinou eskalující povahu a může být počátkem začarovaného kruhu [Taylor 1994: 47]. Oslabení pocitu přináležitosti a vzájemných sympatií může být důsledkem, ale také příčinou ztráty společně sdílených norem, hodnot a symbolů a schopnosti sebeomezení v jejich zájmu (ve veřejném zájmu), schopnosti sebeomezení ve jménu uznání společných zájmů celku, jehož jsem součástí, a jež jsou tedy také mými zájmy. Vznik morálního vakua a rozklad společenských norem a společně sdílených hodnot představuje jedno z největších rizik demokratického politického procesu. *„Nelze nastolit království svobody bez vlády mravů, ani nelze založit mravnost bez víry“* [Tocqueville 1992: II/15]. K tomuto druhu nebezpečí je třeba připočíst také nebezpečí politického rozštěpení společnosti a odcizení se významného společenského segmentu politickému systému.⁴

⁴ Za příkladný lze v této souvislosti považovat proces emancipace české a německé společnosti v českých zemích od druhé poloviny 19. století a jejich postupné vzájemné odcizování či balkánskou genocidu v 90. letech minulého století.

Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu

Pokud přijmeme marxovský princip, že cesty k vytoužené sociální změně mají malý praktický vliv, pokud nejsou spojeny s možnostmi institucionalizace [Giddens 1998: 138], můžeme se pokusit předkládané schéma přepsat do podoby institucionálních záruk zmíněných očekávání či funkcionální dimenzí či institucionální prevence popsanych rizik. Je však zřejmé, že institucionálních vyjádření zmíněných funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a demokratického státu je samo o sobě ovlivněno kontrafaktuálním charakterem modernity, a proto také ani v tomto případě, jak říká Giddens [ibid], striktní oddělení mezi realistickým a utopickým myšlením není možné. Domnívám se, že také následující schéma otevírá možnosti nejen pro obsáhlou teoretickou i empirickou institucionální analýzu, ale umožňuje také formulovat dílčí praktické návrhy – viz schéma 4.

Schéma 4. Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu

Protože každá sociální interakce se vyznačuje přítomností nejméně dvou aktérů, také funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a demokratického státu jsou garantovány jak ‚postojem‘ občanské společnosti, tak ‚postojem‘ státu. U každého ze čtyř zmiňovaných vztahů můžeme tedy rozlišit dvě protistojné – a často nevyvážené – polohy, jež do vztahu vstupují a zaručují jeho vitalitu a přínosnost.⁵

⁵ Zajímavou snahu operacionalizovat pojem občanské společnosti, jež vychází z dichotomie občanské společnosti a státu a vykazuje podobné rysy s mým přístupem, můžeme nalézt ve studii L. Prudkého [2002]. Prudký zde formuluje 3 základní empiricky analyzovatelné dimenze: 1. Nabídka možností pro uplatnění aspektů občanské společnosti ze strany mocenských center, 2. poptávka po jednotlivých aspektech občanské společnosti ze strany občanů, 3. realizované aktivity občanů vyjadřující aspekty občanské společnosti. Tyto jednotlivé di-

Pokud začneme na horním okraji vertikální osy, institucionální prevenci rizika centralizace, byrokratizace a růstu státní moci můžeme nepochybně spatřovat v aktivní kontrole politické moci nezávislou veřejností. Ze strany občanské společnosti jde tedy o vytváření předpokladů, mechanismů a forem kontroly státu nezávislou veřejností. Pokud budeme postupovat směrem ke středu (státu), jde o samotnou dělbu moci v nejširším slova smyslu (horizontální, vertikální, zájmovou, nezávislá tělesa garantovaná ústavou). Riziku nekontrolovaného růstu státní moci lze čelit pomocí ústavně dobře zakotveného principu kontroly a rovnováhy státní moci a samozřejmě také právními zárukami pro jednotlivce i skupiny. Klíčovým požadavkem je také garance nezávislosti médií, zajištění pluralismu na mediálním trhu a vhodné mechanismy veřejné kontroly médií, především televize. Svoji roli může hrát také například požadavek ‚decentralizace‘ státních financí či zavádění vhodného daňového prostředí (např. daňové asignace).

Pokud budeme postupovat dále po vertikální ose „svobody“ od státu směrem k dolnímu okraji, tedy k občanské společnosti, zde můžeme obecně tuto záruku pojmenovat jako institucionální i praktickou otevřenost procesu demokratického politického rozhodování směrem k veřejnosti. Jde o možnosti vtažení veřejnosti do veřejné správy a procesu politického rozhodování v nejširším slova smyslu a o vytváření institucionálních podmínek pro mnohavrstevnou demokratickou participaci. Takovou zárukou může být na straně jedné široce decentralizovaný systém veřejné správy, na straně druhé dílčí opatření typu: zajištění transparentnosti a informační otevřenosti ve veřejné správě, možnost tzv. veřejných slyšení, možnost účasti veřejnosti ve stavebních řízeních u veřejně významných projektů apod. Jedná se tedy o vtažení veřejnosti do veřejné správy a o vytváření nových institucionálních mechanismů, jež to budou umožňovat. Giddens [2001: 64–71] v této souvislosti hovoří o demokratizaci demokracie. Důležitý je opět požadavek vytvoření vhodného právního, daňového a fiskálního prostředí (např. příznivé podmínky pro sponzorství). Svoji pozitivní roli by zde ovšem mohla sehrát například také aktivní státní podpora malého a středního podnikání. Říkám to proto, abychom nezapomínali na význam trhu, který je mnohými autory [např. Gellner 1997, Pérez-Díaz 1998, Taylor 1994] považován za klíčovou a nepostradatelnou formu či komponentu občanské společnosti. Poukazují na jeho liberativní a participační potenciál ve veřejné sféře i na jeho integrační možnosti.⁶

Na samotném spodním okraji vertikální osy pak předpokládáme existenci komunikačně zdatné a autonomní občanské společnosti. Žádná demokracie se neobe-

menze ještě dále člení. Mnou předkládaná studie se pokouší vztah ‚nabídky‘ a ‚poptávky‘ po aspektech občanské společnosti ze strany státu a občanské společnosti funkcionálně strukturovat a poukázat na strukturní souvislosti.

⁶ Pérez-Díaz [1998: 217–219] hovoří o historické spřízněnosti trhu a veřejné sféry a zkušenost s účastí na trhu nazývá dokonce jakýmsi ‚občanským tréninkem‘, bez něhož jsou dnešní představy o občanské společnosti těžko myslitelné. Gellner [1997: 180–181] naopak vyzdvihuje ochrannou funkci trhu před jakýmkoli kognitivním monopolem a provázanost (byť problematickou) hospodářského růstu a legitimacy moderní demokracie.

jde bez živě se projevující veřejnosti [Taylor 1994: 39], která je ochotna a schopna podílet se na veřejné správě a schopna pojmenovávat a reflexivně přehodnocovat své zájmy a hodnoty. To je pochopitelně podmíněno tím, že se umí kolem svých zájmů a priorit organizovat a je schopna účinného kolektivního jednání. Z konkrétních návrhů by bylo možné jmenovat mimo jiné rozvíjení kvalitního vzdělávacího a školního systému, jenž u dětí a studentů dokáže především podchycovat a rozvíjet nejpestřejší zájmy a orientace, dále budování školní demokracie, růst politické gramotnosti, rozvoj komunikačních dovedností a pěstování smyslu pro názorovou a zájmovou pluralitu (tedy hodnoty otevřenosti, ochotu naslouchat, schopnost formulovat své stanovisko apod.) na školách všech úrovní. Čím více vzdělání obecně, tím více občanské participace [Putnam 2000: 186].

Přesuňme se nyní na horizontální osu schématu číslo 4. Na pravé straně horizontální osy nacházíme strukturu, jež, jak bylo již řečeno, umožní vyhledávání, pojmenovávání a ověřování společenských zájmů a priorit, což je však podmíněno existencí silné a dynamické občanské společnosti. Také zde samozřejmě hrají roli záruky úzce související s hodnotami zajišťujícími vztahy na vertikální ose. Kromě nich by však bylo možné jmenovat množinu takových záruk, jež lze obecně nazvat jako vytváření a navazování vztahů důvěry v rámci občanské společnosti. Není však vůbec snadné vztahy důvěry vytvářet v prostředí, v němž panuje nedůvěra. Je otázka, zda je to vůbec možné, vždyť chovat se nedůvěřivě v takovém prostředí je logické a často snad i nutné. Mnozí psychologové poukazují v této souvislosti na to, že předpoklady pro navazování vztahů důvěry, jež jsou spíše emocionálním než kognitivním jevem, se utvářejí v rámci primární socializace u dětí v průběhu nejranějšího dětství a jejich existenciální zakořeněnost považují pro další vývoj člověka za rozhodující.⁷ Dále by bylo možné jmenovat posílení politické socializace na školách všech úrovní (jejíž společenský i politický význam není podle mého soudu v České republice doceněn). Jak trefně poznamenává Giovanni Sartori [1993: 16], demokracie je složitější systém než ostatní politické formy a je bezprostředně ohrožována tím, že její mechanismy budou mimo intelektuální dosah průměrného občana.

Přesuneme-li se dále po horizontální ose směrem ke středu, můžeme hovořit o množině záruk, jež lze pojmenovat jako ochrana a udržování vztahů důvěry ze strany státu. Zde se jedná v nejblastnější slova smyslu o naplňování principu delegace moci a suverenity lidu a o ochranu a zajišťování demokratické legitimacy politických institucí. Jde tedy o vytváření a ochranu legitimních mechanismů tvorby demokratického politického rozhodování. K formám státní ochrany a péče o důvěru veřejnosti by bylo možné v neposlední řadě připojit zajištění profesionální a mo-

⁷ Erik Erikson, jehož cituje Giddens [1998: 85–91], poukazuje na souvislost mezi vztahy důvěry a pocitem tzv. ontologického bezpečí. Pocit „ontologického bezpečí“, který se podle všeho utváří v nejranějším dětství, je podle definice předpokladem osobnostní integrity a zdravého mentálního a osobnostního vývoje. Ontologické bezpečí představuje jakousi důvěřivost v trvalost své vlastní identity a ve stálost sociálního a materiálního prostředí našeho jednání, jakýsi základní pocit spolehlivosti osob a věcí. Je zřejmé, že pocit ontologického bezpečí je základním předpokladem vztahů důvěry v komplexnějším slova smyslu.

rální integrity v tzv. přístupových bodech státu [Giddens 1998: 78–82, srv. Sztompka 1998: 208], ve kterých je občan se státem konfrontován, dále institucionální zajištění transparentního a nezávislého vztahu státu a jeho představitelů ke sdělovacím prostředkům a agenturám výzkumu veřejného mínění či například také důslednou právní ochranu dětí a kvalitní systém dětské sociální péče. Stát sice může asi jen obtížně zajistit dětem pocit ontologického bezpečí, může se však pokusit uchránit ty ‚méně šťastné‘ před zbytečnou deprivací, například tím, že bude důsledněji předcházet projevům domácího násilí.

Pokud budeme postupovat dále po horizontální ose směrem (doleva) k integrační funkcionální dimenzi ve vztahu občanské společnosti a státu, ze strany státu jde pak především o podporu integrace jednotlivců i skupin v rámci jednoho politického systému. Jde především o vytváření a zajišťování politických a správních mechanismů, jež budou garanty politiky vzájemného respektu a uznání, a to jak vůči skupinám, tak vůči jednotlivcům. Z možných nástrojů takového systémové integrace by bylo možné jmenovat například tzv. afirmativní akci (pozitivní diskriminaci) nebo, je-li to vhodné, zavádění prvků tzv. konsociační demokracie (tzn. zajištění politické a správní účasti menšin, právo veta v klíčových otázkách), ale opět také právní záruky skupinám (menšinám) i jednotlivcům či opět institucionální rozvoj v otázkách vzdělávání, pěstování tolerance a smyslu pro názorovou pluralitu.

Konečně postupujeme-li dále po horizontální ose směrem k levému vnějšímu okraji, jedná se o společenskou integraci samotnou, o utváření sociální soudržnosti a o kvalitu sociálních interakcí jako takových. U této vpravdě nejryzejší sociologické otázky jde o pěstování toho, co R. Putnam [2000] nazývá sociální kapitál.⁸ Samozřejmě neexistuje žádný spolehlivý návod, jak produkovat sociální kapitál, tedy společenskou solidaritu a soudržnost. Kvalita sociálních interakcí je podmíněna mnoha faktory, mezi ty nejdůležitější ale bezpochyby patří role rodiny. Putnam [2000: 277] (ačkoli se ve své knize zabývá problémem občanské společnosti ve Spojených státech) dochází ve svých výzkumech k závěru, že rodina (respektive její rozpad) tvoří pravděpodobně základní klíč k vytváření sociálního kapitálu (respektive jeho úbytku). Dobře fungující demokratická rodina je sice obtížně dosažitelný, zato však o to spolehlivější lék na posilování sociálního kapitálu. Je jasné, že také ostatní výše zmíněná opatření, která posilují a ochraňují v menší či větší míře výše zmí-

⁸ Pojem sociální kapitál pojímá Putnam [2000: 20–23] jako víceméně odpovídající pojmu občanské ctnosti, s tím, že poukazuje na vazby a hodnotu sociální interakce. Nepopírá také, že může být, jako každý jiný kapitál, použit ve jménu zloville a jeho důsledky mohou být velmi negativní a antisociální (řadí k nim například sektářství, etnocentrismus a korupci). K jeho pozitivním důsledkům počítá vzájemnou podporu, spolupráci, důvěru a institucionální efektivnost. Z mnoha druhů členění sociálního kapitálu považuje jedno za nejzávažnější, a sice rozlišení na *bridging* (přemosťující) a *bonding* (za/s/vazující) sociální kapitál. Jedná se tedy o jakési druhy exkluze a inkluze, kdy první produkuje specifickou reciprocitu a silnou skupinovou solidaritu, ale může také vytvářet silné skupinové antagonismy, druhý vytváří obecnější pojetí reciprocity a identity a může přinášet větší vnějškový užitek. Otázka však nestojí, říká Putnam [ibid.], buď ten či onen, ale spíše méně či více toho či onoho.

něné funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu, hrají při posilování sociálního kapitálu důležitou roli.

Mezi zmíněnými čtyřmi funkcionálními dimenzemi ve vztahu občanské společnosti a státu existují četné vazby a rezonance. Není snadné seřadit možné příčiny selhávání procesu demokratického rozhodování podle jejich významnosti a je jisté možné mezi nimi nalézat a interpretovat různé souvztažnosti. Téma, kterému čelíme, je velmi komplexní. Není vždy možné jednoznačně určit, která rizika představují příčiny a která důsledky rozkladu funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a demokratického státu. Je nicméně jisté, že všechna představují vážná rizika pro bezpečnost a stabilitu demokracie, všechna představují ohrožení takového stavu svobody, jehož bylo na Západě dosaženo. Koncept občanské společnosti není motivován ničím menším, než snahou hledat záruky demokratického vývoje, rozpoznávat jeho rizika a nebezpečí, analyzovat jejich příčiny a pokoušet se jim čelit a předcházet, předvídat jejich důsledky a snažit se je mírnit a redukovat. Je důkazem nezměrného důvtipu, představivosti a předvídavosti Alexise de Tocquevilla, že před více než sto padesáti lety dokázal při svém pozorování rodící se americké demokracie na tato rizika bez výjimky poukázat.

Navrhovaná schematizace celého problému, jak bylo již řečeno, představuje pokus porozumět vztahu mezi občanskou společností a demokratickým státem v jeho komplexitě. Inspirací je zde, jak již bylo také řečeno, Giddensův komplementární přístup uplatněný v teorii reflexivní modernity. Z tohoto zdroje také vychází snaha formulovat komplementární teorii občanské společnosti; tedy jak s přihlédnutím k zjevně utopickému normativnímu hledisku, tak s přihlédnutím k empirickému hledisku s jeho smyslem pro fakticitu a snahou téma přiměřeně operacionalizovat. Giddens [1998: 137–140] v této souvislosti hovoří o požadavku tzv. utopického realismu s poukazem na to, že přílišný utopismus bez vztahu k sociální realitě může být potenciálně značně nebezpečný, naopak přílišný důraz na realismus může být na druhé straně málo produktivní a inovativní, není-li vyvažován jistou dávkou utopismu a morálního přesvědčení. Předkládaná studie se pokouší poskytnout inspirační a poučený podklad pro možnou interpretaci vztahu občanské společnosti a demokratického státu v prostředí, kde se občanská společnost teprve obtížně rodí. Chce vytvořit nejen produktivní a věrohodný podklad pro teoretickou i empirickou analýzu občanské společnosti a jejího vztahu ke státu, ale také vodítko pro analýzu rizik a záruk demokratického vývoje. Konečně se pokouší poskytnout promyšlený a strukturovaný prostor také pro formulování praktických návrhů a opatření.⁹

⁹ V závěru chci ještě s vděčností reagovat na jednu z recenzních poznámek, která poukazuje oprávněně na to, že přijetí normativní perspektivy staví občanskou společnost a stát do nerovného postavení, což se projevuje především v pojednání o rizicích moderní demokracie (viz schéma 3). K výše zmíněným rizikům přidává na vertikální ose (směrem od státu k obč. spol.) riziko oslabení státní autority vůči nátlakovým skupinám a institucím a na dolním okraji (směrem od obč. spol. ke státu) přetíženost procesu politického rozhodování nadměrnou občanskou participací (která může zvláště při oslabení rozhodovacích mechanismů vy-

KAREL MÜLLER vystudoval filozofii na Filozofické fakultě UK, postgraduálně pak politologii na Fakultě sociálních věd UK. V současné době pracuje na Katedře politologie Fakulty mezinárodních vztahů na Vysoké škole ekonomické. Přednáší také na Fakultě sociálních věd a na Fakultě humanitních studií UK. Publikoval články k tématu moderní občanské společnosti, a to zejména v českém prostředí, v českých i zahraničních odborných časopisech. Je autorem monografie *Češi a občanská společnost – pojem, problémy, východiska* (2002).

Literatura

- Brokl, Lubomír 2002. *Hledání občanské společnosti*. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, 12/2002. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Dahrendorf, Ralf 1991. *Úvahy o revoluci v Evropě*. Praha: Evropské kulturní dědictví.
- Dahrendorf, Ralf 1994. „Svoboda a sociální vazby. Poznámky ke struktuře argumentace“. Pp. 9–16 in Znoj, M. (ed.), *Liberální společnost*. Praha: Filosofie.
- Fiala, Petr 1996. Funkce zájmových skupin v politickém systému České republiky. *Parlamentní zpravodaj* 10/96–97.
- Gellner, Ernest 1997. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Praha: CDN.
- Giddens, Anthony 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Giddens, Anthony 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- Green, Andrew Thomas 1997. Občanská společnost, ideje a utváření politiky. *Sociologický časopis* 33: 309–320.
- Keane, John 1988. *Civil Society and the State*. New York: Verso.
- Keane, John 1993. „Občanská společnost a stát“. Pp. 125–150 in *Podzemní univerzita*. Brno: Proglas.
- Locke, John 1992. *Druhé pojednání o vládě*. Praha: Svoboda.
- Müller, Karel 2002. *Češi a občanská společnost*. Praha: Triton.
- Pérez-Díaz, Víctor 1998. „The Public Sphere and European Civil Society“. Pp. 211–238 in Alexander, J. (ed.), *Real Civil Societies*. London: Sage.
- Pithart, Petr 1996. Občanská společnost a stát. In: Kunc, J. (ed.), *Demokracie a ústavnost*. Praha: Karolinum.
- Popper, Karl 1998. *Život je řešení problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta.
- Prudký, Libor 2002. „Občanský sektor jako objekt výzkumu“. Pp. 184–206 in *Úvahy a souvislosti. Občanský sektor*. Praha: FHS UK.
- Putnam, Robert 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

volávat vážné problémy). Na horizontální ose pak vidí (zprava) nebezpečí přílišné důvěry až nekritičnosti občanské společnosti vůči státním institucím a na straně druhé (zleva) nebezpečí vysoce integrovaného sociálního systému potlačujícího vnitřní pluralitu občanské společnosti (nebezpečí nacionalismu). Je nepochybně pravda, že oslabení racionálního diskursu uvnitř občanské společnosti, které bývá často doprovázeno projevy skupinových antagonismů (a sounáležitosti na druhé straně), stejně tak jako úpadek efektivity a akceschopnosti veřejné správy patří k jednomu z nejvýznamnějších rizik rozvoje a přežití moderní demokracie. Jakkoli jsou tato rizika v mé studii zmíněna spíše implicitně, plně odpovídají teoretické i empirické perspektivě navrženého schématu (schéma 3). Považuji proto za užitečné je zde ještě jednou zmínit.

- Sartori, Giovanni 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sztompka, Piotr 1998. „Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society”. Pp. 191–210 in Alexander, J. (ed.), *Real Civil Societies*. London: Sage.
- Šamalik, František 1995. *Občanská společnost v moderním státě*. Brno: Doplněk.
- Taylor, Charles 1995. „Invoking Civil Society”. Pp. 204–224 in Taylor, Charles: *Philosophical Arguments*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Taylor, Charles 1994. „Liberální politika a veřejnost”. Pp. 17–53 in Znoj, M. (ed.), *Liberální společnost*. Praha: Filosofia.
- Tocqueville de, Alexis 1992. *Demokracie v Americe I., II.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností*

Sociologický pohled na úlohu víceletých gymnázií ve světle výzkumu PISA 2000

PETR MATĚJŮ**

Sociologický ústav Akademie věd ČR a Anglo-americká vysoká škola, Praha

JANA STRAKOVÁ

Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha

The Role of the Family and the School in the Reproduction of Educational Inequalities

A Sociological Look at the Role of Multi-year Gymnasias in the Context
of the Results of the PISA 2000 Study

Abstract: International studies indicate that one of the biggest problems that educational policy in the majority of post-communist countries must confront is the very strong influence that social background has on the study results of students, their educational aspirations, and consequently even their chances of continuing in studies upon completion of secondary school. This paper addresses the causes behind the high degree of social selectivity in Czech basic and secondary school. The authors devote particular attention to the role of multi-year gymnasias, whose existence is often substantiated by the argument that there is a need to offer a special approach to the education of gifted children, regardless of their social background. This interpretation is countered by the viewpoint that actually the multi-year gymnasias merely bring about the early selection of students who are from families with higher levels of education and social status, and who – often owing to the direct influence of the parents – even at an early age aspire to attain a higher education. The results of the analyses of data from the PISA 2000 project appear to bear out the second interpretation and support the initial hypothesis that multi-year gymnasias are a very socially selective element in the Czech education system. The analyses genuinely confirm that multi-year gymnasias represent one of the main sources of variance between schools in tests of reading skills, and are so almost exclusively owing to their high social selectivity. At the same time, the analyses also confirmed that the educational aspirations of students at multi-year gymnasias are much higher than those of students at other schools, and that this is especially true for the group of students who obtained poorer results on the tests of reading skills. Consequently, by all

* Práce na této stati byly umožněny grantem od Grantové agentury České republiky č. 403/03/340 na projekt „Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu“. Výzkum nerovností v přístupu k vyššímu vzdělání byl dále podpořen grantem od Nadace CERGE-EI v rámci programu Světové banky: Global Development Network.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Matějů, PhD. / PhDr. Jana Straková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: mateju@soc.cas.cz, resp. strakova@soc.cas.cz

indications, the high level of support for multi-year gymnasia, especially among parents who themselves have attained a higher education, stems from the notion, verified in practice, that early placement of a child in this type of 'elite' school considerably increases a student's chances of gaining admission to a post-secondary school, even in the case where the student shows a weaker aptitude for study.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 5: 625–652

Průměrný počet let strávených ve škole se v dlouhodobé historické perspektivě postupně zvyšuje a rozdíl v počtu let školní docházky mezi nejnižší a nejvyšší vzdělávanými se postupně zmenšuje. I když se v průběhu posledních desetiletí vyrovnaly rozdíly mezi muži a ženami a dostupnost vyššího vzdělání se výrazně zvýšila ve všech vrstvách společnosti, ve většině vyspělých zemí zůstává stupeň dosaženého vzdělání silně ovlivněn sociálním původem. Nerovnosti v přístupu k vyššímu vzdělání proto zůstávají ve většině zemí stěžejním tématem vzdělávací politiky. Přes řadu společných rysů se vliv sociálního původu a rodinného zázemí na nejvyšší dosažené vzdělání a jeho kvalitu ukazuje být v jednotlivých systémech různě silný a projevuje se různou měrou v jednotlivých fázích vzdělávacího procesu. Navíc se těžiště nerovností v různých zemích různou měrou přesouvá ze stupně dosaženého vzdělání na jeho kvalitu.

Byla provedena řada analýz, které si kladly za cíl detailně popsat příčiny a mechanismy těchto vzdělanostních nerovností a navrhnout cesty k jejich odstranění. Tyto pokusy probíhaly na mezinárodní úrovni i v rámci vlastních výzkumných aktivit jednotlivých zemí. Přestože přinesly mnoho důležitých poznatků, na řadu otázek dosud neposkytly jednoznačné odpovědi. Nepodařilo se nalézt obecný model, který by dobře vysvětloval situaci v jednotlivých zemích se zřetelem k jejich vzdělávacím systémům a k jejich kulturním, sociálním a ekonomickým odlišnostem. Problematika výzkumu vzdělanostních nerovností tak zůstává stále aktuální, a to nejen v mezinárodní komunitě, ale i v České republice.

Jedním z faktorů, které jsou ve vztahu ke vzniku vzdělanostních nerovností nejčastěji sledovány, je selektivita vzdělávacích systémů, v jejímž důsledku často dochází ke vzniku nerovností vzdělávacích příležitostí. Argument, že selekce žáků, zejména uskutečňuje-li se v časném věku, je sociálně diskriminační a přispívá k reprodukci vzniku nerovností v pozdějších fázích životního cyklu, přiměl řadu zemí k tomu, že od diverzifikovaného systému přešly k systému jednotnému. Ve většině evropských zemí i zemí OECD nedochází v současné době k první selekci ve vzdělávacím systému dříve než ve 14 letech věku dětí [Education... 2002a, Key data 2002]. Největší výjimku v tomto smyslu tvoří Rakousko a Německo, kde dochází k první selekci již v 10 letech. Přestože se většina zemí v posledních letech vydala cestou odstranění selektivity, mechanismus toho, jak selektivita systému podporuje vznik a reprodukci sociálních nerovností, nebyl ještě přesvědčivě popsán a doložen.

Poznání v této oblasti významně posunul mezinárodní výzkum PISA [Pro-

gramme... 2000], který zjišťoval vědomosti a dovednosti patnáctiletých žáků v matematice, přírodovědných předmětech a mateřském jazyce a podrobně mapoval i rodinné zázemí žáků. V tomto výzkumu dosáhly nejlepších výsledků země, které se vyznačovaly malou selektivitou systému a malou sociální podmíněností výsledků žáků. Naopak mezi zeměmi, které dosáhly nadprůměrných výsledků, byly pouze dvě země (Rakousko a Belgie), které se vyznačovaly vysokou selektivitou systému a zároveň vysokou sociální podmíněností výsledků žáků.

Podle odborníků, kteří zpracovávali výsledky výzkumu PISA 2000 [Education... 2002a], je klíčovým činitelem, který určuje míru sociální podmíněnosti výsledků žáků, věk selekce. Čím jsou žáci mladší, tím více o jejich dalším osudu rozhodují rodiče, a nikoli jejich vlastní zájmy a schopnosti. Rodiče s vyšším socioekonomickým statusem mají větší zájem o to, aby jejich dítě navštěvovalo výběrovou školu, a jsou ochotni vynaložit více energie, aby bylo dítě do takové školy přijato. Rozdíly mezi žáky navštěvujícími „dobré školy“ a žáky navštěvujícími „špatné školy“ se během studia dále posilují díky faktu, že na dobrých školách dochází k ovlivnění dobrými a motivovanými žáky a na špatných školách je tomu naopak. Dobré školy mají zpravidla také lepší učitele a více finančních prostředků. Zdá se, že selektivní systém již pouhou existencí volby zvyšuje aspirace rodičů s vysokým sociálně-ekonomickým statusem a snižuje aspirace rodičů s nízkým sociálně-ekonomickým statusem. Všichni již jakoby předem vědí, kam v systému patří a co mohou od školy očekávat. Selektivní systémy umožňují školám a učitelům snadno se zbavit ne prospívajícího žáka tím, že ho přeloží do „horší“ školy. Neselektivní systémy to zpravidla neumožňují, a tak je škola nucena vynaložit více energie na to, aby žák své studijní výsledky zlepšil. Heterogenní složení žáků nutí učitele k tomu, aby používali ve výuce takové metody, které berou ohled na individuální potřeby a možnosti jednotlivých žáků. Jiné studie však ukazují, že ani jednotná škola nemusí být zárukou odbourání sociálně podmíněných nerovností. Hodně záleží i na tom, jaké jsou vzdělávací programy a výukové metody, a do jaké míry se připouští přežívání méně otevřených forem selekce [viz například Education... 1997].

Jak ukážeme dále, český vzdělávací systém se ve všech srovnávacích studiích jeví jako vysoce selektivní. Z hlediska věku první selekce se zpravidla řadí hned za Rakousko a Německo s udávaným věkem 11 let, který vymezuje přechod žáků pátého ročníku na víceletá gymnázia. Tento údaj nicméně neukazuje skutečnost, že první přijímací zkoušky skládají české děti již v osmi letech, když se ucházejí o přijetí do jazykových škol. Kdybychom se odvinuli od této skutečnosti, neměla by Česká republika v porovnání věku první selekce konkurenci. Česká republika se rovněž vyznačuje vysokým procentem žáků vzdělávaných odděleně ve zvláštních školách¹.

Skutečnost, že český vzdělávací systém ve srovnání se vzdělávacími systémy vyspělých zemí svojí strukturou více přispívá ke vzniku velkých vzdělanostních nerovností, se opakovaně potvrdila v řadě výzkumů zaměřených na zjišťování vědo-

¹ Spolu s Nizozemskem je jedinou evropskou zemí, kde se více než 5 % žáků se speciálními vzdělávacími potřebami vzdělává odděleně od většinové populace.

mostí a dovedností žáků. Ve výzkumu IEA TIMSS byla Česká republika zemí s největším rozdílem mezi žáky posledních ročníků gymnázií a středních odborných škol a učilišť [Straková, Tomášek, Palečková 1997]. Ve výzkumu PISA byla Česká republika opět jednou ze zemí, ve které byly shledány velké rozdíly ve vědomostech žáků jednotlivých škol na úrovni základní i střední školy a zároveň jejich velmi silná sociální podmíněnost [Straková a kol. 2002]. Psychologové dále soudí, že prvky podporující selektivitu nesou i metody výuky a přístup k žákům běžný na našich školách [např. Nováčková, 2001]. Frontální, akademicky orientovaná výuka nedovolí části žáků se ve škole uplatnit, zažít úspěch a má silný demotivační účinek zejména v souvislosti s tím, že se českým dětem dostává ve škole velmi malé individuální podpory a péče ze strany jejich učitelů [Straková a kol. 2002].

Selektivita českého vzdělávacího systému se projevuje v řadě aspektů. V této stati se zaměříme na problematiku víceletých gymnázií, o kterých se v této souvislosti hovoří jako o jednom z nejvýznamnějších zdrojů reprodukce sociálních nerovností v přístupu k vyššímu vzdělání. Provést solidní analýzu tohoto fenoménu je o to důležitější, že se jedná o téma, na které je velmi citlivá jak politická reprezentace, tak velká část české veřejnosti. Jsme přesvědčeni, že věcnému pohledu na tento problém brání zkratové závěry a nánosy mýtů a protichůdných politických prohlášení. Bez věcně správné analýzy však nebude možné formulovat účinnou vzdělávací politiku zaměřenou na velké a pravděpodobně rostoucí vzdělanostní nerovnosti v České republice.

Krátký historický exkurs

Víceletá gymnázia vstoupila do českého vzdělávacího systému po roce 1989 v návaznosti na tradici předválečného školství. Bylo na ně nahlíženo jako na instituci, která bude garantovat výchovu kvalitní elity a zajistí tak kontinuitu české vzdělanosti. Málokdo si v té době uvědomoval, že už v době První republiky považovali přední pedagogové víceletá gymnázia za přežitý typ zařízení vnášející do systému prvek segregace, který byl již tehdy považován za nežádoucí a odporující demokratickým principům a snaze všech národů po integraci. V období meziválečném a v období těsně po druhé světové válce považovali čeští pedagogičtí teoretici za hlavní úkol školské politiky nahradit segregaci diferenciací, která umožní každému žákovi plně rozvinout své schopnosti ve společnosti všech svých vrstevníků. Tento cíl, ve své době mimořádně pokrokový a v celosvětovém měřítku výjimečný, nicméně socialistický školský systém nenaplnil a místo diferencovaného vzdělání zohledňujícího individuální potřeby jednotlivých žáků zavedl jednotnou školu [Příhoda 1947].

Poptávka po víceletých gymnáziích se v průběhu 90. let postupně zvyšovala. Nejvyšší odchod dětí do víceletých gymnázií byl zaznamenán v letech 1997/1998, kdy žáci víceletých gymnázií tvořili více než 10 % populačního ročníku. Poté, co ministerstvo školství začalo počet míst ve víceletých gymnáziích regulovat, došlo opět k mírnému poklesu na přibližně 9 % populačního ročníku. Zhruba stejné procento

populačního ročníku odchází po skončení základní školy na gymnázium čtyřleté. Dostupnost čtyřletých gymnázií je vyšší než dostupnost gymnázií víceletých. V přijímacím řízení na čtyřletá gymnázia uspěje 65 % uchazečů, v přijímacím řízení na víceletá gymnázia pouze 45 %. Zájem o tento typ vzdělání i jeho dostupnost se liší v různě velkých obcích [Straková 2001]. Výzkumy vědomostí a dovedností žáků a podmínek výuky v různých oblastech vzdělávání opakovaně ukazují, že žáci víceletých gymnázií celkově dosahují lepších výsledků než žáci běžných základních škol. Nicméně 5–10 % jejich žáků nedosahuje ani výsledků, které odpovídají průměrným výsledkům celé populace [Straková a kol. 2002], což odporuje rozšířené představě, že na víceletých gymnáziích studují výlučně mimořádně nadané děti. Na víceletých gymnáziích jsou v naprosté většině používány stejné výukové metody jako na základních školách, převládá frontální výuka zaměřená na faktografii. Víceletá gymnázia dostávají od státu více peněz na jednoho žáka než základní školy, mají kvalifikovanější a lépe placené učitele, panuje zde bezpečnější prostředí než na základních školách [Straková 2001].

V průběhu 90. let si na odchod dětí na víceletá gymnázia začali stěžovat pedagogové ze základních škol. Argumentovali snížením úrovně žáků, snížením motivace a následným zhoršením výuky na základních školách. Tato skutečnost byla opakovaně zmiňována ve výročních zprávách České školní inspekce. Na závažnost této problematiky byli tvůrci české školské politiky upozorněni rovněž v souvislosti se zveřejněním zprávy examinatorů Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj v roce 1995. Úkolem examinatorů bylo podrobně se seznámit s českým vzdělávacím systémem a jeho fungováním a navrhnout doporučení k jeho zefektivnění. Examinátoři konstatovali značnou selektivitu českého vzdělávacího systému, v jejímž důsledku poměrně malá část populace dosahuje kvalitního všeobecného vzdělání. Jako řešení navrhovali zrušit víceletá gymnázia a zavést společný 2. stupeň základních škol, který by vnitřní diferenciací umožnil reagovat na odlišné vzdělávací potřeby jednotlivých žáků.

Proti existenci víceletých gymnázií uváděli examinatori následující důvody: Víceleté gymnázium konkuruje běžným základním školám a zbavuje je nadaných žáků. Vzhledem k tomu, že dobří učitelé vždy následují nadané děti, vzniká zde nebezpečí, že se základní škola stane jakousi druhořadou školou a bude následně transformována v instituci, která připravuje žáky pouze pro odborné vzdělávání. Víceleté gymnázium vnáší nerovnováhu do celého systému čtyřletého maturitního studia. V budoucnu bude zejména těžké udržet status čtyřletého gymnázia jako přípravky pro univerzitní studium, protože víceleté gymnázium se stane žádanější cestou k tomuto typu vzdělání. V situaci, kdy je ve školství nedostatek finančních prostředků, je problematické je koncentrovat ve školách, které vybírají děti pocházející z rodin společenské a ekonomické elity. Nadané děti mohou být odpovídajícím způsobem vzdělávány efektivněji a lépe diferenciací výuky na 2. stupni základní školy, což umožní všem žákům dosáhnout maximálního vzdělání odpovídajícího jejich schopnostem [Reviews... 1996].

V roce 1999 navštívili examinatori Českou republiku ještě jednou, aby posoudili, do jaké míry byla navrhovaná doporučení realizována. MŠMT doporučení o zru-

šení víceletých gymnázií neakceptovalo a dále setrvává na stanovisku, že víceletá gymnázia poskytují skupině nejnadanějších dětí vzdělání, které základní školy nejsou schopny realizovat. Stanovisko vychází z „implicitního a široce sdíleného přesvědčení, že nadprůměrné vzdělání je geneticky omezeno a že se intelektuální elity na rozdíl od dřívější nivelizující politiky má dostat segregovaného náročnějšího vzdělání v co nejranějším věkovém období, jak tomu bylo v předválečné éře. Rovnoprávný přístup k vyšším úrovním vzdělání a sociální soudržnost nejsou dosud považovány za nezbytné principy české vzdělávací politiky“ [Priority... 1999].

K problematice víceletých gymnázií se vrátil o dva roky později Národní program rozvoje vzdělávání v České republice (tzv. Bílá kniha), který stanoviska examinatorů dále rozvinul. Deklaroval podstatné posílení druhého stupně základní školy, ke kterému dojde v důsledku postupného rušení šestiletých a osmiletých gymnázií. Do jejich prvních ročníků neměli být žáci přijímáni od roku 2002. Personální a prostorové kapacity využívané na víceletých gymnáziích pro nižší ročníky měly být přesunuty do čtyřletých vzdělávacích programů, kterými by v budoucnu mělo procházet asi 25 % populace. Dokument se rovněž vyjadřoval ke škodlivosti selekce: „Sociologové považují selekci dětí do víceletých gymnázií za sociálně nespravedlivou, protože se v ní více než skutečné intelektuální schopnosti dětí odrážejí zvýhodnění daná vzdělaností, ekonomickou a sociální pozicí rodiny, z níž děti pocházejí (tzv. kulturní kapitál)“ [Národní... 2001: 48]. Jedním z hlavních cílů vzdělávací politiky podle tohoto dokumentu je „zajištění skutečně *spravedlivého přístupu ke vzdělávacím příležitostem* tak, aby byly uspokojeny všechny vzdělávací potřeby společnosti, aby každý její člen měl možnost nejen si najít vlastní vzdělávací cestu, ale i později – v průběhu života – ji měnit. Znamená to svobodnou volbu vzdělávací cesty i instituce, přístup k potřebným informacím, především však vytvoření odpovídajících vzdělávacích příležitostí a forem pro všechny podle jejich schopností, požadavků i potřeb. Požadavek *spravedlivého poskytování vzdělávacích příležitostí* však znamená mnohem více než překonání materiálních překážek (např. systémem stipendií a podpor), tedy nerovnosti v ekonomickém postavení. Je nutné překonávat znevýhodnění dané rozdílnou socio-kulturní úrovní a uplatňovat odpovídající kompenzační mechanismy (vyrovnávací akce), aby vzdělávací systém jen dále nereprodukoval existující nerovnosti“ [Národní... 2001: 17]. Ačkoli program byl schválen vládou v únoru roku 2001, velká většina opatření, která navrhoval, nebyla dosud realizována, aniž se pokračovalo v odborně založené diskusi k hlavním problémům, které měly být tímto programem řešeny.

Navrhované opatření týkající se víceletých gymnázií narazilo na odpor českých vzdělavců a v důsledku toho od něj MŠMT záhy ustoupilo. Domníváme se, že jeden z důvodů, proč byla diskuse o tomto bodě programu spíše emotivní než věcná a proč ze správných závěrů o stavu věcí byly nakonec formulovány návrhy opatření na odstranění spíše důsledků než vlastních příčin tohoto stavu, což nakonec vedlo k jejich odmítnutí, byla skutečnost, že nebyl k dispozici dostatek kvalitních argumentů, které by dokládaly, jakou funkci víceletá gymnázia v systému vlastně plní a jaké jsou důsledky jejich existence. Tato stať si klade za cíl přispět k zaplnění

této mezery. Naše ambice tedy nejsou ani v rovině obecné teorie nerovností, ani si neklademe příliš vysoké metodologické cíle. Chceme, aby naše úvahy a výsledky naší analýzy byly srozumitelné zejména těm, kteří se budou muset touto otázkou zabývat v rovině vzdělávací politiky. Má-li se totiž diskuse k vývoji vzdělanostních nerovností v České republice pohnout z místa, je třeba se vydat více směry najednou, tj. jak k akademickým cílům, tak k formulaci problémů a v neposlední řadě i cílů vzdělávací politiky. Jakkoli mezi těmito strategiemi nemůže být zásadní diskrepance, závěry této stati by měly posloužit spíše k otevření věcné diskuse k tomuto problému a k formulaci cílů vzdělávací politiky v České republice. Česká sociologie zůstává právě zde hodně dlužna, aniž by však bylo možné říci, že v rozvoji teorie vzdělanostních nerovností je na tom o mnoho lépe.

Otázky a hypotézy

O značné selektivitě našeho školského systému svědčí řada výzkumů. Dosud zveřejněné analýzy z rozsáhlého srovnávacího projektu PISA, na kterém participovalo 27 zemí [Straková a kol. 2002] ukazují, že:

1. Část variance ve výsledcích testů čtenářských schopností (dále jen „výsledky testů“) všech patnáctiletých žáků, kterou lze vysvětlit rozdíly mezi jednotlivými školami, patří u nás k nejvyšším v zemích OECD (s 52 % jsme na 7. místě za Belgií, Německem, Maďarskem, Rakouskem, Polskem a Řeckem, průměr OECD činí 36 %).²
2. Vliv sociálně-ekonomického profilu školy (tj. průměrného sociálně ekonomického a kulturního statusu žáků školy) na výsledky v testech je u nás v relaci k ostatním zemím ještě vyšší: v tomto ohledu patříme ke čtyřem zemím s nejvyšší hodnotou (za Německem, Rakouskem a Belgií).³

První otázka, kterou si musíme položit, se týká „příspěvku“ víceletých gymnázií k celkové hladině rozdílů ve výsledcích testů mezi jednotlivými školami. Otázka tedy zní: *jakou část rozptylu ve výsledcích testů mezi jednotlivými školami lze připsat existenci víceletých gymnázií*. Jako minimalistickou lze vyslovit hypotézu, že variance mezi školami v měřených výsledcích testů, kterou lze připsat na vrub víceletých gymnázií, představuje statisticky významnou část celkové variance. Za realistickou však lze považovat hypotézu, podle které podíl celkové variance vysvětlené existencí víceletých gymnázií převyšuje podíl variance vysvětlené ostatními relevantními faktory.

Druhá otázka se týká *sociální selektivity* víceletých gymnázií a její úlohy ve vytváření rozdílů v měřených dovednostech žáků mezi jednotlivými školami. Odpovědět na tuto otázku vyžaduje analýzu ve třech krocích:

² OECD 2002, str. 49 a tabulka ke grafu 2.5.

³ OECD 2002, str. 51 a tabulka ke grafu 2.6

1. V první řadě je třeba ukázat, jak velký je vliv sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny na výsledky v testech.
2. Dále je třeba zjistit, jaká část vlivu sociálního původu na výsledky testů se realizuje prostřednictvím víceletých gymnázií v důsledku jejich sociální selektivity. Pokud se jedná o rozhodující část vlivu, je splněna první podmínka pro to, aby víceletá gymnázia fungovala jako nástroj zajišťující mezigenerační transmissi vzdělanostních nerovností.
3. Neméně důležité je ovšem odpovědět na otázku, jak velkou část variance ve výsledcích testů způsobenou existencí víceletých gymnázií lze naopak považovat za „přidanou hodnotu“ školy (tj. do jaké míry jde o výsledek specifického přístupu školy a metod výuky). Pokud tato část variance bude statisticky významná a dostatečně velká a víceletá gymnázia budou dostatečně otevřena i dětem rodičů s nižším sociálně-ekonomickým a kulturním statutem, mohou být tyto školy chápány i jako nástroj umožňující vzestupnou vzdělanostní mobilitu. Tato hypotéza odpovídá populární představě, podle které jsou víceletá gymnázia pro „nadané a silně motivované děti“ bez ohledu na jejich původ a rodinné zázemí.

Dosavadní znalosti o fungování víceletých gymnázií nás vedou k formulaci následujících hypotéz:

- H1. Vliv sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny na výsledky v testech je významný i po kontrole vlivu typu školy (základní škola, víceleté gymnázium) a dalších relevantních faktorů.
- H2. Víceletá gymnázia jsou hlavním zdrojem variance ve výsledcích v testech mezi školami.
- H3. Přidaná hodnota víceletých gymnázií je však velmi malá, tj. lepší výsledky v testech jsou v mnohem větší míře způsobeny příznivějším sociálním původem žáků víceletých gymnázií než tím, že by v průběhu studia na víceletém gymnáziu docházelo k rozvoji schopností žáků ve větší míře než na základní škole.

Třetí okruh otázek se týká vzdělanostních aspirací a role víceletých gymnázií v jejich uskutečňování. Nedávno provedená analýza vývoje nerovností v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání [Matějů, Řeháková a Simonová 2003] prokázala, že vliv sociálního původu na šanci vystudovat vysokou školu po roce 1989 se ve srovnání s předchozím obdobím zvětšil. Zdrojem těchto nerovností se přitom ukázala být spíše sociálně-ekonomická než sociálně-kulturní dimenze sociálního původu (zvětšil se efekt sociální třídy otce, zatímco vliv vzdělání otce zůstal stabilní). Růst nerovností byl způsoben zejména zhoršením relativních šancí dětí pocházejících z rodin méně kvalifikovaných manuálních pracovníků.⁴ To znamená, že růst nerov-

⁴ V nejmladší věkové skupině vstupující na vysoké školy po roce 1989, ve které byl zřetelný růst nerovností identifikován, tento sociální původ charakterizoval více než 30 % respondentů.

Tabulka 1. Důvody pro přihlášení dítěte na víceleté gymnázium (procentuální podíl rodičů, kteří uvedli daný důvod jako nejdůležitější, PIRLS 2001)

Nejdůležitější důvod pro přihlášení dítěte na víceleté gymnázium	% rodičů
Nespokojenost se základní školou, do které dítě dochází	1,8
Bezpečnější prostředí víceletého gymnázia	0,7
Kvalitnější učitelé na víceletém gymnáziu	4,2
Lepší vybavení víceletého gymnázia	2,1
Po absolvování víceletého gymnázia lepší šance pro přijetí do dalšího studia	33,4
Lepší příležitost pro rozvoj nadání dítěte	21,4
Víceleté gymnázium umožní dítěti pobyt ve společnosti stejně nadaných dětí	5,6
Dobrá zkušenost se studiem starších sourozenců dítěte na víceletém gymnáziu	0,9
Snaha mít otázku přechodu na střední školu vyřešenu co nejdříve	4,1
Přání dítěte studovat na víceletém gymnáziu	25,8

Zdroj: PIRLS

ností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání negativně zasáhl poměrně velký segment sociální struktury.⁵

Je velmi pravděpodobné, že na tomto vývoji se podílela i vysoká selektivita základního a středního školství, konkrétně velké rozdíly ve vzdělanostních aspiracích u žáků různých typů škol a následně i jejich různé šance na přijetí na vysokou školu. Ačkoli intuitivně se zdá být zřejmé, že tomu tak je, skutečný efekt typu školy na studijní plány nebyl zatím předmětem hlubších analýz. Výsledky nedávno provedeného šetření žáků základních škol a jejich rodičů (PIRLS 2001) však ukazují, že rodiče usilují o přijetí svých dětí na víceleté gymnázium v prvé řadě proto, že se domnívají, že tím zvýší pravděpodobnost jejich úspěchu v přijímacím řízení na vysokou školu. Tento důvod uvádí největší část (64,3 %) z rodičů žáků 4. ročníků, kteří se chystají přihlásit své dítě na víceleté gymnázium, přičemž pro 33,4 % je tento důvod nejdůležitější. Předpoklady dítěte a lepší příležitost k jejich rozvoji uvádí jako důvod pouze 40,2 % rodičů. Odpovědi rodičů uvádíme v tabulce 1.⁶

V tomto kontextu je tedy třeba se ptát, zda žáci víceletých gymnázií aspirují na studium na vysoké škole významně častěji než žáci jiných typů škol a to i po kon-

⁵ Sociální skupina, která zůstává pozadu (nekvalifikovaní či nízko kvalifikovaní dělníci), představovala v roce 1994 zhruba 30 % ekonomicky aktivní populace mužů (otců).

⁶ Výzkum PIRLS zjišťoval čtenářskou gramotnost žáků 4. ročníků základních škol. K zmapování rodinného zázemí žáků používal žákovské a rodičovské dotazníky. Výzkumu se zúčastnilo celkem 3 220 žáků, kteří reprezentovali celou populaci žáků 4. ročníků základních škol. Rodičovské dotazníky vyplnilo celkem 84,8 % rodičů. 21,3 % rodičů uvedlo, že hodlá po absolvování 5. ročníku přihlásit své dítě na víceleté gymnázium.

trole vlivu sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny a výsledků v testech. Neméně důležitá je otázka, zda existuje významný „kumulativní efekt“ sociálního původu a studia na víceletém gymnáziu na formování vzdělanostních aspirací a studijních plánů. Hypotézy pro analýzu odpovídající těmto otázkám mohou být formulovány následujícím způsobem:

- H4. Žáci víceletých gymnáziích aspirují na studium na vysoké škole mnohem častěji než žáci jiných typů škol, a to i po kontrole vlivu sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny a výsledků v testech.
- H5. Kumulativní efekt sociálního původu a studia na víceletém gymnáziu na vzdělanostní aspirace je statisticky významný a velmi silný.
- H6. Víceletá gymnázia fungují jako nástroj vzestupné vzdělanostní mobility především v důsledku jejich sociálního složení, které vytváří příznivější klima pro formování postojů ke vzdělání a vzdělanostních aspirací.

Data, proměnné a metody analýzy

Komparativní část analýzy byla provedena na mezinárodním souboru z projektu PISA 2000 (*Programme for International Student Assessment*).⁷ Analýza role víceletých gymnázií byla provedena na českém souboru, ve kterém narozdíl od mezinárodního souboru zůstaly proměnné umožňující identifikovat jednotlivé typy škol. Cílem projektu PISA je pravidelně (v tříletých intervalech) monitorovat vědomosti a dovednosti žáků v mateřském jazyce, v matematice a v přírodovědných předmětech. První fáze výzkumu se uskutečnila v roce 2000 a věnovala zvýšenou pozornost oblasti mateřského jazyka, kde se zkoumala schopnost žáků pracovat s textem (čtenářská gramotnost). Do výzkumu se zapojily všechny členské země OECD s výjimkou Turecka a Číny, dále Rusko, Lotyšsko, Brazílie a Lichtenštejnsko. V rámci výzkumu řešili žáci po dobu 120 minut testové úlohy, které měly uzavřenou i otevřenou podobu, a vyplňovali šedesátiminutový dotazník zjišťující domácí zázemí žáků, podmínky a průběh výuky a vztah žáků ke škole a k testovaným předmětům. Součástí výzkumu byl rovněž dotazník pro ředitele škol, který se dotazoval na charakteristiky pedagogického sboru, výchovné a materiální problémy školy, kritéria pro hodnocení žáků a rozdělení zodpovědností a pravomocí.

Výzkum byl zaměřen na žáky narozené v kalendářním roce 1984, kteří se v českém vzdělávacím systému nacházeli zejména v 9. a v 10. ročníku školní docházky. Vzorek byl stratifikován podle typu škol (zvláštní školy, základní školy, učební obory a střední školy bez maturity, učební obory a střední odborné školy s maturitou, gymnázia čtyřletá, gymnázia víceletá). Výběr vzorku probíhal dvoustupňově: nejprve byly vybrány náhodně školy v každém stratu, následně byli ná-

⁷ Mezinárodní datový soubor z výzkumu PISA 2000 je volně ke stažení na adrese www.pisa.oecd.org. Dokumentace k souboru je rovněž volně ke stažení jako PDF soubor: <http://www1.oecd.org/publications/e-book/9602021E.PDF>

hodně vybraní žáci těchto škol. V ČR se výzkumu zúčastnilo celkem 5 365 žáků z 229 škol.

Úvodní srovnávací analýzu hlavních různých zdrojů variance ve výsledcích dosažených v testech čtenářských dovedností jsme uskutečnili pouze na vybraných zemích OECD. Pro analýzu role víceletých gymnázií v České republice jsme původní soubor všech patnáctiletých žáků⁸ redukovali pouze na ty žáky, kteří ještě nepřekročili hranici druhého stupně základního vzdělání (tj. ISCED=2). V analýze zůstali jen žáci ve věku 15 let, kteří navštěvovali buď základní školu, nebo odpovídající ročníky víceletých gymnázií (tj. z analýzy byli vyloučeni žáci víceletých gymnázií v desátém roce školní docházky a žáci zvláštních škol).⁹ Pro ověření vlivu zřizovatele školy byla v některých analýzách použita proměnná rozlišující školy na „státní“ a „soukromé“.

Sociální původ studentů byl definován tak, aby jednotlivé relevantní proměnné reprezentující sociální původ (vzdělání matky, vzdělání otce, sociálně-ekonomický status povolání otce, resp. matky a kulturní dimenze životního stylu rodiny)¹⁰ vstoupily do jediné syntetické proměnné optimalizující korelaci s příslušnou závisle proměnnou (výsledky v testech). Odhad faktorových skóre (*factor score coefficients*) proměnné SESOPT byl proveden aplikací tzv. MIMIC modelu, který umožňuje stanovit regresní koeficienty určující endogenní latentní proměnnou strukturního modelu, o které se předpokládá, že působí na jednu nebo více závisle proměnných.¹¹ Model, kterým byly odhadnuty faktorové skóre, je uveden v diagramu 1 a příslušné koeficienty jsou v tabulce 2. Pro některé analýzy byla spojitá proměnná SESOPT převedením na kvintily transformována na kategorizovanou proměnnou (SESOPT5).

Pokud se v analýzách pracuje s výsledky žáků v testech, východiskem byla proměnná WLEREAD, která byla vytvořena jako vážený věrohodnostní odhad (*weighted likelihood estimate*) z položek testů.¹² Na některých místech se pracuje s kategorizovanou proměnnou READ5, která vznikla transformací WLEREAD na kvintily.

⁸ Tento soubor měl před vážením 5 365 případů, po vážení na celou populaci představoval 125 639 žáků.

⁹ Analytický soubor měl před vážením 2 105 případů, po vážení na celou populaci představoval 55 849 žáků, z toho 49 473 na základních školách a 6 375 na víceletých gymnáziích.

¹⁰ Vzdělání otce i matky bylo definováno klasifikací ISCED (celkem 6 stupňů), sociálně-ekonomický status rodiny byl definován pomocí mezinárodního indexu sociálně ekonomického statusu (ISEI) povolání otce (v případě, že v rodině nebyl otec, bylo použito povolání matky), kulturní dimenze životního stylu rodiny byla definována jako vážený odhad ze tří položek zjišťujících vybavení domácnosti předměty kulturní povahy (klasická literatura, poezie, umělecké předměty). Informace o proměnné CULTPOSS a o metodě jejího výpočtu viz OECD 2002b, str. 32.

¹¹ Vlastnosti MIMIC modelu popsali Jöreskog and Sörbom [1989, p. 142], různými metodami optimalizace faktorových skóre latentní proměnné (tzv. svazek koeficientů, *sheaf coefficient*) se zabývá především práce P. Whitta [1986].

¹² Viz dokumentace k souboru [Manual 2002].

Vzdělanostní aspirace žáků byly zjišťovány následující otázkou: „*Jaké nejvyšší vzdělání bys chtěl(a) v budoucnu získat?*“. Tato proměnná byla aplikována buď v původní,¹³ nebo v transformované podobě identifikující ty žáky, kteří vyjádřili přání studovat na vysoké škole (0 = ne, 1 = ano). Velikost sídla byla kategorizována na pět skupin: do 3 tisíc, 3 až 15 tisíc, 15–100 tisíc, 100 tisíc až 1 milion, nad 1 milion obyvatel. Základní distribuční charakteristiky použitých proměnných jsou uvedeny v příloze (tabulka A1).

Výsledky analýzy

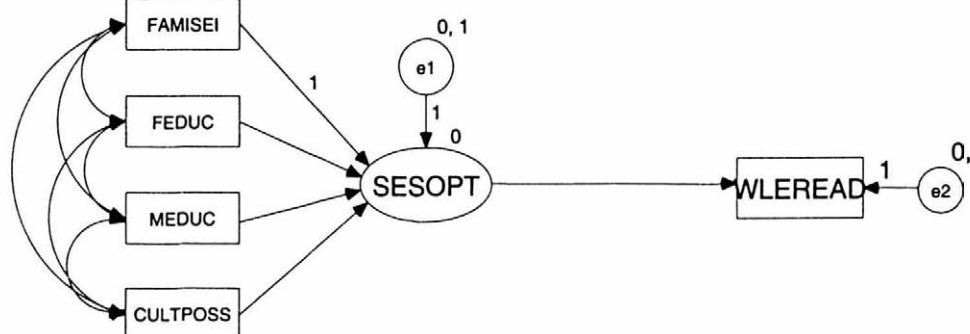
Ačkoli cílem této stati není mezinárodní srovnání, je třeba mít základní představu o rozsahu problému, kterému se budeme v naší analýze věnovat. K tomuto účelu jsme provedli srovnání zdrojů variance výsledků v testech čtenářské zdatnosti (proměnná WLEREAD) ve všech zemích, které participovaly na projektu PISA 2000. Jednoduchá vícerozměrná analýza rozptylu, jejíž výsledky jsou uvedeny v tabulce 3, ukazuje, že mezi porovnávanými zeměmi nejsou zásadní rozdíly v efektu sociálně-ekonomického a kulturního zázemí žáků (SESOPT), ale právě v efektu školy (rozdíly v testech čtenářské zdatnosti mezi jednotlivými školami). Rozdíly v efektu školy přitom zůstávají i po kontrole vlivu sociálně-ekonomického a kulturního zázemí žáků. Pokud jde o postavení České republiky v tomto srovnání, je evidentní, že vliv sociálně-ekonomického a kulturního zázemí žáků není u nás o mnoho vyšší než ve většině vyspělých zemí (zde jsme dokonce pod průměrem), což ovšem nelze říci o efektu školy, kde jsme nad průměrem (na 6. místě z jednatřiceti zemí). Tato naše pozice se nijak podstatně nemění ani po kontrole vlivu sociálně-ekonomického a kulturního statusu rodiny žáka.

Tato analýza je však spíše ilustrativní, neboť zahrnuje všechny patnáctileté žáky ve všech typech škol, bez ohledu na tzv. stupeň, což v případě České republiky znamená nejen žáky základních škol a víceletých gymnázií, ale také prvních ročníků klasických čtyřletých gymnázií, středních odborných škol, učňovských škol atd. Jedno se však zdá být již z tohoto výsledku patrné: v našem školském systému je ve srovnání se systémy v jiných zemích patrná silnější tendence nerovnosti ve vědomostech a dovednostech žáků způsobené jejich rozdílným rodinným zázemím spíše zvětšovat než působit na jejich zmenšování. Rozdíly mezi školami ve výsledcích v testech u nás patří k největším v zemích OECD bez ohledu na to, zda kontrolujeme vliv sociálně-ekonomického a kulturního zázemí žáků či nikoli.

Pokud jde o roli víceletých gymnázií v utváření sociální selektivity, na kterou se zde soustředíme, musíme v prvé řadě ukázat, jak na výsledky v testech (WLEREAD) a vzdělanostní aspirace (přání studovat na vysoké škole – VS_ASP) pů-

¹³ Kategorie odpovědí byly 1. základní škola; 2. střední odborné učiliště bez maturity nebo střední odborná škola bez maturity; 3. konzervatoř; 4. střední odborné učiliště s maturitou; 5. střední odborná škola s maturitou; 6. gymnázium; 7. vyšší odborná škola; 8. vysoká škola.

Diagram 1: MIMIC model pro sociálně ekonomický a kulturní status rodiny (SESOPT) optimalizovaný vůči dosaženým výsledkům v testech čtenářské schopnosti (WLEREAD)

Tabulka 2: Parametry MIMIC modelu pro výpočet hodnot proměnné SESOPT: nestandardizované (B) a standardizované (beta) regresní koeficienty.

a) Česká republika

Parametr	beta	B	standardní chyba
g11	0,297	1,000	–
g12	0,333	17,931	3,941
g13	0,345	19,191	3,355
g14	0,407	20,518	3,174
b21	0,428	0,845	0,109

*b) Všechny země (spojený soubor)**

Parametr	beta	B	standardní chyba
g11	0,470	1,000	–
g12	0,187	4,728	0,258
g13	0,381	9,745	0,274
g14	0,368	13,218	0,362
b21	0,358	0,972	0,016

* Seznam všech zemí je uveden v tabulce 3.

Tabulka 3: Podíl variance výsledky testů čtení (WLERead) vyčerpané školou (SCHOOLID) a sociálním a kulturním původem (SESOPT)* v zemích participujících na projektu PISA 2000 (v % celkové variance)

Země	Škola	SESOPT	Škola po kontrole SESOPT
Maďarsko	56,1	47,3	34,4
Polsko	55,1	43,2	41,6
Lichtenštejnsko	53,0	85,1	40,3
Belgie	51,1	51,2	38,2
Německo	49,8	51,7	34,5
Česká Republika	48,3	44,2	33,5
Mexiko	47,8	52,7	29,8
Itálie	47,1	44,4	38,4
Francie	45,7	54,8	32,6
Rakousko	45,4	46,1	35,1
Řecko	43,8	52,6	32,8
Švýcarsko	42,3	56,5	28,6
Nizozemí	41,4	57,5	33,1
Brazílie	40,0	50,1	27,5
Portugalsko	35,0	45,9	23,6
Rusko	34,5	33,5	26,9
Lucembursko	32,1	65,2	15,8
Korea	30,6	44,0	24,3
Lotyšsko	28,8	38,0	22,5
USA	25,7	50,0	15,6
Spojené království	23,7	44,5	13,6
Austrálie	20,3	54,9	11,2
Španělsko	19,5	47,0	10,0
Irsko	17,6	48,9	12,1
Nový Zéland	17,5	55,2	12,3
Kanada	17,5	22,9	12,8
Dánsko	17,4	55,7	11,8
Norsko	13,3	53,0	10,6
Island	10,8	48,7	8,4
Finsko	10,8	43,9	9,7
Švédsko	10,3	48,0	6,9
Celkem**	33,3	49,6	23,5

* Proměnná SESOPT vypočtena z parametrů MIMIC modelu odhadnutých ze spojeného souboru všech zemí (viz schéma 1 a tabulka 2b).

** Nevážený průměr (tzv. country mean).

sobí sociálně-ekonomický a kulturní status výchozí rodiny (SESOPT). Neuškodí znovu připomenout, že od této chvíle se soustřeďujeme pouze na ty patnáctileté žáky, kteří ještě nepřekročili hranici povinné školní docházky, tj. jsou žáky osmé či deváté třídy základní školy nebo odpovídajících ročníků víceletého gymnázia. Jak jsme již uvedli, pouze takto definovaná populace může být základem skutečně porovnatelných výsledků.

Druhá otázka, kterou jsme si položili, se týkala podílu variance ve výsledcích v testech, kterou lze vysvětlit existencí víceletých gymnázií. Příslušná hypotéza zněla, že víceletá gymnázia jsou hlavním zdrojem variance ve výsledcích v testech mezi školami. Výsledky uvedené v tabulce 4 umožňují konstatovat, že víceletá gymnázia hrají roli, kterou jsme očekávali. Variance ve výsledcích v testech vysvětlená rozdíly mezi školami představuje 28 % celkové variance, z čehož pouze necelá tři procenta lze přičíst rozdílům mezi velikostními kategoriemi sídel (SETSIZE). Jakmile však do analýzy vstoupí proměnná rozlišující mezi základními školami a víceletými gymnázii (VG), variance vysvětlené rozdíly mezi školami klesne na polovinu (z 25 na 13 procent).

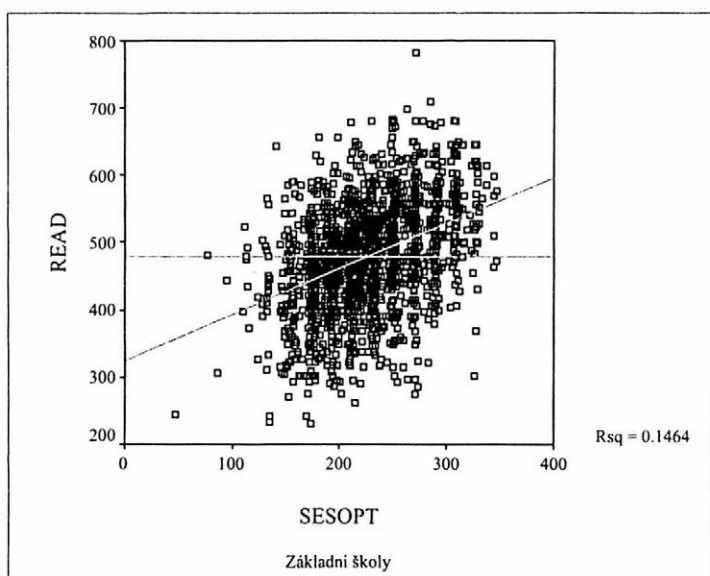
To znamená, že víceletá gymnázia skutečně představují jeden z hlavních zdrojů rozdílů v měřených dovednostech žáků mezi jednotlivými školami. V souladu s hypotézou o vysoké sociální selektivnosti víceletých gymnázií jako zřejmě domi-

Tabulka 4: Analýza rozptylu výsledků v testech

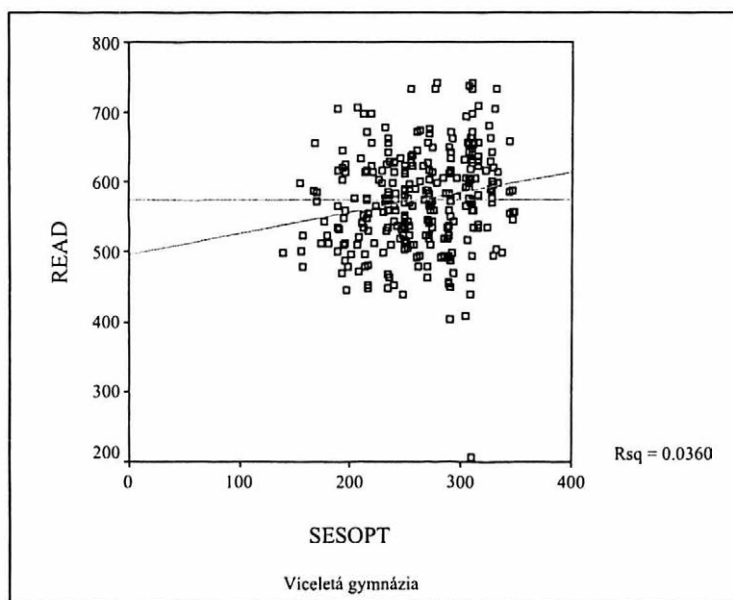
Model	Proměnné	SS _{tot}	SS _{mod}	SS ²	df	SS ² /SS _{tot} (%)	SS ² /SS _{mod} (%)
1		39 337	10 791	x	51 823	x	x
	SCHOOLID	x		10 791	106	27,43	100,00
2		39 337	10 791	x	51 823	x	x
	SETSIZE	x		1 074	4	2,73	9,95
	SCHOOLID	x		9 717	102	24,70	90,05
3		39 337	10 791	x	51 823	x	x
	SETSIZE	x		1 074	4	2,73	9,95
	VG	x		4 660	1	11,85	43,18
	SCHOOLID	x		5 057	101	12,86	46,86
4		39 337	12 997	x	51 823	x	x
	SETSIZE	x		1 074	4	2,73	8,26
	SESOPT5	x		5 165	4	13,13	39,74
	VG	x		2 854	1	7,25	21,96
	SCHOOLID	x		3 903	101	9,92	30,03

Poznámka: Celková variance a odpovídající stupně volnosti jsou po odečtení efektu konstanty (1242825, df=1). Součty čtverců (SS²) jsou součty čtverců tzv. I typu, tj. variance způsobená každým z efektů je počítána z variance, která zbývá po odčerpání variance způsobené proměnnými, které v modelu předchází.

Graf 1: Souvislost mezi výsledky v testech (WLERead) a sociálně-ekonomickým a kulturním statutem výchozí rodiny (SESOPT) – základní školy

Graf 2: Souvislost mezi výsledky v testech (WLERead) a sociálně-ekonomickým a kulturním statutem výchozí rodiny (SESOPT) – víceletá gymnázia

Tabulka 5. Regresní analýza závislosti výsledků v testech (WLERead) na sociálně-ekonomickém a kulturním statusu výchozí rodiny (SESOPT), průměrném sociálně-ekonomickém a kulturním statusu výchozí rodiny ve škole (SES_AG) pro hlavní typy škol

	Konstanta	B	SE	Beta	t	sig
Všechny školy	178,4		3,099		57,581	,000
SES_AG		,819	,016	,240	52,403	,000
SESOPT		,529	,008	,289	63,248	,000
Základní školy	257,3		3,547		72,548	,000
SES_AG		,387	,018	,107	21,592	,000
SESOPT		,589	,009	,330	66,646	,000
Víceletá gymnázia	382,3		17,517		21,826	,000
SES_AG		,481	,070	,092	6,866	,000
SESOPT		,243	,021	,157	11,781	,000

nantním faktoru vysvětlujícím výrazně větší úspěch jejich žáků v testech je i výsledek analýzy rozptylu uvedený v posledním bloku tabulky 4, ze kterého plyne, že po odčerpání variance způsobené sociálně-ekonomickým a kulturním statusem výchozí rodiny (SESOPT5), vliv variance vysvětlené existencí víceletých gymnázií podstatně klesne (z 13 na 7 procent). Ačkoli se zatím pohybujeme pouze v deskriptivní rovině analýzy, výše uvedené výsledky svědčí ve prospěch prvních tří hypotéz.

Názornou představu o rozdílu mezi základními školami a víceletými gymnázii a o roli sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny poskytují grafy 1 a 2. Závislost výsledků v testech na sociálně-ekonomickém a kulturním statusu výchozí rodiny na základních školách (graf 1, korelace 0.382) je větší než na víceletých gymnáziích (graf 2, korelace 0.189). Celkově nižší úroveň závislosti výsledků v testech na sociálním původu u žáků víceletých gymnázií však na první pohled může plynout z celkově větší koncentrace hodnot obou proměnných (WLERead a SESOPT) do vyšších úrovní. To samozřejmě snižuje společnou varianci obou proměnných.

Přísnější test vlivu sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny jak na individuální rovině, tak na úrovni školy (průměrná hodnota této proměnné ve škole),¹⁴ byl proveden pomocí vícerozměrné regresní analýzy (tabulka 5). Vliv sociálně-ekonomického a kulturního statusu rodiny (SESOPT) je podle očekávání masivní. V souladu s výsledky předchozí analýzy se ukazuje, že je zhruba dvakrát silnější na základních školách (0.589/0.018) než na víceletých gymnáziích (0.243/0.021). Naopak efekt sociálního profilu školy (SES_AG, průměrná hodnota

¹⁴ Průměrná hodnota proměnné SESOPT na základních školách je 226.5 (std. chyba 0.217), na víceletých gymnáziích 261.5 (std. chyba 0.575). Rozdíl mezi průměry je statisticky významný na hladině menší než 0.001.

Tabulka 6. Podíly aspirujících na studium na vysoké škole ve skupinách definovaných kvintily sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny (SESOPT) a výsledků v testech (WLEREAD). Procenta a adjustovaná residua.

Typ školy	SESOPT5 (kvintily SESOPT)					Celkem
	1	2	3	4	5	
Základní školy	19,6	27,3	42,2	53,4	74,6	42,9
	-52,9	-32,8	-1,5	21,0	68,3	
Víceletá gymnázia	86,0	75,5	82,0	90,1	99,2	91,3
	-3,4	-15,0	-10,7	-1,9	19,9	

Typ školy	READ5 (kvintily WLEREAD)					Celkem
	1	2	3	4	5	
Základní školy	13,0	31,2	48,1	70,3	81,3	42,9
	-73,9	-29,3	11,4	53,9	60,7	
Víceletá gymnázia	100,0	68,7	82,4	90,5	97,3	91,3
	2,4	-16,8	-10,9	-1,3	17,0	

Tabulka 7. Podíly studujících na víceletých gymnáziích v jednotlivých skupinách definovaných kvintily sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny (SESOPT) a výsledků v testech (WLEREAD). Procenta a adjustovaná residua.

Proměnná	Kvintil					Celkem
	1	2	3	4	5	
SESOPT	3,0	6,6	8,5	15,7	23,6	11,9
	-31,0	-17,5	-11,7	12,8	44,9	
WLEREAD	0,7	4,5	12,3	20,6	44,0	11,9
	-9,3	-7,1	-1,7	3,2	16,4	

SESOPT ve škole) mnohem silnější na víceletých gymnáziích (0.481/0.070) než na základních školách (0.387/0.018). Uvedené výsledky tedy na první pohled podporují představu, podle které se na lepších výsledcích žáků víceletých gymnázií v testech podílí mimo jiné i „sociální klima“ plynoucí z celkově příznivějšího sociálního a kulturního původu žáků. Rozhodně však zatím nemůžeme říci, že „přidaná hodnota“ víceletých gymnázií je tak vysoká, jak se předpokládá, neboť lepší výsledky žáků víceletých gymnázií jsou do značné míry vysvětlitelné jejich vysokou selektivitou a tudíž sociální homogenitou škol a tříd.

Druhá sada hypotéz se týkala vzdělanostních aspirací a jejich utváření pod vlivem sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny, studijních před-

Tabulka 8. Sociální složení studentů studujících na základních školách a víceletých gymnáziích podle skupin definovaných kvintily sociálně-ekonomického a kulturního statusu výchozí rodiny (SESOPT). Procenta a adjustovaná residua.

Typ školy	Kvintil SESOPT					Celkem
	1	2	3	4	5	
Základní školy	21,8	20,0	21,2	17,5	19,5	100,0
	6,7	4,0	2,7	-2,8	-9,9	
Víceletá gymnázia	5,1	10,2	14,3	24,5	45,9	100,0
	-6,7	-4,0	-2,7	2,8	9,9	

pokladů reprezentovaných výsledky v testech a typu školy. Výsledky analýzy uvedené v tabulce 6 potvrzují hypotézu, podle které:

a) aspirace na studium na vysoké škole jsou mnohem vyšší u žáků víceletých gymnázií než u žáků základních škol (43 % vs. 91 %);

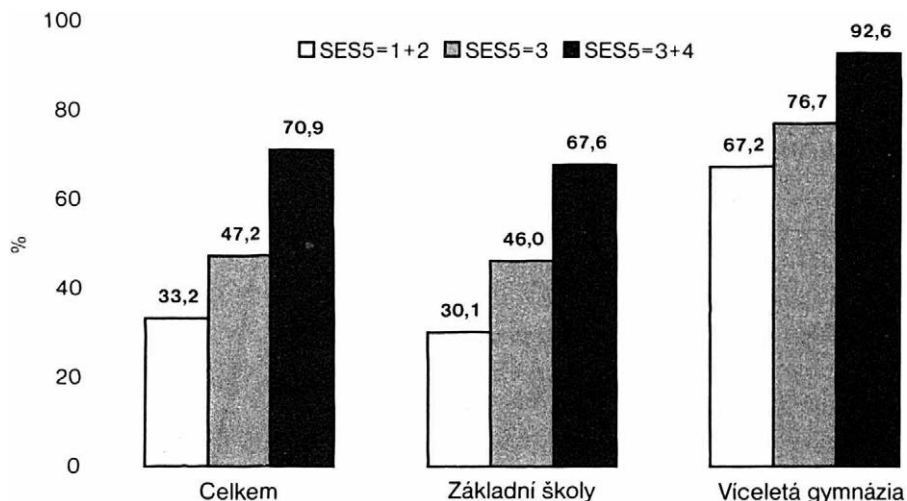
b) aspirace žáků víceletých gymnázií na studium na vysoké škole jsou ve srovnání se žáky základních škol mnohem méně závislé nejen na sociálně-ekonomickém a kulturním statusu výchozí rodiny, ale dokonce i na studijních předpokladech (Spearmanovy korelační koeficienty jsou 0,392 resp. 0,280 pro SESOPT5 a 0,479 resp. 0,255 pro READ5, stejnou informaci poskytují hodnoty adjustovaných residuí pro příslušná pole tabulky).

Za pozornost stojí v první řadě na první pohled pozitivní fakt, že žáci víceletých gymnázií pocházející z rodin s poměrně nepříznivými charakteristikami sociálně-ekonomického a kulturního statusu, kde vzdělanostní aspirace bývají zpravidla velmi nízké, aspirují na studium vysoké školy mnohem větší měrou než žáci základních škol. To by svědčilo o tom, že rodiče těchto dětí vnímají studium na víceletých gymnáziích jako účinnou strategii otevření vzdělanostních kariér a vzestupné mobility. Problém je ale v tom, že v důsledku velmi regulovaného, a tudíž velmi limitovaného počtu žáků víceletých gymnázií děti pocházející ze dvou nejnižších kvintilů sociálně-ekonomického a kulturního statusu tvoří jen 15 % žáků víceletých gymnázií, zatímco děti pocházející ze dvou nejvyšších kvintilů reprezentují 70 % žáků těchto škol (tabulka 8).

Dalším pozoruhodným výsledkem je zjištění, podle kterého se žáci víceletých gymnázií od žáků základních škol naprosto zásadně liší v závislosti aspirací na studium vysoké školy na studijních předpokladech.¹⁵ Je nasnadě, že i za těmito výsledky je skryt vliv sociálního původu. Vezmeme-li žáky, kteří dosáhli ve výsledcích tes-

¹⁵ Zde i dále v textu používáme pojem „studijní předpoklady“ pro výsledky v testech čtenářských dovedností. Jsme si vědomi, že tato paralela není z technického hlediska přesná. Na druhé straně lze na základě konstrukce testů studijních předpokladů předpokládat, že studijní předpoklady jsou poměrně dobře predikovány právě výsledky v testech čtenářských dovedností.

Graf 3. Žáci, kteří byli ve výsledcích testů průměrní (prostřední kvintil) a přitom aspirují na studium na vysoké škole podle sociálně ekonomického statusu rodiny (SESOPT5) a typu školy (v %).

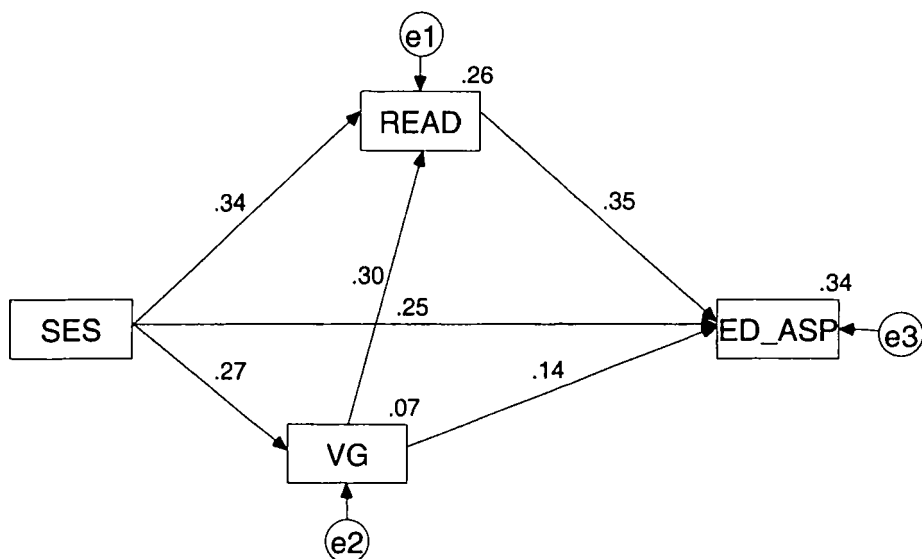

tů nadprůměrných výsledků (horní dva kvintily) a podíváme se na jejich aspirace studovat na vysoké škole podle sociálního původu (graf 3), zjistíme, že na základních školách je vliv sociálního původu na aspirace v této skupině mnohem větší než na víceletých gymnáziích. Výsledkem je, že nadané děti z rodin s nižším sociálním statutem, které zůstaly na základní škole, aspirují na studium z 57 %, zatímco stejně nadané děti ze stejných sociálních poměrů, které přešly na víceleté gymnázium, aspirují na studium vysoké školy z 88 %.

Všechny dosud diskutované výsledky naznačují, že kumulativní efekt sociálního původu a studia na víceletém gymnáziu na vzdělanostní aspirace a tudíž i na pozdější šance na přijetí ke studiu na vysoké škole je velmi silný, rozhodně silnější než „vyrovňovací“ či „mobilitní“ efekt, který by se mohl výrazněji projevit pouze za předpokladu, že by víceletá gymnázia umožňovala studium dětem s velmi dobrými studijními předpoklady bez ohledu na jejich sociální původ.

První model (diagram 2) vyjadřuje hypotézu, podle které sociální status výchozí rodiny působí jak na výsledky v testech ($SES \rightarrow READ$), tak na aspirace studovat vysokou školu ($SES \rightarrow ED_ASP$). Je přirozené předpokládat, že sociální původ žáka má vliv na šanci studovat na víceletém gymnáziu ($SES \rightarrow VG$), jehož přidaná hodnota spočívá jak v dalším formování aspirací ($VG \rightarrow ASP$), tak zejména v rozvoji studijních předpokladů ($VG \rightarrow READ$). Statisticky významné parametry tohoto modelu (viz tabulka A2 v příloze) potvrzují všechny tyto předpoklady. Znepokojující může být silný přímý efekt sociálně ekonomického statusu na přijetí na

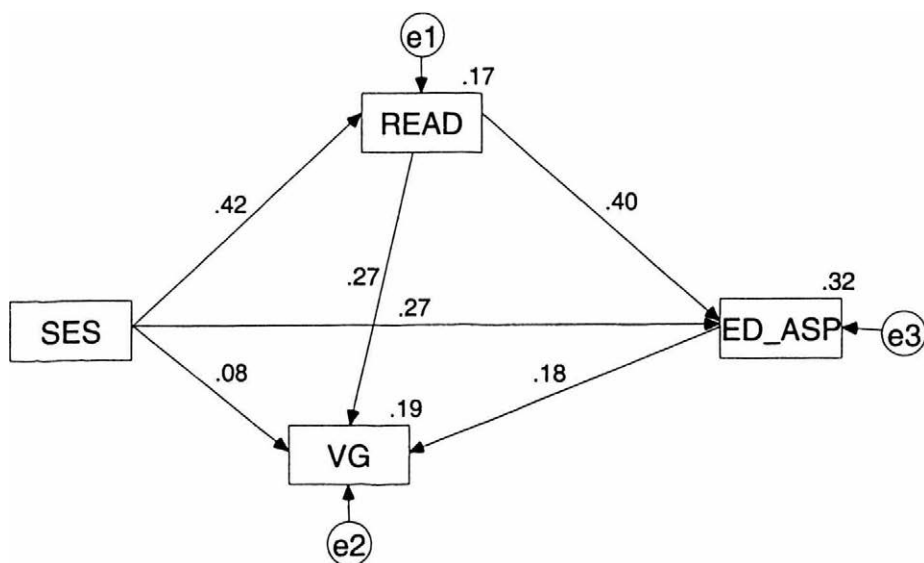
Diagram 2. Role víceletých gymnázií, model 1. Standardizované strukturní koeficienty (beta)

víceleté gymnázium (0.27), nicméně 93 % variance proměnné VG zůstává modelem nevyčerpáno, což by svědčilo ve prospěch otevřenosti těchto škol a jejich zřetelnému vlivu jak na výkon žáků v testech (0.30), tak na vzdělanostní aspirace (přímý efekt 0.145, celkový efekt 0.25).

Druhý model (diagram 3) představuje výrazně odlišnou hypotézu, podle které se studijní předpoklady formují v prvé řadě rodinným zázemím ($SES \rightarrow READ$) a stávají se jedním z hlavních zdrojů nerovností v šancích na přijetí na víceleté gymnázium ($SES \rightarrow READ \rightarrow VG$). Tento vliv sociálního původu je dále posilován přímým efektem sociálně-ekonomického původu na vzdělanostní aspirace ($SES \rightarrow ED_ASP$). Obě proměnné výrazně determinované sociálním původem ($READ \rightarrow ED_ASP$) posléze působí na šance studovat na víceletém gymnáziu ($READ \rightarrow VG$; $ED_ASP \rightarrow VG$). Centrální roli v tomto modelu tedy hrají aspirace na studium na vysoké škole, které jsou formovány jak přímo příznivým sociálním původem, tak příznivými studijními předpoklady. Podstatné je, že tento model zcela eliminuje vliv víceletých gymnázií jak na výsledky v testech, tak na vzdělanostní aspirace, tj. reprezentuje hypotézu o „nulové přidané hodnotě“ víceletých gymnázií, která – podle tohoto modelu – prakticky jen „přenáší“ vliv sociálního původu na budoucí vzdělávací dráhu. Tento model se od předchozího neliší celkovou vhodností, neboť oba modely jsou tzv. saturované ($df=0$). Rovněž celkové efekty sociálně ekonomického původu jsou u obou modelů stejné. Tento model samozřejmě zvyšuje celkovou determinaci šancí na studium na víceletém gymnáziu. Hlavní význam tohoto alternativního modelu však spočívá v tom, že reprezentuje teoretickou hypotézu o fungování víceletých gymnázií, která je diametrálně odlišná od převažujících představ o jejich roli.

Diagram 3. Role víceletých gymnázií, model 2. Standardizované strukturní koeficienty (beta)

Jak již bylo řečeno, ani jeden z modelů nelze odmítnout.¹⁶ Ačkoli parametry druhého modelu jsou celkově „ostřejší“, nemáme zatím žádnou „endogenní“¹⁷ empirickou evidenci, která by nám umožnila mezi nimi rozhodnout. Z tohoto hlediska se jeví jako velmi důležité výsledky z projektu PIRLS, podle nichž téměř dvě třetiny rodičů dávají své dítě na víceleté gymnázium proto, aby zvýšili jeho šance pro přijetí do dalšího studia. Protože neexistuje možnost výsledky z projektu PIRLS zahrnout do vstupní matice strukturního modelu, nelze než konstatovat, že tato otázka zůstane otevřena do doby, než budou k dispozici údaje z longitudinálního projektu, který jsme letos v návaznosti na šetření PISA 2003 zahájili.¹⁸ Data z výzkumu PIRLS uvedená v tabulce 1, podle kterých rodiče volí pro své děti víceletá gymnázia v první řadě proto, že tím usnadní jejich šance na přijetí na vysokou školu, naznačují, že druhý z modelů rozhodně není bez šancí na přijetí.

¹⁶ Na základě poměru věrohodnosti ani jiného kritéria nelze jednoznačně rozhodnout, kterému z modelů dát přednost.

¹⁷ Endogenní evidenci máme na mysli proměnné v daném datovém souboru, které by umožnily rozhodnout, který z modelů má blíže realitě.

¹⁸ Jedná se o projekt „Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu“ podpořený Grantovou agenturou České republiky.

Závěry

Cílem této studie bylo přispět k objasnění úlohy, kterou hrají v našem vzdělávacím systému víceletá gymnázia. Soustředili jsme se zejména na otázku, do jaké míry fungují víceletá gymnázia jako nástroj vzestupné vzdělanostní mobility, respektive za jakých okolností by tak působit mohla. V této souvislosti jsme zjišťovali, jak studium víceletého gymnázia ovlivňuje rozvoj vědomostí a dovedností žáků a jejich aspirací na další vzdělání a jaké mechanismy působí na rozhodování o studiu dítěte na víceletém gymnáziu.

Výsledky potvrdily, že víceletá gymnázia jsou hlavním zdrojem variance ve výsledcích žáků jednotlivých škol na úrovni povinné školní docházky, přičemž tuto varianci je do značné míry možné připsat rozdílům mezi základními školami a víceletými gymnázii v sociálně-ekonomickém a kulturním statusu rodin žáků. Výsledky analýzy tedy nepodporují rozšířenou představu, podle které víceletá gymnázia významnou měrou přispívají k rozvoji schopností žáků. Rozdíly ve výsledcích žáků na konci povinné školní docházky (tedy u žáků víceletých gymnázií v polovině studia) do značné míry pouze odrážejí rozdíly, které mezi žáky existovaly již v době vstupu části z nich do víceletých gymnázií. Navíc se ukazuje, že tyto rozdíly, pokud je lze připsat působení víceletých gymnázií, jsou v rozhodující míře vysvětlitelné odlišným rodinným zázemím jejich žáků (vysoká homogenita). Přidaná hodnota víceletých gymnázií, která by šla za vliv jejich specifické sociální skladby, je tedy mnohem menší, než se všeobecně předpokládá. Tato zjištění do značné míry zpochybňují hlavní argument pro existenci víceletých gymnázií, podle kterého tyto školy slouží efektivnějšímu rozvoji vědomostí a dovedností nadaných dětí.

Aspirace žáků studujících na víceletých gymnáziích jsou ve srovnání s aspiracemi žáků základních škol méně závislé na rodinném zázemí a jsou i u žáků se špatnými výsledky velmi vysoké. Zjišťujeme tedy, že zatímco víceletá gymnázia ve srovnání se základními školami nemají zvýšený vliv na výkon žáků v testech zjišťujících jejich dovednosti, studijní aspirace žáků víceletých gymnázií jsou zřetelně větší. Analýza nám však neříká, zda se aspirace žáků formovaly v průběhu studia na víceletém gymnáziu, či zda si je žáci do gymnázia už přinesli, respektive zda tyto aspirace byly právě příčinou, proč se žáci ke studiu víceletého gymnázia rozhodli.

Možnost tohoto výkladu role víceletých gymnázií jsme se pokusili ukázat v poslední části analýzy. I když naše výsledky podporují hypotézu, že aspirace jsou určující již pro rozhodnutí o studiu dítěte na víceletém gymnáziu, nemohou ji přesvědčivě dokázat. Statisticky robustnější odpověď na otázku, který z navržených modelů je blíže realitě, nebude možné poskytnout, aniž máme k dispozici data longitudinálního projektu, který by ukázal rozhodování v jeho procesu a nikoli pouze ve výsledcích. Letos zahájený longitudinální projekt tato data poskytne nejdříve v roce 2005. Přesto lze na základě provedené analýzy problém víceletých gymnázií a jejich role v reprodukci vzdělanostních nerovností otevřít s větší oporou v empirickém materiálu, jehož hodnota je nepoměrně vyšší než dosud využívané zdroje informací.

Bez ohledu na nezodpovězené otázky týkající se mechanismů rozhodování, ukazují výsledky této práce poměrně přesvědčivě, že víceletá gymnázia nepůsobí jako nástroj vzestupné vzdělanostní mobility, jak se všeobecně předpokládá, ale spíše přispívají k mezigenerační reprodukci vzdělanostních nerovností. Na víceletých gymnáziích sice byla shledána podstatně menší závislost aspirací na rodinném zázemí i na výsledcích žáků, z této skutečnosti však profituje velmi málo žáků, neboť zastoupení žáků ze sociálně znevýhodněného prostředí je na víceletých gymnáziích velmi malé.

Je však možné předpokládat, že kdyby se dostupnost studia na víceletém gymnáziu výrazně zvýšila a víceletá gymnázia by se otevřela pro žáky ze sociálně a kulturně znevýhodněného prostředí, mohl by tento typ školy působit jako nástroj vzestupné vzdělanostní mobility tím, že by u těchto žáků pozitivně ovlivňoval jejich aspirace na další vzdělání. Tento krok však v sobě skrývá mnohá nebezpečí. Naše analýza ověřila, že studium na víceletém gymnáziu jeho žákům z hlediska rozvoje jejich vědomostí a dovedností ani neškodí, ani neprospívá, ale neříká nic o tom, zda odchod žáků na víceletá gymnázia škodí či prospívá žákům, kteří zůstali na základních školách. Rozhodnutí o otevření víceletých gymnázií většímu množství žáků by musela předcházet důkladná analýza dopadů, které má odchod žáků s lepším rodinným zázemím, a tedy i s vyšší úrovní vědomostí a dovedností na žáky, kteří zůstávají na základních školách, a seriózní odhad důsledků, které by mělo zvýšení počtu odcházejících žáků.

PETR MATĚJŮ je vedoucím oddělení Sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR a prorektorem pro výzkum Anglo-americké univerzity v Praze. Jeho výzkum je zaměřen na sociální nerovnosti, stratifikaci a mobilitu. V současné době vede projekt „*Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu*“, jehož hlavním cílem je vytvořit panel pro longitudinální výzkum zdrojů vzdělanostních nerovností v ČR navazující na mezinárodní projekt PISA 2003.

JANA STRAKOVÁ pracuje v oddělení Sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR. Specializuje se na srovnávací studium vzdělávacích systémů a efektů vzdělávací politiky. V uplynulých deseti letech koordinovala účast České republiky ve většině mezinárodních komparativních výzkumů dovedností žáků a studentů. V současné době se podílí na vedení projektu „*Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu*“, který navazuje na mezinárodní projekt PISA 2003.

Literatura

- Education and Equity in the OECD countries* 1997. Paris: OECD.
Education Policy Analysis 2002. Paris: OECD.
Key data of Education in Europe 2002. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Manual for the PISA 2000 Database 2002. Paris: OECD.

Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová 2003. „Transition to University under Communism and after its demise The role of socio-economic background in the transition between secondary and tertiary education in the Czech Republic 1948–1998“. *Sociologický časopis – Czech Sociological Review*, Vol. 39: 301–324.

Národní program rozvoje vzdělávání 2001. Praha: MŠMT.

Nováčková, J. 2001. *Mýty ve vzdělávání*. Kroměříž: Spirála.

Priority pro českou vzdělávací politiku 1999. Praha: ÚIV.

Programme for International Student Assessment 2000. Paris: OECD.

Příhoda, V. 1947. *Problém psychologické variace pro školskou soustavu*. Zvláštní otisk z věstníku České akademie věd a umění, ročník LVI (1947).

Reviews of National Policies for Education Czech Republic 1996. Paris: OECD.

Statistická ročenka školství 2001/2002. Praha: ÚIV.

Straková, J. 2001. „O víceletých gymnáziích kolují škodlivé mýty“. *Lidové noviny*, 16. 3. 2001

Straková, J. a kol. 2002. *Vědomosti a dovednosti pro život*. Praha: ÚIV.

Straková, J., V. Tomášek, J. Palečková 1997. *Třetí mezinárodní výzkum matematického a přírodovědného vzdělávání – Souhrnné výsledky žáků středních škol 1997*. Praha: VÚP.

Vývojová ročenka školství 2001. Praha: ÚIV.

Whitt, H. P. 1986. The Sheaf Coefficient: A Simplified and Expanded Approach. *Social Science Research*, 15: 174–189.

Příloha

Tabulka A1: Distribuce hlavních proměnných

		Základní školy	Víceletá gymnázia	Celkem
Celkem	N	45 259	6 372	51 389
	%	88,1	11,9	100,0
Sociální třída rodiny (sociální třída otce, pokud není k dispozici, třída matky)				
Nekvalif. dělník	řádková %	93,2	6,8	100,0
	sloupcová %	24,7	13,2	23,3
Kvalifik. dělník	řádková %	93,0	7,0	100,0
	sloupcová %	35,4	19,8	33,6
Rutinní neman.	řádková %	77,8	22,2	100,0
	sloupcová %	9,1	19,2	10,3
Odborník	řádková %	82,7	17,3	100,0
	sloupcová %	30,8	47,8	32,8
Celkem	řádková %	88,1	11,9	100,0
	sloupcová %	100,0	100,0	100,0
Kvintily SESOPT				
1. kvintil	řádková %	96,9	3,1	100,0
	sloupcová %	21,9	5,1	19,9
2. kvintil	řádková %	93,3	6,7	100,0
	sloupcová %	19,4	10,3	18,3
3. kvintil	řádková %	91,4	8,6	100,0
	sloupcová %	20,8	14,4	20,0
4. kvintil	řádková %	84,2	15,8	100,0
	sloupcová %	17,9	24,8	18,7
5. kvintil	řádková %	76,6	23,4	100,0
	sloupcová %	20,1	45,4	23,1
Celkem	řádková %	88,1	11,9	100,0
	sloupcová %	100,0	100,0	100

Tabulka A1 (pokračování):

		Základní školy	Víceletá gymnázia	Celkem
Kvintily WLEREAD				
1. kvintil	řádková %	99,5	0,5	100,0
	sloupcová %	24,9	1,0	22,0
2. kvintil	řádková %	96,6	3,4	100,0
	sloupcová %	25,2	6,6	23,0
3. kvintil	řádková %	90,6	9,4	100,0
	sloupcová %	20,6	15,9	20,1
4. kvintil	řádková %	83,4	16,6	100,0
	sloupcová %	17,4	25,5	13,3
5. kvintil	řádková %	63,3	36,7	100,0
	sloupcová %	11,9	51,0	16,6
Celkem	řádková %	88,1	11,9	100,0
	sloupcová %	100,0	100,0	100,0
VS_ASP (aspirující na studium na vysoké škole)				
1 = ano	řádková %	77,6	22,4	100,0
	sloupcová %	42,9	91,3	48,7
WLEREAD				
	průměr	478,4	574,2	489,8
	St. odchylka	82,9	69,8	87,1
SESOPT				
	průměr	226,51	261,5	230,68
	St. odchylka	46,4	45,1	47,6

Tabulka A2. Vybrané parametry strukturních modelů 1 a 2

Model 1 (Diagram 2)

Efekt	Standardizovaný	Nestandardizovaný	SE	ČR
Přímý				
SES → VG	0,270	0,002	0,00	12,373
SES → READ	0,336	0,617	0,037	16,567
SES → ED_ASP	0,252	0,003	0,000	12,229
READ → ED_ASP	0,347	0,002	0,000	16,190
VG → READ	0,301	73,868	4,974	14,852
VG → ED_ASP	0,145	0,202	0,028	7,162
Celkový				
SES → VG	0,270	0,002	x	x
SES → READ	0,418	0,767	x	x
SES → ED_ASP	0,436	0,005	x	x
VG → ED_ASP	0,250	0,348		

RSQ: GV=0,073, READ=0,259, ED_ASP=0,338

Model 2 (Diagram 3)

Efekt	Standardizovaný	Nestandardizovaný	SE	ČR
Přímý				
SES → VG	0,081	0,001	0,000	3,447
SES → READ	0,418	0,767	0,038	20,258
SES → ED_ASP	0,271	0,003	0,000	13,147
READ → ED_ASP	0,396	0,002	0,000	19,246
READ → VG	0,268	0,001	0,000	10,293
ED_ASP → VG	0,177	0,127	0,018	7,162
Celkový				
SES → VG	0,270	0,002	x	x
SES → READ	0,418	0,767	x	x
SES → ED_ASP	0,436	0,005	x	x
VG → ED_ASP	0,000	0,000		

RSQ: GV=0,189, READ=0,174, ED_ASP=0,320

Sídliště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení

KAREL MAIER

České vysoké učení technické, Fakulta architektury, Praha

Housing Estates: The Problem and the Preparation to Tackle It

Abstract: Housing estates have been perceived as a problem since their very first years of existence. Over the past decades they have been subjected to criticism for their greyness, uniformity and inhuman scale. Unlike in Western Europe, they represent virtually the only new kind of urban housing built between the 1950s and the early 1990s, and, consequently, they make up 30 per cent of housing stock nationally. They are mostly located on the best sites available for residential use and have retained their socially mixed population.

While politicians disregarded the issue of housing estates through most of the 1990s, national revitalisation programmes were introduced at the end of the decade to avoid the massive deterioration of housing estates. As there are insufficient public resources available to cover necessary repairs and refurbishment, the aim of these programmes is rather to stimulate private resources to do the job. Decisions on the use of public money follow two criteria: (a) potential effectiveness in terms of the expected involvement of private investment after initiation with public money; (b) potential risks from delayed or absent public assistance, which would lead to higher public costs in the future.

The article describes a case of in-depth analyses made of housing estates built in Prague between 1957 and 1993, which was aimed at identifying the potential effectiveness or risks involved in revitalising the estates. A multi-criterial analysis was made of the estates' residential, spatial, demographic, social and environmental qualities, and technical, infrastructural and developmental potential on the positive side, and of the crime rate, poor image, structural defects, parking problems, noise and traffic disturbance, and ownership problems on the negative side. It revealed that older and smaller estates represent a lower risk for revitalisation. The most recently built estates have better demographic potential, but this is a temporary advantage. The largest 'new towns', from the 1970s and 1980s, are mostly evaluated as average or less-than-average, both in terms of potential and risk, despite their much worse image. The big estates built in the same period that are not a part of the 'new towns' appear to represent the highest risk.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 5: 653–666

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Ing. arch. Karel Maier, CSc., Fakulta architektury ČVUT, Ústav urbanismu, Thákurova 7, 160 00 Praha 6, e-mail: maier@fa.cvut.cz

Sídlště jako problém

To, že sídlště představují problém, bylo zřejmé už od doby jejich prvních realizací u nás¹. Pojmenování tohoto problému se věnovala řada prací bývalého Výzkumného ústavu výstavby a architektury od šedesátých do konce sedmdesátých let, publikovaných v dosud snad jediné původní české knize o sídlštích [Musil et al. 1985]. Sídlště komplexní bytové výstavby (KBV) byla tehdy dominantní formou výstavby bytů ve velkých městech, a tudíž také vlastně jedinou alternativou nového bydlení (více či méně obtížně) dosažitelnou pro drtivou většinu mladých domácností.

Systém hromadné uniformní prefabrikované KBV, jenž byl vyhovujícím řešením v podmínkách katastrofální bytové situace měst koncem padesátých a během šedesátých let, byl zřejmě problematický již pro mamutí „nová města“ sedmdesátých let. Tak, jak v osmdesátých letech pomalu opadalo normalizační sevření znemožňující jakýkoliv nekonformní názor, rostla všeobecná kritika sídlšt ze strany odborníků i veřejnosti. Na rozdíl od výhrad v předchozích obdobích, týkajících se dílčích problémových okruhů (plošný standard bytů, chybějící občanské vybavení, neudržované plochy „zeleně“), začala být sídlště vnímána jako principiálně nevyhovující a špatné bydlení. K tomuto posunu vnímání paradoxně přispěly pokusy o „architektonické ztvárnění“ a „humanizaci“ panelových domů v osmdesátých letech.

Po roce 1989 se stala sídlště zhmotnělým symbolem všeho, s čím chtěli lidé skoncovat – byla šedá, uniformní, nelidsky grandiózní. Proto také řada odborníků a politiků považovala otázku budoucnosti sídlšt za neřešitelnou, či snad přesněji řečeno měli sídlště za něco, co musí nevyhnutelně odumřít, a proto je nejlépe to „ponechat svému osudu“. Názor na sídlště jako část měst, která se nutně musí stát problémovou, podporovala i řada zahraničních expertů, kteří měli zkušenost z posledního vývoje velkých projektů sociální výstavby na Západě.

Skutečný vývoj dosud nenaplnil až na výjimky vizi českých sídlšt jako slumů a sociálních ghatt. Svůj paradoxní podíl na tom nesporně má také bytová politika státu, jenž regulací nájemného blokuje „tržní řešení“ bytového problému, spočívající v mobilitě uživatelů v rámci stávajícího bytového fondu a komerčně životaschopné výstavbě dostupného bydlení. Všichni však vědí, že regulace nájmů neodpovídající trhu není dlouhodobě udržitelným řešením; politická diskuse se vede spíše o rychlosti a formách deregulace.

¹ Pojem „sídlště“ obecně nahradil původní odborné pojmenování „nové obytné soubory“, jejichž výstavbu považoval Musil [1985: 13-14] za jeden „z nejvýznamnějších znaků socialistické výstavby měst a socialistické architektury. Budování obytných souborů bylo spojeno se změnami v koncepci bytů, obytných budov, služeb a obchodní sítě, vedlo k novému způsobu zastavění, a tím i k netradičnímu pojetí volných ploch, znamenalo radikální změnu ve vztahu mezi komunikacemi a obytnými domy, v řešení dopravní sítě v obytném území, promítalo se do změn ve vztahu mezi veřejnými a soukromými prostory a vedlo rovněž k vytvoření zcela nových a větších dimenzí jednotlivých prvků prostředí, ve kterém lidé bydlí.“

Specifika sídlišť jako dědictví státního socialismu

Naše sídliště mají některé „zabudované“ odlišnosti, které je výrazně odlišují od obdobných obytných celků vzniklých na Západě v podmínkách sociálně tržní ekonomiky. Tyto odlišnosti mají a v různé míře i do budoucna budou mít zásadní vliv na jejich další osud. Lze je rozlišit na trvalé a potenciálně proměnné faktory:

1. Poloha sídlišť v prostoru měst a městských aglomerací je zřejmě trvalým faktorem. V podmínkách neexistence pozemkové renty a minimálních vlastnických práv vůči pozemkům a nemovitostem byla určujícím lokalizačním faktorem sídlišť urbanisticky (sub)optimální poloha pro bydlení. Systém KBV a další nástroje centrálního plánování uplatňované v předlistopadových dobách navíc nivelovaly vybavení sídlišť základním standardem infrastruktur v kvalitě obdobné jako ostatní obytné území.
2. Podíl sídlišť na bytovém fondu v celostátním měřítku, a zejména v našich větších městech je výrazně větší, než je tomu kdekoli v západní Evropě, o Severní Americe ani nemluvě. Na sídlištích postavených od konce padesátých let u nás bydlí asi třetina obyvatel, v Praze je na sídlištích kolem čtyřiceti procent bytů. Také tato skutečnost je přinejmenším dlouhodobým faktorem, protože reprodukční cyklus bytového fondu je velmi zdlouhavý, a navíc dosavadní objemy nové výstavby po roce 1989 ani nedosahují úrovně prosté reprodukce. I v hypotetickém případě dramatického nárůstu nové bytové výstavby by tato výstavba zřejmě byla realizována především v suburbánním zázemí měst, takže by nenahrazovala stávající byty ve městech *in situ*. Sídliště by tedy i nadále přinejmenším na dobu dožití zůstala významnou součástí stavebního fondu měst.
3. Forma bydlení ve vícepodlažních domech s větším počtem bytů je ve střední Evropě obecně přijímaná i pro bydlení středních a vyšších středních vrstev obyvatel; dokonce se o této formě dá hovořit jako o typické pro městské bydlení. Také tento „kulturní“ faktor má pravděpodobně velkou setrvačnost. Je ovšem nejisté, zda lze sídlištní bydlení z hlediska jeho vnímání ztotožnit s bydlením ve starších čtvrtích činžovních domů.
4. Protože sídliště byla v době svého vzniku jedinou dosažitelnou formou nového bydlení ve městech pro naprostou většinu domácností, sídliště neměla a dosud stále ještě nemají charakter sociálního bydlení. Restituce v devadesátých letech se sídlištního bytového fondu netýkala, takže se na rozdíl od jiných částí měst nezkomplikovala možnost směn bytů z vůle obyvatel (v restituovaných nájemních domech pro nově uzavírané nájmy neplatí regulované nájemné, takže je zpravidla směna spojena pro nového nájemníka s podstatně vyšším nájemným; navíc požadovaný souhlas s výměnou často není privátním majitelem udělen). To způsobilo, že se sídlištní byty relativně velmi často stávají předmětem směn a převodů, ať už legálních (hlavně u vlastnických a družstevních forem), nebo na šedém trhu (především u obecních bytů, kde je formální výměna zpravidla spojena s „odstupným“). Obměnu uživatelů sídlištních bytů přitom nelze automaticky spojovat se sociální degradací – i když špička „nových bohatých“ už nej-

spíše sídlištní byty opustila. Typickými příchozími jsou mladí lidé, pro které (respektive pro jejichž rodiče) je získání sídlištního bytu ještě finančně dostupné². Takováto změna má svoji pozitivní stránku potud, že se sídliště, jehož převážná část původních obyvatel se dostává na konec svého aktivního věku, „omladí“. Negativem je pravděpodobná nestabilita této nové složky obyvatel, kteří mohou byt na sídlišti namnoze považovat za „startovní“, tedy dočasný. Ze sídlišť se tak může stát forma přechodného bydlení se všemi převážně nežádoucími efekty na péči o kvalitu prostředí a fungování sociálních vztahů. Trvalými obyvateli by se stali pouze ti, komu by se nakonec nepodařilo dosáhnout na dražší bydlení v prestižnějších lokalitách. Sociální různorodost obyvatel sídlišť je tedy potenciálně proměnný specifický faktor.

5. S dosavadními uživateli, které nelze na rozdíl od obyvatel sídlišť v městech západní Evropy nebo Severní Ameriky paušalizovat jako sociálně slabší složku společnosti, souvisí i poslední specifický faktor, rovněž potenciálně proměnný. Protože totiž na sídlišťích bydlí velmi různé sociální skupiny, je také způsob zacházení s byty a domy jejich uživateli velmi různý. Díky své vzácnosti a malé mobilitě svých obyvatel jsou nejen vlastnické a družstevní, ale i mnohé nájemní byty obyvateli nejen v rámci možností udržovány, ale někdy i dosti nákladně upravovány a zlepšovány. Řada úprav byla provedena „načerno“, takže ani neexistuje spolehlivý údaj o tom, jaký je stav těchto bytů a jaké investice do něho byly vloženy. Ochota a vůle uživatelů na své náklady upravovat a zlepšovat je jasně omezena výhradně na to, co považují za svoji výhradní doménu: tedy pouze vlastní byty a jen potud, pokud se jejich uživatelská práva *de facto* blíží právům vlastnickým.

Vnímání nedostatků a pozitivních hodnot

Následující schéma shrnuje nedostatky a pozitivní hodnoty sídlišť, jak je nalézáme v odborných studiích a článcích zabývajících se jejich regenerací [Gebert et al. 1998], jak je v rozhovorech a článcích publikovaných ve Zpravodaji Prahy 11 „Klíč“ v letech 1996–2000 identifikovali pracovníci Městské části Prahy 11, kde se nachází největší sídliště České republiky Jižní Město, a jak vyplývají z různých sociologických průzkumů a anket prováděných především v Praze v období posledních zhruba pěti až šesti let [například Boška 1998, Boška 2001, SÚRM 2001]. Schéma si neklade za cíl vyčerpávajícím způsobem identifikovat, tím méně pak kvantifikovat výskyt a četnost jednotlivých zaznamenaných nedostatků a hodnot; ani neaspiruje na to paušalizovat fragmentární údaje z dostupných zdrojů na sídliště obecně. Cílem schématu je spíše naznačit odlišnou optiku, jíž mohou jednotlivé strany problematiku sídlišť nazírat.

² Toto tvrzení lze jen těžko prokázat, protože se v řadě případů jedná o pololegální či nelegální pronájmy, které se ve statistice ani v cenzu neobjevují. Tvrzení je založeno na empirii zejména z pražských sídlišť.

Tabulka 1. Nedostatky, které je třeba řešit, a hodnoty, které je třeba zachovat

	jak to vidí		
	studie expertů "odjinud"	místní veřejná správa (Praha 11)	obyvatelé
nedostatky	• statika budov a některých stavebních dílů • nedostatečné tepelné izolační vlastnosti obvodových konstrukcí a oken domů • špatný (fádní, esteticky odpuzivý...) architektonický výraz • nediferencované, špatně řešené veřejné prostory • absence tradičních znaků městské zástavby	• nedostatek místních pracovních příležitostí • chybí vyšší a kvalitnější zařízení občanského vybavení • nedostatek parkovacích míst • opotřebované domy potřebují modernizaci a lepší údržbu • anonymita, ztráta bezpečí, nepostačuje sociální kontrola • nevyřešené majetkoprávní vztahy • nedostatek peněz ve veřejných rozpočtech • diskrepance mezi pravomocemi a zodpovědnostmi mezi městem a městskými částmi	• nedostatek parkovacích míst a zařízení • chybějící kulturní vybavení • špatná / malá údržba společných prostor v domech • nepořádek v okolí domů • komerční (zne)užívání veřejných prostor a bývalých objektů občanské vybavenosti • pocit nebezpečí ve veřejných prostorech a společných prostorech domů
hodnoty	<i>někteří architekti znovuobjevují původní hodnoty, jež měly návrhy sídlišť, a propagují návrat k nim</i>	• vyvážená, smíšená sociální struktura • atraktivní poloha • atraktivní okolí • dobré životní prostředí (malé znečištění) • velmi dobré dopravní napojení • rozsáhlé plochy pro nové investice	• dostatek a dostupnost volného prostoru v okolí domů (hřiště, posezení v zeleni) • okolní zelené masivy (lesoparky, obory, přírodní parky) • vlastní byt • neznečištěné ovzduší

Je pochopitelné, že každá skupina zdůrazňuje především ta negativa a pozitiva, která jsou jí z hlediska jejího vztahu k sídlištím nejbližší. Přesto však zaráží odlišnost v nazírání expertních studií regenerace od ostatních skupin. Za povšimnutí též stojí, že překonání nedostatků identifikovaných obyvateli sídlišť by bylo podstatně méně náročné nežli odstranění závad uváděných experty.

Regenerace sídlišť jako předmět státní politiky

Ať už bylo důvodem poznání o specifických faktorech působících na našich sídlištích, nebo spíše pragmatické politické úvahy o počtu voličů, kteří na sídlištích bydlí a zřejmě v dohledné době bydlet budou, vládní politika vůči sídlištím a jejich regeneraci se koncem devadesátých let dramaticky změnila. Dříve proklamované spoléhání se na neviditelnou ruku trhu vystřídalo aktivní úsilí o prodloužení životnosti domů na sídlištích pomocí jejich stavebních úprav a obnovy dožitých částí a též revitalizací a regenerací sídlišť jako urbanistických celků. Výsledkem bylo programové zaměření do dvou problémových okruhů – oprav panelových domů a regenerace sídlišť – reprezentovaných *Programem na podporu oprav bytových domů* z roku 1999 a *Programem na podporu regenerace panelových sídlišť* a na něj navazujícím nařízením vlády číslo 494 z roku 2000 a číslo 299 z roku 2001 [Nařízení 2000, Nařízení 2001].

Z řady rozborů prováděných již od konce osmdesátých let odbornými ústavy³ vyplynulo, že prostředky vložené do regenerace sídlišť ze státního fondu bydlení, popřípadě přímo ze státního rozpočtu nemohou v žádném případě postačit k regeneraci všech sídlišť a opravu a modernizaci všech domů na nich. Programy proto počítají s tím, že státní podíl na regeneraci bude především či pouze iniciační složkou pro celkový tok investic. Na nich se mají podílet další veřejné zdroje (měst, popřípadě krajů) a především soukromé subjekty. Ani při takto předpokládané výrazné spoluúčasti nestátních zdrojů ale nebudou státní prostředky postačovat ani na „nastartování“ regenerace na všech sídlištích.

Je zřejmé, že rozhodování o alokaci veřejných prostředků pro regeneraci sídlišť by mělo vzít v potaz odborná hlediska – tedy fyzický stav, ekonomickou návratnost a sociální potřebnost –, ale že se bude jednat především o politický proces, pro nějž bude odborná expertiza nanejvýše podkladem a argumentační základnou a jenž by měl přihlížet k názorům obyvatel sídlišť, kteří jsou koneckonců těmi, komu má regenerace sloužit. Politický rozhodovací proces o vložení veřejných prostředků do každého konkrétního regeneračního zásahu (projektu) pak přihlíží ke dvěma kritériím:

- rozvojové potenciály vyjadřující potenciální efektivitu regenerace, tj. pravděpodobnost, že veřejné prostředky investované do regeneračního projektu vyvolají žádoucí regenerační aktivitu dalších subjektů na sídlišti,
- potenciální rizika vyjadřující naléhavost regenerace, tj. pravděpodobnost, že bez impulsu vyvolaného vstupem veřejných prostředků se vyhlídky sídliště pro dosažení „normálního“ stavu kontinuálního a spontánního regeneračního procesu dále dramaticky sniží.

³ Především bývalý Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA) a bývalý Studijní a typizační ústav (STU). Později se zabývá problematikou regenerace sídlišť hlavně Ústav územního rozvoje v Brně a problematice stavební regenerace panelových domů se věnuje například nástupnický STÚ Praha.

Tabulka 2. Význam hodnocení potenciální efektivity a rizik pro politické rozhodování

		potenciální rizika	
		velká	malá
rozvojové potenciály	velké	dobrá očekávaná návratnost + vysoká naléhavost regeneračního zásahu <i>zásah může být efektivní a je nezbytný</i>	dobrá očekávaná návratnost X regenerační zásah není naléhavý <i>zásah může být efektivní, ale není nezbytný</i>
	malé	sporná či špatná návratnost X vysoká naléhavost regeneračního zásahu <i>zásah je problematický z hlediska efektivity, ale potřebný z hlediska předcházení budoucím problémům nebo zmenšení jejich nežádoucích důsledků</i>	sporná či špatná návratnost + regenerační zásah není naléhavý <i>zásah by byl neefektivní a pravděpodobně i neúčinný</i>

Analýza pražských sídlišť jako podklad pro zahájení jejich regenerace

Analýzu pražských sídlišť vypracoval v roce 2002 Magistrát hlavního města Prahy – Středisko útvaru rozvoje města (SÚRM) ve spolupráci s týmem externích odborníků jako podklad pro přihlášku hlavního města Prahy do *Programu na podporu regenerace panelových sídlišť*.

Na území Hlavního města Prahy jako potenciálního předkladatele přihlášky do Programu se nachází 50 lokalit se sídlištní zástavbou vzniklou v období let 1957 až 1993. Vyhodnocení usilovalo vytvořit co nejkomplexnější podklad pro rozhodovací proces o tom, které sídlištní lokality budou připravovány pro přihlášku do *Programu*.

Analýza sestávala z řady dílčích částí. Z nich je dále uveden přehled o tom, jak se sídliště odlišují od pražského průměru v některých demografických, sociálních a vybavenostních ukazatelích a multikriteriální analýza rozvojových potenciálů a potenciálních rizik.

Počty a podíly sídlišť s nadprůměrnými („příznivějšími“) hodnotami oproti průměru dosahovanému za hlavní město Prahu obsahuje tabulka 3.

Tabulka 3. Porovnání vybraných ukazatelů za sídliště s průměrem Prahy

dílní indikátor hodnocení	sídliště, která vykazují „příznivější“ hodnoty, než je průměr Prahy	
	absolutní počet sídlišť, která dosahují příznivějších hodnot, nežli je pražský průměr	podíl ze souboru sídlišť
vývoj počtu obyvatel 2001/1991	19	31,7 %
index migračního salda 2001/1991	15	25,0 %
index stáří obyvatel (podíl obyvatel >15 let / 60+ let)	36	60,0 %
vzdělanost – podíl středoškoláků	44	73,3 %
vzdělanost – podíl vysokoškoláků	34	56,7 %
žáci středních a speciálních škol v sídlišti / obyv. sídliště	7	11,7 %
lůžka zdravotnických zařízení v sídlišti / obyv. sídliště	8	13,3 %
zařízení sociální péče v sídlišti / obyv. sídliště	30	50,0 %
žáci mateřských a základních škol v sídlišti / obyv. sídliště	29	48,3 %
plochy vyšších zařízení veřejného občanského vybavení v sídlišti / obyv. sídliště	9	15,0 %
plochy vyšších zařízení maloobchodu v sídlišti / obyv. sídliště	10	16,7 %
pracovní místa v sídlišti / obyv. sídliště	0	0,0 %

Zdroj: SÚRM 2001 a 2002.

Poznámky k tabulce 3:

- v demografických kriteriích dosahují pražská sídliště obecně hodnot lepších, než je pražský průměr, a to především sídliště „mladá“, kde ve sledovaném období ještě probíhalo „nastěhovávání“, a sídliště, kde došlo k nové výstavbě na volných plochách
- relativně „nejlepší“ vzdělanostní strukturu měla sídliště Vršovice, Spořilov I, Jablovská, Písnice a Barrandov
- ze zařízení vyššího a celoměstského významu jsou poměrně nejlépe na sídlištích zastoupena zařízení sociální péče
- více než polovina sídlišť má podprůměrnou vybavenost základními a mateřskými školami (měřeno počtem míst na obyvatele)

- sídliště relativně nejlépe vybavená místními pracovními příležitostmi mají čtvrtinový podíl oproti celopražskému průměru.

Z přehledu je zřejmé, že především vzhledem k demografickým a sociálním skutečnostem by nebylo správné nekriticky aplikovat poznatky ze zdánlivě obdobných obytných celků v zahraničí. Tím spíše pak je ošidné předpokládat, že sociální a fyzická devastace, ke které došlo na některých sídlištích například ve Velké Británii, neodvratně potká i všechna naše sídliště.

Multikriteriální analýza potenciálů a rizik regenerace sídlišť

Zvolený postup multikriteriální analýzy lze označit za metodicky standardní. Pro získání vstupních dat byly využity údaje censů a běžné statistiky, data účelově získaná specifickým šetřením *in situ* a informace poskytnuté místními částmi.

Rozčlenění zkoumaných kritérií na rozvojové potenciály a rizika regenerace vedlo k faktickému rozdělení posouzení a vyhodnocení na dvě větve, jež byly metodicky zpracovány a vyhodnoceny současně a týmiž experty, ale jejichž výstupy jsou uváděny samostatně, byť i ve vzájemné souvislosti.

Kriteria rozvojových potenciálů i rizik regenerace byla sestavena do dvouúrovňové hierarchické struktury, na nižší hierarchické úrovni propojené s podkladovými databázemi o sídlištích. Volba kritérií hodnocení vyšší hierarchické úrovně byla převážně empirická, na základě studia a analýzy dosavadních prací týkajících se sídlišť (sociologických průzkumů, textů v odborné literatuře, workshopů a jejich výsledků) a diskusí s experty. Při výběru dílčích kritérií bylo nutno vycházet z dostupných datových zdrojů, takže nelze přesvědčivě tvrdit, že dílčí kriteria svým obsahem plně pokrývají předmět „celkového“ kriteria.

Indikátory vzniklé na základě takto různorodých dat mají navzájem nehomogenní aktuálnost a spolehlivost. Vzhledem k požadovanému relativnímu porovnání však lze takto pořízené indikátory považovat za vyhovující, protože jsou v rámci jednotlivých indikátorů pro celý zkoumaný soubor sídlištních lokalit navzájem stejnorodé co do původu, aktuálnosti a přesnosti.

Vážnějším problémem se ukázala absence dat pro kriteria „měkkého“ charakteru: například se nepodařilo opatřit informace o existenci lokálních občanských iniciativ na sídlištích. Přitom je z výzkumných prací i z praxe regenerace v zahraničí známo, že právě lokální občanská iniciativa má pro úspěšnost regeneračních zásahů klíčový význam.

Nepříjemným překvapením bylo poznání, že neexistuje žádný zdroj relevantních dat o sociálních problémech sídlišť. Údaje o výskytu sociálně problémových jedinců a skupin se nesledují nebo nejsou k dispozici, a dokonce se nepodařilo zjistit ani data o výskytu trestné činnosti za menší územní jednotky, než byly městské obvody, respektive městské části. Díky spolupráci některých městských částí byla získána fragmentární data o kriminalitě na některých sídlištích, z nich ale nebylo možno pro celkové hodnocení vycházet.

Pro převod hodnot podkladových databází do nižší úrovně kritérií byly vytvořeny převodníky, které škalovaly podkladová data do šestistupňové škály, přičemž se eliminovaly extrémní hodnoty pro každé kritérium.

Ve výsledné podobě hodnocení potenciálů obsahovalo tato kritéria:

(Kritéria, která nebylo možno kvantifikovat pro celý zkoumaný soubor, ale přesto byla jako významná do hodnocení zařazena, jsou označena hvězdičkou (*).)

- obytné potenciály (rozmanitost forem bydlení, místní základní veřejné vybavení, zázemí pro kulturu a každodenní rekreaci)
- polohové potenciály (dosažitelnost centra města, pozitivně působící prostorové napojení sídliště)
- sociální potenciály (vzdělanost obyvatel, podnikavost obyvatel*, věková heterogenita obyvatel, vývoj počtu obyvatel a intenzita migrace, lokální iniciativy*, komunikace s občany*)
- územně technické potenciály (existence vhodných rozvojových ploch, kvalita rozvojových ploch*)
- ekonomické potenciály (investiční aktivita v uplynulém a současném období, atraktivita nemovitostí)
- připravenost k regeneraci (plánovací a projektová připravenost, dosavadní regenerace, majetkoprávní dosažitelnost rozvojových pozemků)
- urbanistická pozitiva (vnější veřejné prostory, urbanistické hodnoty)
- kvalitní životní prostředí (složky životního prostředí, zeleň)
- možnosti technické infrastruktury (disponibilní kapacita sítí a rozvodů)
- širší význam sídliště (pracovní příležitosti, nadmístní zařízení občanského vybavení)

Hodnocení rizik zahrnovalo následující kritéria:

- kriminalita*
- špatný image (vnímání sídliště – bezpečnost*, image sídliště mezi obyvateli*, migrační potenciál*, vnímání sídliště mezi experty*)
- urbanistické závady (nekvalitní veřejné prostory, střety, zeleň hodnocená jako nekvalitní)
- stavební závady
- velikost (počet obyvatel sídliště)
- negativní prostorové vztahy a jiné vlivy (negativně působící vlivy dopravy, prostorové bariery, negativně působící okolí sídliště)
- deficit parkovacích a odstavných stání
- majetkoprávní problémy (majetkoprávní nedosažitelnost rozvojových ploch)

Relativní významnost jednotlivých kritérií byla podrobena expertnímu hodnocení místními komunálními politiky a reprezentanty různých profesních skupin, které se na procesu přípravy regenerace budou podílet. Celkem se posouzení významnosti kritérií zúčastnilo 24 posuzovatelů. Výsledky jejich hodnocení lze shrnout takto:

- Jako poměrně nejvýznamnější potenciál pro úspěšnost regenerace vyhodnotili posuzovatelé stávající obytné kvality a kvalitní životní prostředí na sídlištích. Sídliště s relativně vysokou kriminalitou a sociálně problémovými obyvateli, sídliště s obecně špatným image a sídliště s urbanistickými závadami jsou naopak hodnocena jako nejrizikovější: neúčinný nebo opožděný regenerační zásah města by na nich vedl k výrazně negativním důsledkům. Naopak poměrně malý význam pro další rozvoj pražských sídlišť posuzovatelé přikládali dostupné kapacitě technické infrastruktury.
- Z hlediska rizik je podle názoru posuzovatelů nejméně významná absolutní velikost těchto sídlišť. Tento výsledek je překvapivý pro ty, kdo vědí, že za nejrizikovější se v zahraničí obecně považují velké sídlištní komplexy.
- Kriminalita a špatný image jsou vnímána jako relativně nejvýznamnější kritéria pro rizika regenerace. Bohužel data právě pro tato kritéria jsou neúplná. Spolehlivost vyhodnocení rizik regenerace jednotlivých sídlišť je tím výrazně negativně dotčena.
- Zatímco ve skupině potenciálů je významnost jednotlivých složek (obytné, polohové, sociální, územně technické, environmentální a urbanistické) poměrně vyrovnaná, v rizicích převládají sociální a urbanistické faktory. Obecně menší význam je přikládán technickým potenciálům i rizikům.
- V hodnocení významnosti jednotlivých faktorů (kritérií) regenerace se od ostatních expertů často lišili komunální politici a pracovníci veřejné správy, kteří zdůrazňovali především hlediska proveditelnosti konkrétního regeneračního projektu.

Vyhodnocením multikriteriální analýzy lze dospět k následující typologii sídlišť z hlediska kombinace potenciálů a rizik:

- Sídliště s vysokým potenciálem a nadprůměrnými riziky. – Úspěšná regenerace těchto sídlišť může odvrátit poměrně velká rizika a z nich plynoucí společenské náklady; současně však platí, že se regenerace bude muset potýkat s velkým rizikem neúspěchu. Analýza ukázala, že žádné sídliště s jednoznačně nadprůměrným celkovým rozvojovým potenciálem nepatří zároveň mezi sídliště s extrémními riziky při neúspěšné nebo neprovedené regeneraci. Z velkých sídlišť vykazují mírně nadprůměrný celkový potenciál a současně velmi vysoká rizika Modřany. Vysoká rizika při současně nadprůměrném potenciálu vykazují sídliště Hornoměřolská a Petrovice.
- Sídliště s vysokým potenciálem a průměrnými riziky. – Nadprůměrnou míru celkových potenciálů při celkových rizicích kolem průměru má především sídliště Jihozápadní Město-Nové Butovice; další sídliště s nadprůměrným potenciálem jsou Jihozápadní Město-Stodůlky a Vršovice, z menších a starších sídlišť pak ještě Rybníčky.
- Sídliště s vysokým potenciálem a poměrně nevýznamnými riziky. – Regenerace těchto sídlišť má velkou šanci na úspěch, je však sporné, zda nedat přednost sídlištím, kde je regenerace naléhavější. Největší potenciál při nejmenších rizicích vykazují malá sídliště. Některá stará sídliště (Petřiny, Pankrác I, Kobylisy) mají

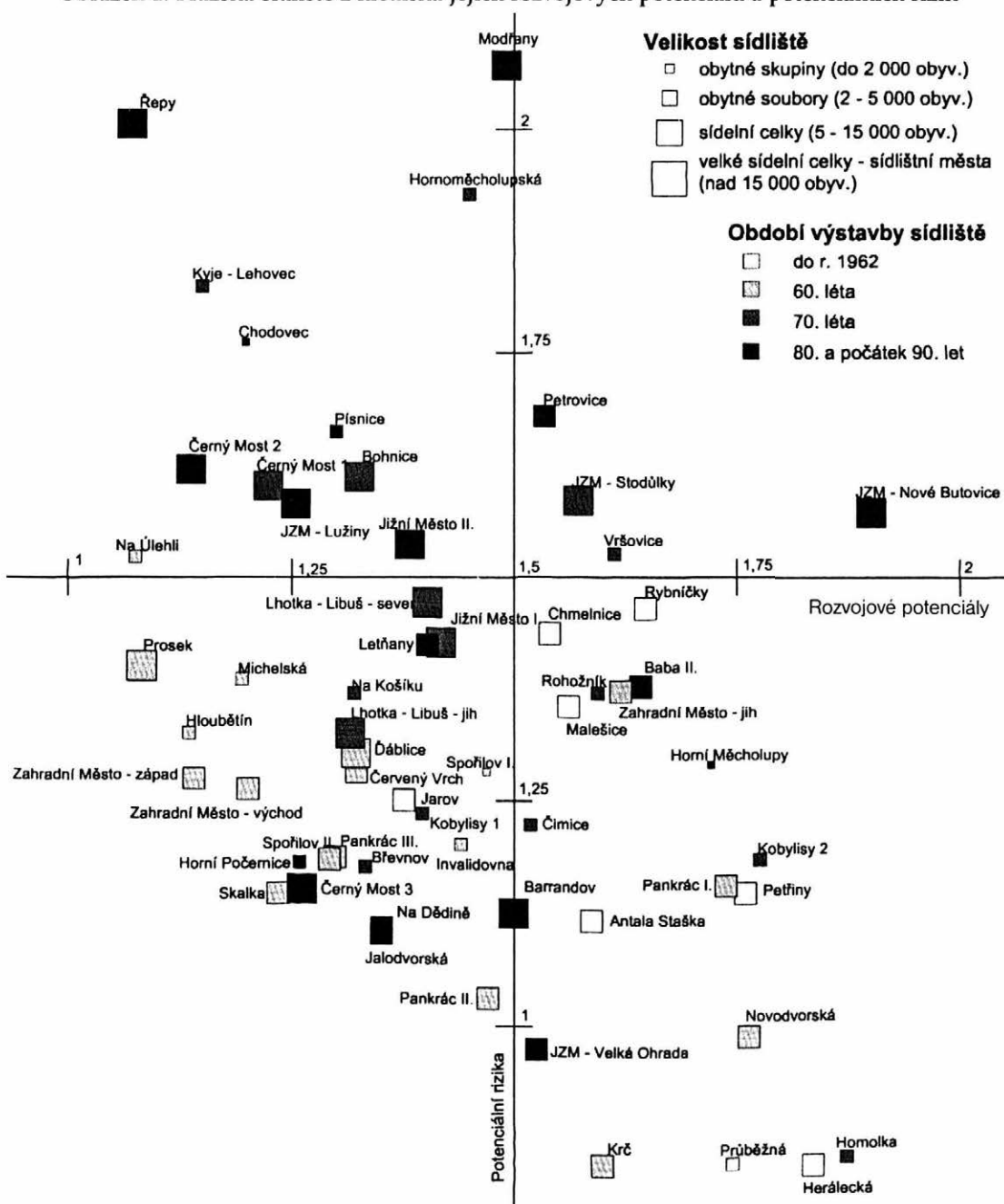
při poměrně velmi vysokých celkových potenciálech dosti malou rizikovost. Ze sídlišť se spíše nadprůměrnými celkovými potenciály rozvoje, jež mají výrazně podprůměrná celková rizika, lze uvést Krč, Jihozápadní Město-Velkou Ohradu, Pankrác II, Barrandov a Antala Staška.

- Sídlíště s malým potenciálem a poměrně nevýznamnými riziky. – Celková regenerace těchto sídlišť se nejeví ve srovnání s jinými tolik bezprostředně naléhavá a v případě jejího uskutečnění by její efekty nebyly tak významné, jako by tomu mohlo být u jiných sídlišť. V této skupině se nenacházejí žádné výrazné extrémy: žádné ze sídlišť s velmi malým celkovým potenciálem tedy nepatří zároveň do kategorie sídlišť s velmi malými riziky. Do skupiny s malými riziky a podprůměrnými potenciály se řadí velká skupina menších a spíše starších sídlišť. Z velkých sídlišť se sem zařadily Dáblice, jejichž potenciál se ale výrazně zlepšil po napojení na metro.
- Sídlíště s malým potenciálem a poměrně významnými riziky. – Regenerace těchto sídlišť bude extrémně náročná na účast veřejných zdrojů (finanční, ale také organizační). Do této potenciálně nejproblémovější skupiny se podle výsledků hodnocení zařazuje především sídlíště Řepy. Skutečnost, že se jedná o velké sídlíště, by zřejmě měla priorizovat toto sídlíště v politickém rozhodování o alokaci veřejných zdrojů do regenerace. Aby regenerační projekt dosáhl cíle, bude muset být komplexní a jeho realizace systematická a zřejmě i dlouhodobá, má-li být úspěšná.
- Sídlíště s průměrným celkovým potenciálem i riziky. – V „zóně průměru“ se nacházejí také velká a často kontroverzně vnímaná sídlíště Jižní Město a Bohnice. Jejich průměrné hodnocení je zřejmě třeba interpretovat obezřetně, protože se za ním může skrývat řada dílčích extrémů.

Celkově lze výsledky multikriteriální analýzy potenciálů a rizik regenerace shrnout takto:

- Velká sídlíště starších generací vesměs vykazují podprůměrná rizika (výjimkou je sídlíště Malešice). Jejich potenciály jsou spíše nadprůměrné, ale není to pravidlem.
- Velká sídlíště z období 70. až 80. let na severu a jihu Prahy lze převážně charakterizovat jako průměrná a podprůměrná z hlediska potenciálů i rizik. Extrémní rizika se jeví u velkých sídlišť, která nejsou součástí větších „měst“ (Řepy a Modřany).
- Velká sídlíště z nejpozdějšího období sídlištní éry mají spíše nadprůměrné potenciály, což je však do značné míry způsobeno přechodnými faktory (demograficky mladší obyvatelstvo, relativně dobrá bilance populačního vývoje způsobená nastěhováváním do domů dokončovaných počátkem 90. let). Rizika vykazují velký rozptyl.
- Menší sídlíště jsou obecně spíše méně riziková. Existují ale velmi dramatické výjimky. I v kategorii menších sídlišť platí, že stará sídlíště jsou méně riziková, nežli sídlíště ze 70. a 80. let.

Obrázek 1. Pražská sídliště z hlediska jejich rozvojových potenciálů a potenciálních rizik

Využitelnost výsledků multikriteriálního ohodnocení byla zajisté omezena neúplností dat zejména v sociální dimenzi rizik regenerace. Zaznamenaný rozptyl v hodnocení relativní významnosti jednotlivých sledovaných kritérií expertními hodnotiteli dále zvýšil míru nejistoty, s níž je třeba počítat. Přes tato omezení lze považovat výsledky vyhodnocení za jistou orientaci pro rozhodovací proces. V současné podobě podává poměrně komplexní obraz o jednotlivých kritériích relevantních pro posouzení jednotlivých sídlišť, zejména pak informaci o nejvýraznějších okruzích potenciálů využitelných v projektu regenerace a o hlavních rizicích, jež mohou na jedné straně ovlivnit proveditelnost regeneračního záměru, na druhé straně pak mohou být podporou argumentace o potřebnosti regeneračního zásahu.

Poznatek o tom, v jakém druhu potenciálů je sídliště nadprůměrné, může být podkladem pro strategii regenerace, jež by měla logicky využívat existujících potenciálů. Obdobně by se měla strategie regenerace zaměřovat na eliminaci nejvýraznějších rizik, která sídliště a jeho regeneraci mohou ohrozit.

KAREL MAIER *vystudoval obor architektura a urbanismus na Českém vysokém učení technickém v roce 1975 a na tutéž školu se v roce 1989 vrátil jako pedagog. Věnuje se územnímu plánování, zejména otázkám urbanistické regenerace a revitalizace, ekonomiky územního rozvoje měst a informací v plánování rozvoje regionů a měst. Je autorem publikace Ekonomika územního rozvoje (Grada 2000), vedl projekt Ministerstva místního rozvoje ČR Územně technické podklady České republiky (1999–2001). V současné době spolupracuje na české části projektu Evropské unie SUREURO (Sustainable refurbishment of Europe).*

Literatura

- Boška, B. 1998. Závěrečná studie ze sociologického průzkumu obyvatel Jižního Města. Pracovní materiál pro Městskou část Praha 11 – Jižní Město.
- Boška, B. 2001. Výsledky sociologického průzkumu k regeneraci pražských sídlišť. Závěrečná studie pro návrh Celoměstské koncepce regenerace pražských sídlišť. Praha: MHMP-SÚRM.
- Gebert, J. G., D. Kraus, L. Lábus, K. Maier, R. Švácha, M. Vorlová 1998. „Sídliště: Strašidla, mýty a realita; strážlivě i emocionálně“. *Umění a řemesla* 4.
- Musil, J. et al. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Nařízení vlády číslo 299 z 25/7/2001, o použití prostředků Státního fondu rozvoje bydlení ke krytí části úroků z úvěrů poskytovaných bankami právnickým a fyzickým osobám na opravy, modernizace nebo regenerace panelových domů.
- Nařízení vlády číslo 494 z 18/12/2000, o podmínkách poskytování dotací ze státního rozpočtu na podporu regenerace panelových sídlišť.
- SÚRM 2001. Anketa k analýze pražských panelových sídlišť. MHMP-SÚRM Praha ve spolupráci s městskými částmi hlavního města Prahy, na jejichž území se nacházejí sídliště

Individuum a rodina: teorie soukromého života podle Françoise de Singlyho*

RADKA RADIMSKÁ**

Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha

The Individual and the Family: The Theory of Private Life According to François de Singly

Abstract: The article deals with the concept of the family and private life in the works of the contemporary French sociologist François de Singly. First, it introduces the reader to the context of international and French sociology of the family as it evolved over the course of the past century and situates into this picture the figures of F. de Singly and the group of sociologists he works with. The article moves on to analyse the intellectual sources of his 'individualistic theory' of the sociology of the family: E. Durkheim, P. Bourdieu and P. Berger. In relation to these figures the author presents Singly's theory of relationships in the contemporary family and in the private sphere in general. According to Singly, contemporary society is more and more individualised in contrast with the way societies were in the past; a person lives and is perceived increasingly as an individual, released from the ties of groups and communities. It is in the family and in intimate relationships that the personal identity of each individual is formed and the family thus is the central institution that contributes to shaping an individual's personal identity. Therefore, although it would appear that the institution of the family is becoming destabilised, from a certain perspective it is even more important than ever before. Changes in society that have an impact on the family are reflected particularly in the changes in the position of women in the family, in changes in the approach to children, and in the transformation of fatherhood. Singly's psycho-sociological approach reveals many of the mechanisms whereby the contemporary family functions, but it partially overlooks analysing the structural factors that affect an individual.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 5: 667–685

Francouzská sociologie je a tradičně byla částečně izolovaná od vědeckého dění v hlavním anglofonním proudu. Ať už je dána bariérou jazykovou či kulturní, tato izolace má podstatné důsledky: například koexistenci vzájemně nezávislých vědec-

* Tento výzkum vznikl v rámci grantu „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie“ uděleného radou Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR (reg. č.: S7028002).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Radka Radimská, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha1, e-mail: radimska@soc.cas.cz

kých polí, paralelní rozvíjení stejných témat odlišným způsobem, a zejména neznalost či nedostatečné pochopení toho, co se děje za hranicemi vlastní jazykové oblasti. Česká sociologie se z různých důvodů přiklání spíše k anglofonnímu proudu světové sociologie, přesto by jí neměly uniknout události, které se odehrávají v jiném než anglickém jazyce. To se týká zejména sociologie rodiny, vzhledem k tomu, že britské a americké uvažování o rodině vychází částečně z jiných paradigmat a ubírá se jiným směrem, než se tomu děje například právě ve Francii.

Přestože je Francie jednou ze zemí, kde se sociologie rodiny jako samostatná disciplína před více než sto lety zrodila a ve které se zpočátku velice dynamicky rozvíjela, získala před ní během první poloviny dvacátého století určitý náskok sociologie rodiny americká. Zatímco američtí sociologové se v té době zaměřovali zejména na mikrosociologii, zdokonalování výzkumné metodologie a budování teorií středního dosahu, francouzští badatelé zůstali věrni Durkheimovi a „velkým teoriím“ [Michel 1970: 9].

V padesátých letech minulého století byla sociologie rodiny celosvětově ovlivněna funkcionalistickým přístupem T. Parsonse. Rodina je podle Parsonse systémem, jež plní určité funkce pro celý sociální systém a jehož jednotliví členové také plní jisté funkce nutné k jeho fungování. Parsonsova ambiciózní teorie se opírá o americký model nukleární a neolokální rodiny 50. let a má značně normativní charakter. Již koncem 50. let začínají někteří autoři upozorňovat na omezený charakter některých jeho tezí: britští antropologové Michael Young a Peter Willmott ve svých empirických šetřeních odhalili nepodloženost některých Parsonsových tvrzení, marxistické a feministické směry sociologie poukazují na ideologickou podmíněnost jeho teorie. Feministická sociologie rodiny se stává zdrojem nových vhledů do reality soukromého života a rozvíjí se v druhé polovině 60. a v průběhu 70. let nejprve v USA, ve Velké Británii a nakonec i ve Francii. Poukazuje na nerovnosti mezi jednotlivými členy rodiny, jež stojí v samotném základu instituce rodiny, a boří idealizující pohled na rodinu jako na jednotku individuí s totožnými zájmy. Zároveň poukazuje na nová a netradiční uspořádání soukromého života, která narušují dominantní obraz úplné nukleární rodiny.

Kromě těchto teorií se v 60. letech rozvíjí sociální konstruktivismus čerpající ze symbolického interakcionismu a z fenomenologie A. Schutze – v roce 1964 publikují Peter Berger a Hans Kellner stať *Manželství a konstrukce reality*, v níž analyzují manželství jako základní prostředek, jenž vytváří řád a konstruuje skutečnost. Přestože má Bergerova koncepce problematiky manželství a rodiny velký vysvětlovací potenciál, měla v anglofonním světě jen omezený počet následovníků. Spíše zde dochází k rozvoji jiného pohledu na rodinu, inspirovaného ekonomii a teorií sociální směny, reprezentovaného zejména Garrym S. Beckerem. Ekonomická analýza rodiny se v sociologii uplatnila zejména v oblasti výběru partnera a vstupu do manželství a v oblasti volby počtu dětí. Tento přístup předpokládá, že členové rodiny jsou racionálně uvažující jedinci optimalizující své zisky a že je spojuje jednotný zájem, reprezentovaný zájmem hlavy rodiny.

Nové koncepce sociologie rodiny vznikající v 90. letech bývají zařazovány pod

hlavičku „postmoderní teorie“. Jedná se zejména o přístup Anthonyho Giddense a jeho koncepci transformace intimity a *confluent love*, vztahu založeném na aktivním a neustále podmiňovaném citu zbaveném všech závislostí, a o koncepci Ulricha Becka a Elisabeth Beck-Gernsheimové analyzující vnitřní protiklady a paradoxy inherentní současnému chápání romantické lásky. Tyto koncepty jsou v současné době zdrojem a předmětem diskuse na poli sociologie rodiny, ať již anglofonní, frankofonní či jiné.

Na rozdíl od angloamerické reality bylo ve Francii znovuobjevení zájmu o rodinu v šedesátých letech dvacátého století nejprve nesené jinými disciplínami než sociologií, zejména v podobě díla historika Philippa Arièse, etnologa Clauda Lévi-Strausse a demografa Alaina Girarda. A. Girard otevřel svým výzkumem *Le choix de conjoint* (Volba partnera) z roku 1964 téma homogamie, kterým se následně zabývali další sociologové, z nichž některé lze přímo označit za „sociology rodiny“ (Michel Bozon, François Héran, François de Singly). Druhou důležitou postavou vedle Alaina Girarda byla v tomto období socioložka Andrée Michelová, která se jako první soustředila na problematiku vztahu mezi pohlavími v rámci rodiny a z feministické teoretické perspektivy kritizovala Parsonsovo funkcionální pojetí komplementarity rodinných rolí. Takto byla vytyčena dvě základní témata francouzské sociologie rodiny: studium vztahů mezi generacemi (sociální reprodukce, transmise, výchova) a vztahů mezi pohlavími (partnerství a dominance). Ačkoli stejná témata byla rozvíjena i v sociologii angloamerické, nedocházelo vždy k vzájemnému ovlivňování a výměně informací. Francouzská sociologie rodiny byla navíc na rozdíl od sociologie anglofonní od konce 60. let silně ovlivňována přístupem Pierra Bourdieua, jeho koncepcí sociální reprodukce a kapitálů. François de Singly, francouzský sociolog rodiny, o jehož koncepci individualizace v soukromém životě tato stať dále pojednává, také původně vychází z Bourdieuovy školy, i když je zároveň ovlivněn psychologií a později zejména sociálním konstruktivismem. Soustřeďuje ve svém díle vlivy předchozích francouzských přístupů k rodině (Durkheim, Ariès, Bourdieu), čerpá ale také z angloamerických zdrojů (Taylor, Berger) a koncepčně se střetává s některými anglicky píšícími sociology (Becker, Giddens).

V současné době je pole francouzské sociologie rodiny rozděleno do několika myšlenkových proudů. Škola F. de Singlyho, zaměřující se na zkoumání identity a individua v rodině, stojí v určitém smyslu v opozici proti ryze bourdieuovské škole prezentované sociology okolo *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* (např. Rose-Marie Lagrave), zaměřující se na vztahy nadvlády a problematiku sociální reprodukce, a zároveň proti škole sociologie jednání (A. Touraine), reprezentované zejména socioložkou C. Castelain-Meunierovou, prosazující metodu sociologické intervence. Dále ve Francii působí v oblasti sociologie rodiny Irène Théryová, kombinující sociologický pohled s pohledem právnickým a zabývající se zejména problematikou rozvodu a filiace; Gérard Neyrand, který se zaměřuje na otázku rodičovství, otcovství a kulturně smíšených párů; a v neposlední řadě skupina okolo Martine Segalenové, věnující se například otázkám venkova, vztahu generací a mezigenerační transmise.

Individualistická teorie rodiny

François de Singly, původním vzděláním psycholog, se sociologií rodiny zabývá od konce sedmdesátých let. Jeho pohled zahrnuje širokou oblast problematiky soukromého života a rodinných vztahů, ať již kvantitativně či kvalitativně, makrosociologicky či mikrosociologicky. V osmdesátých letech se ještě řadí k žákům Pierra Bourdieu a vychází z jeho teorie, postupně ji ale začíná kritizovat a vytváří si vlastní přístup, který zde nazývám individualistickou teorií rodiny. Obklopuje se dalšími spolupracovníky, s nimiž jej spojuje podobný přístup k sociální realitě, a v současnosti působí jako ředitel *Centre des recherches sur le lien social* (Centrum výzkumu sociální vazby) při CNRS a Univerzitě Paříž 5.

S určitou nadsázkou je o něm a jeho spolupracovnících možno hovořit jako o škole, která je v současné době ve francouzské sociologii rodiny dominantní a soustřeďuje na sebe nejvíce pozornosti a zdrojů. Netvoří ovšem svébytný a samostatný sociologický směr; její představitelé se sami řadí do proudu sociálního konstruktivismu. Nejvýraznější osobou této školy je právě François de Singly, profesor na univerzitě Paříž 5. Trochu bokem stojí jeho spolupracovník a přítel Jean-Claude Kaufmann, který není příliš zakotvený v univerzitních strukturách a nežije v Paříži, ale je stejně veřejně populární a produktivní. K dalším představitelům patří Singlyho žáci – např. Claude Martin, Vincenzo Cichcelli, Catherine Cicchelli-Pugeaultová. Do stejného paradigmatu lze ale zařadit i další sociology rodiny, se kterými Singly často spolupracuje: Franz Schultheis, Jacques Commaille, Olivier Schwartz atd.

Klíčový zdroj jejich sociologie představuje sociální konstruktivismus: čerpají z Petera Bergera, Thomase Luckmanna a Hanse Kellnera. Vycházejí ale už i ze sociálního interakcionismu Georga Herberta Meada, Jamese Cooleyho a navazují na práce Charlese Taylora [1994]. Některé primární inspirace ovšem pocházejí již od Emila Durkheima, a nevyhýbají se ani Pierrovi Bourdieuovi, z jehož teoretického přístupu čerpají mnohé, ale zároveň k němu zaujímají kritické stanovisko. Představme si nyní blíže tyto tři zdroje Singlyho „individualistické teze“ sociologie rodiny: E. Durkheim, P. Bourdieu a P. Bergera, a způsob, jakým s nimi François de Singly pracuje.

Émile Durkheim

E. Durkheim hledá ve svých sociologických pracích (*Introduction à la sociologie de la famille* z roku 1888; přednáška *La famille conjugale* z roku 1892) odpovědi na otázky, jaké trápí rodinu i dnes. Koncem 19. století, během studené války s Německem, se totiž ve Francii poprvé začíná hovořit o krizi rodiny v souvislosti s poklesem porodnosti a s nárůstem praxe konkubinátu u dělnické třídy. Durkheim zdůrazňuje, že krize rodiny, ke které dochází podle jistých pojednání snad každý měsíc, je jen fikcí, neboť rodina má už přes sto let stejné rysy a problémy. Má na mysli dvě základní charakteristiky moderní rodiny: její „privatizaci“ neboli stažení do soukromí a akcentování vztahů uvnitř ní, a její „socializaci“, tedy zvyšující se míru zasahování státu do rodiny. Durkheim se zabývá jediným typem rodiny, pro který zavádí pojem „famille

conjugale“ neboli manželská rodina, odpovídající dnešnímu pojmu nukleární rodina. Přichází tak s definicí, na které se zakládá Singlyho definice rodiny – François de Singly používá pojem „vztahová rodina“. Durkheim si již v roce 1892 všimá, že „ke své rodině máme pevný vztah jen proto, že máme pevný vztah k osobě svého otce, matky, k osobě své ženy a dětí“. Všechno však bylo jinak v době, kdy vztahy, které pramenily z věcí, převládaly nad těmi, které vycházely z osob, a kdy zásadním cílem rodinné organizace bylo udržet statky v rodině. [Singly 1999: 11]

Durkheimova představa, podle které je nukleární rodina novým jevem, se ukázala jako chybná; velmi přínosná ale zůstala naopak teze, podle které rozvoj urbanizace a komunikací zbavuje jedince omezení, tlaků a pravidel jeho nejbližšího prostředí, které se v souvislosti s tím zužuje jen na nejbližší členy rodiny. Zároveň s tím roste rodinný individualismus: osobnost členů rodiny se vymaňuje z kruhu rodiny, rozvíjí a upevňuje se odlišnost. Emile Durkheim tyto změny nehodnotí jednoznačně pozitivně: vymanění se z přísných pravidel rodinné instituce vytváří anomii; nedostatek zakotvení v sociálních normách vede k chaosu a až k sebevraždě. [Durkheim 1975: 35–49] François de Singly Durkheimovu tezi o individualizaci rodiny dále rozvíjí, avšak tuto individualizaci hodnotí jiným způsobem.

Pierre Bourdieu

P. Bourdieu aplikuje na rodinu svou koncepci sociálního pole a různých druhů kapitálů. Rodina je jedním z mnoha polí, ve kterých probíhá sociální život, a stejně jako bitevní či herní pole má svá pravidla, uznávaná všemi spoluhráči a regulující hru, a strategie, kterých hráči využívají, aby dosáhli ve hře co nejlepšího výsledku. Hráči vlastní určité nedostatkové zdroje, o které se v poli soupeří – bohatství, prestiž, uznání atd., tedy různé druhy kapitálu, jak ekonomického, tak kulturního, sociálního či symbolického. Bourdieu se zabývá zejména soupeřením mezi různými rodinami o tyto nedostatkové zdroje a snahou každé rodiny uchovat či zvýšit objem kapitálu rodinou jako celkem vlastněného tak, aby se každá další generace v rodové linii měla lépe nebo alespoň stejně jako ta předchozí. K tomuto cíli rodiny formulují a užívají různé strategie reprodukce: strategie plodnosti, strategie manželství, strategie dědictvé, ekonomické a strategie vzdělávací. K následování těchto strategií je ale nevede racionální kalkul ani nějaká vnější nutnost, ale jejich habitus – socializací vytvořený soubor schémat vnímání, myšlení a jednání, odrážející společenskou strukturu – podobný u příslušníků jedné skupiny.

Rodina je pro Bourdieua v první řadě místem sociální reprodukce, je výsadou, díky níž je možné shromažďovat a předávat výsady další. Hraje zásadní roli v udržování sociálního řádu a v uchovávání struktur sociálního prostoru, na její půdě se shromažďují všechny druhy kapitálu a předávají se dalším generacím. [Bourdieu 1998: 96–101]

P. Bourdieu rozvíjí svojí koncepci rodiny na základě terénního výzkumu rodin v Kabylsku a zejména v kraji Béarn, ze kterého pocházel. Jedná se o zemědělský

kraj, ve které Bourdieu prováděl rozhovory s pamětníky a studoval, jak probíhala sociální reprodukce na přelomu 19. a 20. století. Jde tedy spíše o studium tradiční společnosti; hlavním kapitálem v této společnosti je půda a cílem rodin je zachovat rodinný majetek. Jejich strategie jsou proto zaměřeny na zvýšení a transmissi rodinných statků, k čemuž využívají zejména sňatkové strategie. Podle Bourdieua je rodina v jakékoli společnosti primárně místem transmise kapitálů, mění se jen charakter těchto kapitálů v závislosti na různých obdobích a místech. V současné společnosti již rodina nezávisí na ekonomickém kapitálu a na půdě jako v Beárnu, jelikož půda již nehraje hlavní roli v ekonomii systému. Rodiny tedy usilují o reprodukci jiných typů kapitálu, těch, které jsou v dnešní době rozhodující z hlediska sociální pozice – kapitálu vzdělanostního a sociálního. Za tím účelem formulují nové strategie, které jsou stejně jako dříve ve značné míře skryté i očím samotných aktérů a které jsou realizovány prostřednictvím jejich habitusů. [Bourdieu 1980: 249–270]

Bourdieuův přístup je ve francouzské sociologii víceméně klíčový a pro žádného sociologa není snadné jej mlčky obejít. François de Singly si stejně jako mnoho jiných vypůjčuje mnohé jeho kategorie, ale mnohé jiné kritizuje a staví proti nim vlastní pohled. Limity Bourdieuovy teorie spatřuje zejména v tom, že vzbuzuje pocit, že rodina se omezuje pouze na jednání sloužící k udržení a zvýšení svých kapitálů, tedy že svět rodiny není nic jiného než boj o lepší sociální pozice. Podle F. de Singlyho je teorie sociální reprodukce sice přínosná, ale je třeba dávat pozor, abychom nezaměňovali skutečnost a její teoretické vysvětlení: realita je mnohem rozsáhlejší a reprodukce je jen jednou dimenzí mezi mnoha dalšími. Mezigenerační transmise nehraje v současnosti v rodině centrální roli tak jako v minulých obdobích. Dnešní rodina naplňuje jiné funkce – jejím hlavním cílem je konstrukce a potvrzování osobní identity jejích členů. [Singly 2000a: 13–15; 145]

Tuto tezi Singly rozvíjí ve svých pozdějších dílech; v 80. letech spíše dále rozpracovává Bourdieuův model. V dílech *Théorie critique de l'homogamie* [1987] a *Fortune et infortune de la femme mariée* [1987] kriticky navazuje na interpretace rozsáhlých statistických šetření o výběru partnera (výzkum Alaina Girarda *Le choix de conjoint* z roku 1964 a výzkum M. Bozona a F. Hérana *La formation des couples* z roku 1984, prováděných pro INED). Jejich výsledky odhalují sociální determinanty chování a ukazují, že navzdory představě ideálu „manželství z lásky“ ve Francii stále existuje silná homogamie. P. Bourdieu tuto skutečnost vysvětluje pomocí koncepce habitusu. F. de Singly oproti tomu namítá, že tento kvantitativní přístup, jakkoli jinak plodný, zastírá určité stránky daného problému: to, že v manželství jde o ekvivalentní výměnu hodnot obou partnerů, ještě neznamená, že kapitály vlastněné mužem a kapitály vlastněné ženou jsou totožné. F. de Singly odhaluje, že vzájemné ohodnocování na sňatkovém trhu anticipuje genderovou dělbu práce mezi partnery, a spočívá proto na rozdílném definování mužských a ženských „hodnot“ [Singly 1987]. Manželství představuje, stejně jako práce, trh, na kterém dochází k výměně kapitálů; ovšem ženy dosahují valorizace větší části svého vloženého kapitálu pouze nepřímou, prostřednictvím svého manžela a dětí, a platí za to závislostí a jsou vystaveny riziku, že v případě rozvodu přijdou o své investice.

Singly se touto prací řadí do vznikajícího proudu sociologie rodiny, který se zaměřuje na studium vztahů mezi dvěma pohlavími (studium artikulace dělby práce – profesionální a domácí – mezi partnery, studium manželských vztahů), společně s Andrée Michel či Jeanem Kellerhalsem. Vedle tohoto proudu se ve Francii v této době ustavuje skupina sociologů a socioložek zaměřující se spíše na vztahy mezi generacemi, sociální mobilitu a mezigenerační transmissi (Martine Segalenová, C. Attias-Donfutová, Martine Chaudronová).

Další oblastí, ve které François de Singly rozpracovává Bourdieuvu teorii, je analýza rekonverze kapitálů. V návaznosti na P. Bourdieua F. de Singly říká, že dítě je nositelem vzdělanostního kapitálu. Přijímá tezi, že jednou z funkcí rodiny je přispívat k sociální reprodukci společnosti a pokusit se z jedné generace na druhou udržet či zlepšit postavení rodiny. Ukazuje, že moderní rodina to dělá jinými prostředky než transmisí bohatství – kapitálem je pro ní vzdělání, které je zároveň vstupenkou k dalšímu vzdělávání. Hodnota rodiny není dána rozsahem půdy a majetku, ale výší vzdělanostního kapitálu vlastněného jejími členy. Rodiny, dříve zaměřené na rozšiřování a předávání materiálního bohatství, musely zvolit nové strategie reprodukce. Tento proces nazývá F. de Singly rekonverzí: rodiny musely přeměnit svůj ekonomický kapitál ve vzdělanostní. Rodina volí tzv. výchovné strategie, které jsou součástí systému strategií reprodukce, a které mají za cíl maximalizovat kapitál předávaný dítěti. V první řadě vybírá školu: rodiče se chovají jako informovaný spotřebitel na trhu, analyzují náklady a zisky, neustále sledují, jak dítě prospívá, a sami se s ním doma učí (domov funguje jako detašované pedagogické pracoviště) a zapisují ho do vzdělávacích kroužků [Singly1999: 29–36]. Zároveň ovšem poznamenává, že koncept strategií sociální reprodukce je omezený a že nesmíme zapomenout, že existují i jiné dimenze rodiny.

Tyto změny ale mají závažné důsledky na fungování rodiny, které zásadně ovlivňují vztahy mezi jejími členy: rodiče už nemohou dětem přímo předávat vlastnická práva, mohou jim jen umožnit získat vzdělání; zároveň je nemohou vydědit, jelikož kapitál je vázán na osobu. To vede například k zásadnímu snížení otcovské, patriarchální moci; otec už nemůže být autoritativním pánem rodiny a stává se v určitém smyslu partnerem dítěte [Singly 2000a: 161].

Peter Berger a Hans Kellner

Jak bylo řečeno výše, ve své teorii se François de Singly mnohem více než o přístup P. Bourdieua opírá o sociální konstruktivismus a interpretativní sociologii. Základní inspiraci jeho přístupu k rodině lze nalézt ve stati *Manželství a konstrukce reality* (*Marriage and Construction of Reality*) [Berger, Kellner 1964]. Podle jejích autorů je třeba chápat manželství jako sociální závazek, který tvoří pro jednotlivce určitý řád, v němž jeho život nabývá smyslu; je jedním ze sociálních vztahů, které vytvářejí řád, *nomos*. Svět, ve kterém žijeme, svět každodenního života je sociálně konstruován. Každá společnost určitým způsobem vnímá a definuje realitu; pomocí jazyka, sym-

bolů a systému reprezentací vytváří svůj svět. Realita každodenního života je tak jedincem vnímána jako uspořádaná – jako řád objektů, které existovaly ještě dříve, než jsem se objevil já sám. Jeví se mu jako svět intersubjektivní, svět, který sdílí s ostatními. Tato skutečnost je jako realita brána zcela samozřejmě, není třeba ji dále ověřovat. Tento řád umožňuje jedinci vnímat a definovat svůj svět a zároveň jednat společně s ostatními [Berger, Luckmann 1966].

Realita se jeví jako bezproblémová pouze do okamžiku, kdy se objeví problém, jenž naruší její hladký průběh; pak se snaží vstřebat do sebe i novou, problémovou oblast. Je vnímána jako samozřejmá, ale v podstatě samozřejmá není – a proto vyžaduje neustálé ověřování a potvrzování, validizaci. K tomuto ověřování dochází prostřednictvím ostatních lidí, kteří žijí ve stejném sociálně konstruovaném světě. Validizaci světa zajišťují v podstatě všichni obyvatelé tohoto světa, ale hlavně a zejména několik osob, které jsou pro individuum skutečně významné. Každý jedinec vyžaduje konstantní potvrzování, v to počítaje i potvrzování své identity a svého místa ve světě, prostřednictvím několika významných blízkých. Toto potvrzování se podle P. Bergera děje prostřednictvím konverzace. Během konverzační výměny je definován způsob, jakým individuum vidí druhé i jakým vidí sebe sama [Berger, Kellner 1988: 26].

Proto je manželství (anebo, jinak řečeno, partnerský vztah) tolik důležité: je to „dramatický akt, v němž se setkávají dva cizinci a navzájem se redefinují“ [Berger, Kellner 1988: 27]. Definice reality jednoho partnera musí být neustále sladovány s definicemi reality toho druhého, což vede dále k tomu, že identita každého z nich nabývá nového charakteru tím, jak se harmonizuje s identitou toho druhého. Vstup do manželství tak znamená předdefinování vztahů ke všem ostatním známým, reorganizování a reinterpretování minulosti, a zúžení možností do budoucnosti; manželství je proto „nomickým zlomem“ [Berger, Kellner 1988: 32]. Zásadním výsledkem tohoto procesu je posílení a stabilizace společně objektivizované reality, stejně jako posílení a stabilizace osobní identity obou partnerů. Jejich svět i jejich vlastní osoba je následně pevnější a jistější. Manželství a rodina představuje podle Bergera jediný prostor, v němž se dnes individuum může svobodně realizovat, v němž si může vytvořit svůj svět podle svého, kde není podřízen velkým institucím – a proto nabývá stále většího významu [Berger, Kellner 1988: 38–43].

François de Singly a jeho pojetí individualizované společnosti

F. de Singly vychází z tohoto přístupu a kombinuje jej s dalšími, zejména s koncepcí individualizačního procesu Norberta Eliase. Zatímco v 80. letech rozpracovává Bourdieuovu koncepci kapitálů a aplikuje ji v sociologii rodiny (*Fortune et infortune de la femme mariée*) [1987], od druhé poloviny 90. let obrací svou pozornost k psychologickým fenoménům ovlivňujícím společnost a k individuu. Tyto motivy se objevují v jeho práci již dříve, nyní se ale stávají součástí ucelené koncepce soukromého života. Od tohoto zaměření se odvíjí přínos, ale i omezení Singlyho práce: silně psychologizující pohled občas ztrácí ze zřetele sociální realitu jako takovou.

Singly rozpracovává tezi, podle které je současná společnost stále více individualizovaná oproti společnostem minulým. Člověk žije a je vnímán stále více jako individuum, vyvázané ze skupin a komunit, které je v minulosti pevně určovaly; je stále více autonomní a nezávislý na těchto skupinách. Současné společnosti postavily podle F. de Singlyho nový imperativ, podle kterého má každý člověk být originálním individuem, má žít ve shodě se svou vnitřní povahou. Novým mýtem se stala představa vnitřního, skutečného „já“ každého z nás. Vedle toho stojí jiný požadavek, požadavek autonomie. Autonomie spočívá ve vládě či kontrole nad svým vlastním světem. Ta se nutně opírá o nezávislost, zejména ekonomickou: svoboda vyžaduje dispozici určitými zdroji [Singly 2001a: 6–12].

Zdrojem těchto požadavků je podle Singlyho tzv. psychologizace společnosti, ke které dochází na Západě od 60. let. Náboženské a morální normy byly v současnosti nahrazeny normami psychologickými, jež jsou rozšiřovány prostřednictvím masmédií. Psychologové se stali jakýmsi guru určujícími, co je správné. Představa psychologizace a individualizace společnosti jde ruku v ruce s Bergerovou afirmací, podle které je soukromý svět posledním svobodným prostorem individua. Mimo něj je člověk ovládán velkými institucemi a mechanismy, kterým nerozumí; jeho vlastní já a jeho rodina je jediné místo, které si může vytvářet podle svého a kde si konstruuje svůj vlastní svět.

Individualismus podle F. de Singlyho ale vůbec neznamená zeslabení vazeb mezi lidmi, osamocení a narcismus, jak je to často prezentováno jeho kritiky. Naopak, individualizace vyžaduje intenzivní pohled blízkých osob. Naši blízcí hrají zásadní roli při vytváření naší osobní identity, při konstrukci sebe sama člověk potřebuje pohled svých „významných druhých“, v němž se vidí jako v zrcadle. Tito významní druzí jsou nejčastěji manžel či manželka, partner či partnerka pro dospělého člověka nebo rodiče pro dítě – i když tuto roli mohou hrát i jiné osoby (například kamarádky pro single ženy) [Kaufmann 1999: 56–59]. Největší část osobní identity individua je dnes podle Françoise de Singlyho konstruována prostřednictvím lásky [Singly 2001a: 6–7].

Z této skutečnosti vyplývá zásadní paradox dnešní doby: člověk usiluje o autonomii a nezávislost, ale přitom si dále přeje žít společně s ostatními, jelikož je potřebuje k tomu, aby mohl být sám sebou. Milostné a citové vztahy nabývají zásadní důležitosti, ale nesmí ohrozit možnost individua být autentický a být sám sebou. Je třeba najít nějaký způsob, jak být „společně svobodní“ [Singly 2001d: 285–288]. To je možné právě v rodině, pro kterou Singly používá přívlastek „individualistická vztahová“ [Singly 2001a: 7]. Vztahová rodina, tak jak ji známe dnes, prošla podle F. de Singlyho třemi vývojovými fázemi, lišícími se podle toho, jak docházelo ke změnám v jejím charakteru a funkcích, jež naplňuje pro své členy.

Tři fáze vývoje rodiny

V prvním období, trvajícím asi do konce 19. století, lze hovořit o tradiční rodině. Její hlavní funkcí byla transmise ekonomických statků, zájmy rodiny proto byly nadřazeny zájmům jejích jednotlivých členů. V dalších dvou obdobích hovoří F. de Singly o moderní rodině. První fáze moderní rodiny trvala od 1. světové války do 60. let. V této době začal v osobních vztazích vládnout imperativ lásky. Základem byla nukleární rodina, v níž je manželství založené na vzájemné lásce, kde panuje silná dělba rolí a práce mezi mužem a ženou. Předpokládalo se, že šťastná rodina garantuje štěstí každého ze svých členů. Cílem výchovy v rodině bylo předat dětem morální zásady a vzory. Ve druhé fázi moderní rodiny, trvající od 60. let 20. století, je logika lásky ještě více posílena, a to takovým způsobem, že se rodina stává velmi křehkou institucí. Manželé spolu mají zůstat, jen pokud se milují, hlavní povinností rodičů je věnovat dětem lásku a pozornost. Pozice muže a ženy se zrovnoprávňují se vstupem žen do zaměstnání. Cílem již není rodina jako taková, ale jednotlivá individua, která ji tvoří (na to ukazuje například možnost a množství rozvodů či zrušení právního konceptu „otcovské autority“). „Rodina se stává soukromým prostorem, jenž má sloužit jednotlivcům.“ [Singly 2001a: 8] Cílem tohoto typu rodiny je umožnit individualizaci všem svým členům, a právě proto je tato instituce tolik nestabilní. O tomto typu rodiny F. de Singly nejčastěji hovoří jako o rodině „současné“ [Singly 2000a: 16].

Postavení ženy v rodině

V souvislosti s vývojem rodinné instituce je pro Françoise de Singlyho velmi významná otázka postavení ženy v rodině, které se věnoval od samého počátku své vědecké dráhy. Zatímco tradiční rodina neumožňovala autonomii nikoho ze svých členů, moderní rodina v první fázi otevřela autonomní prostor exkluzivně pro muže. Proto až do 60. let se individualizace společnosti týkala v zásadě pouze mužské části populace. Vazba citové závislosti znamenala pro ženy i závislost sociální a ekonomickou. Ženy byly nuceny realizovat se pouze prostřednictvím svého manžela a svých dětí. Od 60. let ovšem ženy usilují o možnost realizovat se přímo, vyžadují svou vlastní autonomii a také chtějí být „samy sebou“. Vstup do zaměstnání jim umožnil ekonomickou nezávislost a možnost budovat si profesionální identitu; nepodřizují již své vlastní zájmy zájmům rodiny [Singly 2001a: 9–11].

Je třeba zdůraznit, že Singly hodnotí individualizační proces jako takový jednoznačně pozitivně. Znamená pro něj rozšíření svobody pro každého jedince, možnost žít podle svých vlastních projektů a vůle a nikoli v podřízení nějaké vyšší entitě, rozvíjení vlastního individuálního potenciálu a autentických vztahů s ostatními, které nejsou tolik podmíněny závislostí a ekonomickými zájmy. Tento proces má samozřejmě ale i negativní důsledky, které jsou ovšem nevyhnutelné a představují nutnou cenu za nabytou individuální svobodu (příkladem je rapidní nárůst počtu rozvodů). Úkolem sociologie je podle Singlyho odlišit sociální problémy, které vzni-

kají kvůli přebytku individualismu, od těch, které vznikají kvůli jeho nedostatku, a ne paušálně odsuzovat individualizaci jako takovou.

Tuto snahu ilustruje právě Singlyho přístup k ženské otázce, který je zřetelný například v jeho kritice Philippa Ariese. P. Ariès jako historik ukázal, že na Západě docházelo v rodině postupně k soustřeďování pozornosti na dítě. Rodina spatřovala v dětech stále větší hodnotu a zaměřovala na ně své zdroje, dítě se stalo „králem“ [Ariès 1973]. V roce 1975 ale publikuje v revue *Autrement* článek „La fin du règne de l'enfant“ [Ariès 1975], v němž oznamuje, že vláda dítěte skončila, že prioritou již není dítě, ale vztah mezi manželi a jejich individuální štěstí, a že hlavní zodpovědnost za tento zlom nesou ženy. Tato teze byla ve Francii převzata jak veřejným míněním, tak mnohými sociology a psychology, kteří šířili představu, že soustředění se na své vlastní individuální blaho ohrožuje zájmy dítěte a že děti jsou odsunuty na druhou kolej. O tomto převládajícím přesvědčení vypovídaly rozsáhlé studie dětí po rozvodu. Tato teze ovšem nebyla velkými kvantitativními šetřeními prokázána, naopak se ukázalo, že tam, kde se rodina nejvíce rozpadá, nejsou děti nejnešťastnější (například ve Skandinávii) [Singly 2000c: 67–78].

Podle Françoise de Singlyho toto přesvědčení vychází z předpokladu, že rodinné štěstí je hrou s nulovým součtem: když se blaho jednoho aktéra zvýší, blaho druhého se nutně sníží. Někdo, tedy nejčastěji žena, se musí omezit a obětovat pro ostatní, aby ti mohli být šťastní. Tomu F. de Singly oponuje a tvrdí, že nyní již individuální zájmy mohou být v rodině sladěny tak, aby si neprotiřečily a aby se vzájemně neomezovaly. Již se nejedná o hru s nulovým součtem. Výchova dětí v současné rodině si totiž klade dva cíle: za prvé úspěch ve škole a potažmo v životě, v zaměstnání, a za druhé osobní rozvoj dítěte, jeho seberealizaci. Tento druhý cíl vyžaduje konstruování identity dítěte tak, aby z něj vyrostlo autonomní, nezávislé a autentické individuum, které bude v harmonii se sebou samým a se světem a dokáže využívat své skryté zdroje. Tento druhý cíl proto vyžaduje jiné rodiče, než jsme byli zvyklí: vyžaduje spokojené a vyrovnané jednotlivce, ne pouze představitele určitých rolí či statusů. Na zaměstnanost žen a na rozvod je proto třeba podle F. de Singlyho nahlížet jinak. Rozhodně nejsou něčím, co v principu brání pohodě dětí, ale tím, že umožňují svobodu, nezávislost a seberealizaci žen, umožňují jejich matkám skutečně naslouchat svým dětem a být jim příkladem při vytváření jejich identity [Singly 2000c: 72–78].

Z této úvahy vyplývá i základní požadavek, jenž je třeba podle F. de Singlyho klást na sociální politiku: ženy potřebují od státu pomoc, aby mohly snadněji sloučit svou mateřskou roli se svým vlastním životem, tedy i profesí [Singly 2000c: 79–80]. Tím se staví proti konzervativním pravicovým teoretikům, volajícím po obnově rodiny a odsuzujícím rozvedené a svobodné matky, po posílení otcovské autority a po návratu žen na místo matky a pečovatelky. Singly ukazuje, že toto volání potlačuje svobodu jednoho aktéra na úkor jiného. Současná destabilizace rodiny je proto pro F. de Singlyho pozitivní jev s určitými negativními důsledky.

François de Singly zároveň upozorňuje na to, že skutečná rovnost mezi muži a ženami v rodině ještě dlouho existovat nebude. Paradoxně je to právě ona psy-

chologizace společnosti, která pod zástěrkou „feminizace“, tedy akcentování hodnot pokládáných obecně za femininí, utvrzuje ženy v roli matky a pečovatelky. Ženy jsou totiž pokládány za odbornice v oblasti pedagogiky a mezilidských vztahů, tedy za ideální vychovatelky pro děti. Z výchovy se stal velmi náročný proces vyžadující informovanost, neustálou pozornost a občasný zásah odborníků. Pokud mají být v zájmu dítěte uspokojeny jeho psychologické potřeby, žena-matka musí omezit svou účast na pracovním trhu a věnovat maximum svého času dítěti. F. de Singly se domnívá, že psychologizace výchovy a vzdělání umožnila proměnit „tradici“ matky-pečovatelky a pracovnice v domácnosti v nový modernistický model, schválený pediatry a psychology – matky-pečovatelky o psychologické blaho a rozvoj dítěte. Takováto reprezentace mateřské role, jelikož vyžaduje přítomnost ženy v domácnosti, zákonitě brání prosazení rovnosti obou pohlaví na pracovním trhu [Singly 1993: 54–64].

Teorie Pygmaliona

Ve svém klíčovém díle z roku 1996 *Le soi, le couple et la famille* [2000a] François de Singly představuje svou teorii současné rodiny, vysvětlující jak současné vztahy a interakce mezi manžely, tak mezi rodiči a dětmi. Vychází z obecně sdílené představy o vnitřním já každého z nás a z teorie Charlese Taylora [1994], který tuto představu analyzuje.

Individuum v dnešní společnosti je definováno svou jedinečnou osobní identitou, která je mu vlastní, je skrytá uvnitř každého z nás a kterou musíme objevovat. Toto vnitřní, intimní Já se stalo zdrojem smyslu a naplnění; cílem již není objevit Boha nebo dobro, ale najít sama sebe a žít ve shodě se sebou samým. Toto objevování se děje v dialogu, jak vnitřním, tak vnějším, s jinými lidmi. Individuum proto potřebuje blízké citové vztahy, které mu umožňují objevovat se a vytvářet samo sebe. Proto má dnes rodina větší význam než kdykoli jindy – je „centrem konstrukce individualizované identity“ [Singly 2000a: 14], vytváří podmínky, v nich Já může objevovat své vnitřní zdroje a zachovávat svou jednotu a stabilitu. Individuum není nikdy dokončené, je neustále konstruováno a potřebuje k tomu své významné druhé.

Každý člověk potřebuje k tomu, aby měl pocit smyslu pozitivní existence, nějakého blízkého druhého, stabilního a exkluzivního. Podle F. de Singlyho jsou pro děti těmito blízkými rodiče, pro dospělého nejčastěji jeho partner či partnerka. Proto analyzuje jak partnerské, tak výchovné vztahy v rodině. Singly mimo jiné tvrdí, že rodiče nemohou tuto roli hrát pro své děti, jakmile tyto dospějí. Navíc nestačí jen odevzdání se, obětování pro druhého – individuum potřebuje také pozornost, kterou mu druzí věnují. Život v osamění, v celibátu, je proto obtížný, individuum potřebuje pohled druhého, který mu dává „kontinuální pocit, že existuje“ [Singly 2000a: 25–30].

Podle Françoise de Singlyho má každý člověk více identit, které vycházejí z různých rolí a z různých prostředí, v nichž se pohybuje. *Osobní* identita jako taková se navíc skládá ze čtyř složek či referencí: intimní Já pro druhé, intimní Já pro mne, statutární Já pro druhé a statutární Já pro mne. Díky vztahu s jedním či něko-

lika blízkými se tyto elementy skládají a vytvářejí celek; můj blízký mě totiž vidí vcelku a neomezuje se jen na některé dimenze mé identity. Díky jeho všezahrnujícímu pohledu si vytvářím pocit jednoty své osobnosti [ibid.: 220–222]. Můj blízký mě nejen vidí jako celek, ale také mi pomáhá tento celek vytvářet či odhalit. Pro vysvětlení tohoto procesu F. de Singly používá analogii mýtu o Pygmalionovi.

Pygmalion je podle antického mýtu sochař, který vytvoří sochu Galatey, ženy tak dokonalé a krásné, až se do ní zamiluje. Poprosí Venuši, aby mu dala ženu stejně dokonalou, a jeho socha díky bohyni pod jeho polibky obživne. Jinou variantou, kterou se F. de Singly také inspiroval, je Pygmalion George Bernarda Shawa. Podstatou v obou příbězích je pohled a pozornost muže, které věnuje své partnerce a pomáhá jí tak vytvářet sama sebe, objevovat její schopnosti a zdroje, a stává se tak jejím tvůrcem. Singly ovšem zdůrazňuje, že otázka pohlaví je zde vedlejší, že stejnou roli hrají ženy pro muže i muži pro ženy [ibid.: 47].

Proces konstrukce identity probíhá ve třech fázích: první je pohled Pygmaliona, partnera který vidí díky své lásce u své družky stránky, jichž si ona sama není vědoma, a obdivuje je. Druhá je přijetí tohoto pohledu ze strany Galatey, která uvěří, že tyto schopnosti skutečně má nebo by mohla mít. Třetí je osobní transformace Galatey, která začíná věřit sama sobě a díky této sebedůvěře dokáže využít své zdroje a přeměnit je v kapitál. Během společného života se tak identita každého partnera formuje ve shodě s očekáváními a požadavky druhého. Z toho vyplývá mimo jiné to, že v okamžiku rozchodu mají oba zároveň pocit znovuzrození i ztráty části svého já: objevují části svého Já, které v předchozím vztahu byly skryté, a ztrácejí ty, které byly zvýrazněné [ibid.: 31–46].

Tento proces už sám v sobě obsahuje zárodky problému: tím, jak se osobní identita působením druhého mění, stává se Pygmalion postupně nepotřebným. V procesu konstrukce svého Já může dojít k dosažení bodu, kdy je třeba pokračovat jiným směrem. Člověk získá takovou sebedůvěru, že již nepotřebuje validizaci sebe sama pomocí svého partnera, anebo se v průběhu života jeho identita změní působením různých vnějších vlivů tak, že mu validizace současného partnera přestane vyhovovat či postačovat. To vysvětluje nárůst počtu rozvodů a křehkosti partnerských vztahů: „hlavní funkcí partnera v současné rodině je zajišťovat validizaci identity toho druhého. Z toho vyplývá, že jakmile se identita toho druhého změní, partner musí zároveň změnit svůj způsob, jak být významným blízkým“ [ibid.: 52], jak validizovat tuto novou identitu. To se ale ne vždy podaří. Jediným řešením v tomto případě, pokud chceme zůstat věrní sami sobě, je změnit partnera [ibid.: 50–54].

François de Singly si samozřejmě uvědomuje, že teorie Pygmaliona nevysvětluje celou realitu partnerských vztahů. Ne všichni muži jsou pro svou ženu dokonalým Pygmalionem, zejména ne v oblasti profese. Proto na základě kvalitativních dat z vlastních výzkumů navrhuje další dva typy a vytváří tak typologii mužských partnerů, která se skládá ze tří typů, lišících se tím, jak tito muži pomáhají a povzbuzují svou partnerku v její socioprofesionální identitě. *Partner-pygmalion* je ten, který má obtíže s vytvářením své vlastní identity, a tak se maximálně investuje do konstruování identity své partnerky, což mu alespoň dočasně také dává určitou identi-

tu. Vystavuje se ale velkému riziku, že jakmile se jeho družka stane díky němu „sama sebou“ a dosáhne profesionálního úspěchu, stane se pro ní nepotřebným. *Partner-gentleman* se zajímá hlavně o sebe samého, o svůj vlastní kapitál. Podporuje a povzbuzuje svoji partnerku hlavně proto, že totéž očekává od ní. Jakmile sám dosáhne úspěchu, jeho zájem o úspěch partnerky ochladne. Do třetice, *partner-manžel* si svou profesionální identitu vytváří nezávisle na partnerce, partnerku potřebuje jen k tomu, aby pečovala o jeho osobní sféru. Zajímá ho jako žena, milenka, matka dětí a paní domu; v její profesní kariéře ji nijak nepovzbuzuje [Singly 2000a: 68–100].

Tyto modely fungují jako určité ideální typy, které se v realitě málokdy vyskytují v čisté podobě. Každý pár hledá takové uspořádání hry, které maximálně vyhovuje oběma jeho členům. Teorie Pygmaliona každopádně ilustruje důsledky změn partnerských vztahů v rodině, jejichž hlavní funkcí je nyní konstrukce a validizace identity obou partnerů, nejen muže, ale i ženy. François de Singly ale neopomíná ani vertikální linii vztahů v rodině: vztahy mezi rodiči a dětmi.

Rodičovství

Vztahy mezi rodiči a dětmi ve druhé fázi moderní rodiny také doznávají zásadních změn. Jak bylo již řečeno, zatímco v tradiční rodině bylo cílem předat dětem materiální bohatství a z něj vyplývající status rodiny a v moderní rodině první fáze bylo cílem předat další generaci morální hodnoty a vzory, výchova v současné rodině si klade jiné mety. Na jedné straně je to úspěch dítěte ve škole neboli předání vzdělanostního kapitálu, jelikož ten zajišťuje profesionální úspěch v životě a sociální reprodukci rodiny. Vedle toho se ale objevuje cíl nový, související s růstem individualizace ve společnosti a s novými hodnotami, které tato individualizace přináší – a sice rozvoj osobnosti dítěte, jeho naplnění a vnitřní pohoda, konstrukce jeho osobní identity v souladu s jeho vnitřním Já a s jeho skrytými zdroji. Tyto dva cíle se často jeví jako obtížně slučitelné a rodiče musí vyvíjet značné úsilí a neustále balancovat mezi oběma, tak, aby respektování přirozenosti dítěte neškodilo jeho školním výsledkům a naopak [Singly 2000a: 108–112, 127–134].

Ve výchově se předpokládá, že každé dítě má svou skrytou osobnost a že ji nemůže objevit a rozvinout bez pomoci svých blízkých, svého otce a matky. Skrytá identita dítěte může být odhalena jen prostřednictvím stále pozornosti a stabilního prostředí – prostřednictvím toho, čemu F. de Singly říká „vztahové rodičovství“. Rodiče mají za úkol objevit a rozvinout skryté vlohy dítěte. Dítě již není vnímáno jako čistý list či jako tvárná hmota, do nichž by bylo třeba vepsat velké morální principy, ale stává se individuem hodným respektu, partnerem, se kterým je třeba vyjednávat. Postavení dětí v rodině se tak zásadně změnilo [ibid.: 113].

Povinností rodičů je pochopit skryté potřeby dítěte, rozpoznat jeho sklony a talenty. To je velmi náročný úkol a nikdy si nemohou být jisti, zda se nemýlí. Ke své výchovné práci proto potřebují pomocníky – příručky, časopisy popularizující psychologické poučky a v případe selhání odbornou pomoc. Tato potřeba odborné

pomoci je spojena s výše zmiňovaným procesem psychologizace západní společnosti. Podle F. de Singlyho byly v 60. letech na Západě morální normy (které byly samy o sobě nástupci norem náboženských) vystřídány psychologickými normami, jež jsou šířeny zejména „ženskými“ a výchovnými časopisy a masmédií vůbec. Psychologické normy se od norem předchozích liší jedním zásadním způsobem: nejsou pevné a dané jednou provždy, ale neustále se mění, a to navíc v určitém kyvadlovém pohybu, podle nejaktuálnějších výsledků a teorií; ztrácí se tak pevný normativní základ a je třeba neustále sledovat jejich vývoj. Rodičovství se tak stalo záležitostí vyžadující vysokou odbornost, rodiče nutně získávají pocit, že dělají vše špatně [Singly 2001b: 5–11; 2000a: 116–118].

Z tohoto vývoje také vyplývá mnoho paradoxů, které se odrážejí mimo jiné v legislativě týkající se rodiny. Hlavním kritériem, na kterém se všichni aktéři více méně shodují, je priorita zájmu dítěte – jenže „zájem dítěte“ je v podstatě naprosto vágní pojem. Jeho nedefinovatelnost umožňuje například zneužívání tohoto konceptu v soudních sporech týkajících se výchovy dětí.

F. de Singly se domnívá, že všichni rodiče stojí před otázkou, jak skloubit rozvoj osobní přirozenosti dítěte a jeho školní úspěch. Dítě musí nabýt jak vzdělanostní, tak „vztahový“ kapitál (být vyrovnané, být samo sebou, být „v pohodě“). Rodiče se snaží nalézt rovnováhu podle situace a věku dítěte. Jejich volby se promítají do institucí: ve Francii se jedná o konkurenci mezi „novými školami“, uplatňujícími individuální přístup k dětem, a tradičními elitními lycei. Singly ovšem zdůrazňuje, že investice do školního kapitálu již nemá za cíl, tak jak předpokládal P. Bourdieu, zvýšení kapitálu vlastněného rodinou, ale stojí za ní starost o osobní úspěch dítěte ve světě plném konkurence [Singly 2000a: 129, 147].

Otcovství

Podle Françoise de Singlyho tento přechod od výchovy, jejímž cílem bylo morální modelování dítěte, k výchově, jež má odhalit jeho skrytou osobnost, vyžaduje změny celku rodinných vztahů. To se týká zejména otcovské role: otec už není jen živatelem rodiny a nositelem autority, ale musí být pro dítě blízkou osobou; „muž si již nechce hrát na otce, jelikož tato role ho příliš vzdaluje od jeho dětí“ [ibid.: 156]. Moderní otec se dokáže postavit na roveň dítěte, snížit se reálně i symbolicky. Rozhodujícím ve vztahu otec – dítě se tak stává vztah a citová blízkost. F. de Singly ale zároveň upozorňuje, že pokles otcovské autority souvisí s celospolečenskými změnami, zejména s rostoucí rolí vzdělanostního kapitálu, jelikož ten zásadně limituje otcovskou moc [ibid.: 161].

Na základě kvalitativních výzkumů François de Singly rozlišuje tři funkce naplňované výchovnými praktikami v rodině: funkce „udržování a obnovy“ (jídlo, oblékání, domácí práce, návštěva lékaře...), funkce „útěchy“ (čas strávený hraním si, nasloucháním, mazlením – projevování citu) a funkce rozvoje (výchova, vzdělávání). Podle výsledků těchto výzkumů zjišťuje, že zatímco funkce udržování a obnovy

a funkce rozvoje jsou stále převážně doménou žen, otec se angažuje zejména ve sféře útechy, v citové oblasti (ovšem matka také a ve větší míře). Singly navíc konstatuje, že v tomto rozdělení chybí jedna oblast, pro muže podstatná: čas strávený prací, profesionální čas. Ukazuje totiž, že mnoho mužů vnímá profesionální čas jako nepřímý rodinný čas: stále se chápou jako živitelé rodiny a jejich práce pro ně má tento význam. Na rozdíl od matky se otec snaží oddělovat jednotlivé úseky času – má pevně vymezenou dobu, kdy se věnuje rodině, práci, svým koníčkům atd. Mateřský čas je oproti tomu mnohem více neurčitý a nezměřitelný. Matka je totiž svým dětem v podstatě neustále k dispozici – věnuje jim více méně veškerý čas strávený doma, a nepřímo i čas strávený v práci. Otec není většinou připraven reagovat ihned, ať se děje cokoli, na každý požadavek dětí. Jeho čas s dětmi je pevně stanoven a dán předem, je to ritualizovaný čas [ibid.: 162–182].

Otcovská role tedy stále v reprezentacích aktérů spočívá zejména v tom, že otec je živitelem rodiny. Profesionální aktivita žen na tom mnoho nezměnila, práce žen a práce mužů je stále chápána rozdílně i jimi samotnými. F. de Singly dále prostřednictvím kvalitativních výzkumů zjišťuje, že otec stále zůstává v představách rodinných aktérů „odpovědný za rodinu jako celek“ [ibid.: 178], což je vlastně pokračování funkce hlavy rodiny. Muž se chápe jako zodpovědný za celou rodinu, je jakýmsi rozhodčím v případech problémů. Podílí se sice mnohem více než v minulosti na výchovných aktivitách, ale vždy po boku či za vzdálené asistence své manželky. V žádném případě tedy nedochází ke smazání rozdílu mezi mateřskou a otcovskou rolí. Otec nemá k dítěti stejně blízko jako matka.

Singly používá termín „altruismus na blízko“ a „altruismus na dálku“ pro popsaní mateřského a otcovského výchovného stylu. Tato část jeho teorie představuje její nejspornější bod. Vychází totiž z diferencialistických feministických teorií, konkrétně z Carol Gilliganové, a tvrdí, že muži mají jiný způsob nahlížení a interpretace světa než ženy, a proto otcové nutně zprostředkovávají dítěti jiné hodnoty než matky. Zatímco muži vycházejí podle Gilliganové a Singlyho z logiky a spravedlnosti, ženy jsou citlivější k potřebám jednotlivců a k jejich vztahům. Matka proto zaměřuje na své dítě „blízký altruismus“: je mu stále disponibilní, vnímá ho jako individuum v jeho jedinečnosti, je k němu citlivější, dává mu pocit, že je pro ní středem světa. Otec oproti tomu rozehrává „altruismus na dálku“: ukazuje dítěti určité hranice a pravidla, která je třeba respektovat a otevírá mu tak vnější svět. Za tento diferencialistický přístup je Singly kritizován feministickým proudem francouzské sociologie. Neříká sice explicitě, že tyto difference jsou biologicky dané, ale z textu to v podstatě vyplývá [viz Singly 2000a: 184–188]. Z jiných textů lze ale vydedukovat, že se ani tolik nejedná o biologické determinace pohlaví, ale o nutné rozdíly genderových rolí: matka nemusí být ženského pohlaví a otec nemusí být mužského, ale obě role jsou podle F. de Singlyho ve výchově potřeba [Singly 1998; 1999; 2000b].

Tomuto pojetí by také spíše odpovídal fakt, že François de Singly je mimo jiné tvůrcem pojmu „homoparentalité“ – homosexuální rodičovství, a aktivně ve Francii prosazuje jeho umožnění. Zároveň se ale veřejně angažuje i v otázce osamělých matek (prosazení sociálních politik, destigmatizace), což z určitého úhlu pohledu odpo-

ruje tezi o potřebnosti obou rodičovských rolí. Svým postojem se F. de Singly situuje do pozice mezi lacanovským přístupem, který byl ve Francii dominantní v 80. letech, a nediferencialistickým feministickým přístupem, který se prosazoval od konce 60. let a nyní nabývá v uvažování o rodině vrchu.

* * *

Dílo francouzského sociologa Françoise de Singlyho představuje velmi zajímavou analýzu současné rodiny a změn, jimiž tato instituce ve 20. století prošla a dále prochází. Ukazuje, že přes domnělou krizi, v níž se podle mnohých nachází snad již od konce 19. století, má tato instituce svou vlastní dynamiku a nachází nové způsoby a nové důvody své existence. Přestože došlo nejprve ke spojení a posléze v 60. letech k oddělení manželství a lásky, přestože manželství již zdaleka není podmínkou existence rodiny a přestože rodina jako taková se pluralizuje, tato instituce se stále více obejde bez vnějších zásahů a v životě individuí hraje stále stejně významnou roli. Singlyho pohled umožňuje odhalit fungování i dysfunkce této instituce, a zároveň osvětluje způsob, jakým se současná rodina artikuluje se stále více individualizovanou společností, v níž jsou vztahy mezi lidmi založeny na dobrovolnosti.

Tím nejzásadnějším, co je nutno Françoisi de Singlymu vytknout, je jeho podcenění mocenských vztahů a mechanismů dominance. Kritizuje sice Pierra Bourdieua, který spatřuje ve všech oblastech sociální skutečnosti třídní konflikt a boj o kapitály, F. de Singly ale tuto stránku sociální reality spíše ignoruje, jeho představa sociálního světa je přehnaně konsensuální. Předpokládá, že aktéři jsou schopni se dohodnout a zorganizovat si rodinný život tak, aby to vyhovovalo všem. Individualizaci je sice možno hodnotit ve shodě s F. de Singlym jako spíše pozitivní jev, ale v Singlyho pojetí je jedinec uzavřen a rozvíjí se hlavně v soukromé sféře. Autor se nezabývá tím, jak je determinován svou pozicí a statutem, či jak je ovládán velkými neosobními institucemi, které nenechávají volný prostor svobodnému individuálnímu jednání. Ačkoli kritizuje P. Bourdieua za jeho přehnaný determinismus, sám příliš věří ve schopnost individua budovat si svou identitu a konstruovat si svůj svět. Tím se dostává na druhý extrém, jelikož podceňuje strukturní vlivy a síly omezující individuální svobodu. Navíc zůstává do značné míry uzavřen ve svém psychologizujícím pohledu, jemuž unikají mnohé strukturní faktory a sociální podmíněnosti.

François de Singly je ale každopádně pozorovatel, který dokázal poodhalit mnohé skryté mechanismy fungování rodinného a párového života. Jeho pohled je spíše nehodnotící, popisuje a vysvětluje, aniž by předestíral nějaké utopie, kterých by bylo třeba dosáhnout (oproti škole A. Touraina). To ovšem neznamená, že by se mimo svou sociologickou práci veřejně neangažoval. François de Singly je sociolog veřejně činný, vystupuje v médiích a svými intervencemi se ve Francii podílí na zpochybňování familialistického mýtu. Zdůrazňuje, že rodina je jen kategorie a že její oslavování a mytizování ohrožuje svobodu individua, a toto omezování není ve své podstatě natolik vzdálené od útlu.

RADKA RADIMSKÁ je pracovnící Sociologického ústavu Akademie věd České republiky a studentkou sociologie v doktorandském programu na FF UK a na Université Paris 5 ve Francii. Ve své odborné práci se zaměřuje na téma otcovství po rozchodu rodičů a dále obecně na problematiku změn v současné rodině.

Literatura

- Ariès, P. 1973. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Seuil.
- Ariès, P. 1975. „L'enfant: la fin d'un règne“. *Autrement* 3.
- Berger, P., H. Kellner 1964. „Marriage and the social construction of reality.“ *Diogenes* 46: 1–25.
- Berger, P., H. Kellner 1988. „Le mariage et la construction de la réalité“. *Dialogue* 102: 23–44.
- Berger, P., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. Garden City New York: Doubleday.
- Bozon, M., F. Héran 1987a. „L'aire de recrutement du conjoint“. Pp. 338–347 in *Données sociales*. Paris: INSEE.
- Bozon, M., F. Héran 1987b. „La découverte du conjoint“. *Population* 6: 943–986.
- Bourdieu, P., J.-C. Passeron 1970. *La reproduction*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. 1980. *Le sens pratique*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. 1998. *La domination masculine*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Castelain-Meunier, C. 2002. *La place des hommes et métamorphoses de la famille*. Paris: PUF.
- Commaille, J. 1982. *Familles sans justice ? Le droit et la justice face aux transformations de la famille*. Paris: Le Centurion.
- Commaille, J., Martin C. 1998. *Les enjeux politiques de la famille*. Paris: Bayard.
- Durkheim, E. 1975. „La famille conjugale“. Pp. 35–49 in *Textes III*. Paris: Minuit.
- Gilligan, C. 1986. *Une si grande différence*. Paris: Flammarion.
- Girard, A. 1964. *Le choix de conjoint*. Paris: PUF-INED.
- Kaufmann, J.-C. 1992. *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. 1997. *Le cœur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. 1999. *La femme seule et le Prince charmant*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. 1999. *Sociologie du couple*. Paris: PUF.
- Kaufmann, J.-C. 2001. *Ego, pour une sociologie de l'individu*. Paris: Nathan.
- Kellerhals, J., C. Montadon 1991. *Les stratégies éducatives des familles*. Lausanne: Delachaux et Nestlé.
- Langouet, G. (ed.) 1998. *Les nouvelles familles en France*. Paris: Hachette.
- Michel, A. 1970. *Sociologie de la famille*. Paris-La-Haye: Mouton.
- Neyrand, G. (ed.) 1996. *La famille malgré tout*. Paris: *Panoramiques* 25.
- Segalen, M. (ed.) 1991. *Jeux de famille*. Paris: CNRS.
- Schwartz, O. 1990. *Le monde privé des ouvriers*. Paris: PUF.
- Schultheis, F. 2000. „La construction des représentations des inégalités. Une comparaison France-Allemagne“. Pp. 7–18 in *Aventur, F. et al., Les inégalités sociales*. Paris: MiRe.
- Singly, F. de 1987. *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: PUF.
- Singly, F. de 1988a. „Un drôle de je: le moi conjugal“. *Dialogue* 102: 3–5.
- Singly, F. de, G. Charrier 1988b. „Vie commune et pensée célibataire“. *Dialogue* 102: 44–53.
- Singly, F. de (ed.) 1991. *La famille, l'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- Singly, F. de, F. Schultheis (ed.) 1991. *Affaires de famille, affaires d'Etat*. Nancy: Ed. de l'Est.
- Singly, F. de 1993. „Les habits neufs de la domination masculine“. *Esprit* 196: 54–64.

- Singly, F. de 1996. „Trois thèses sur la famille contemporaine“. Pp. 57–68 in Le Gall, D., C. Martin (eds.). *Familles et politiques sociales*. Paris: L'Harmattan.
- Singly F. de et al. (eds.) 1996. *La famille en questions*. Paris: Syros.
- Singly, F. de 1998. „Le père et ses politiques“. In Dandurand, R., P. Lefebvre, J.-P. Lamoureux, *Quelle politique familiale à l'aube de l'an 2000*. Paris: L'Harmattan.
- Singly, F. de 1998. „Individualisme et lien social“. *Lien social et politiques* 39: 33–46.
- Singly, F. de 1999a. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Singly, F. de 1999b. „Le père est devenu pygmalion“. Dossier L'autorité malmainée, *Le Monde des débats*, janvier 1999: 15.
- Singly, F. de 2000a. *Le soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de 2000b. *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de 2000c. „La place de l'enfant dans la famille contemporaine“. Pp. 66–82 in Pourtois, J. P., H. Desnet, *Le parent éducateur*. Paris: PUF.
- Singly, F. de (ed.) 2001a. *Etre soi parmi les autres*. Paris: L'Harmattan.
- Singly, F. de (ed.) 2001b. *Etre soi d'un âge à l'autre*. Paris: L'Harmattan.
- Singly, F. 2001c. „L'école, la famille et l'individualisation“. Pp. 63–75 in *Ecole, familles «Je t'aime, moi non plus»*: Actes de la journée d'études du 10 janvier 2000. Paris.
- Singly, F. de, Chaland K. 2001d. „Quel modèle pour la vie à deux dans les sociétés modernes avancées?“ Pp. 285–300 in Singly F. de, S. Mesure (eds), *Le lien familial, Comprendre 2*.
- Singly, F. de 2001e. „Charges et charmes de la vie privée“. Pp. 149–167 in Laufer, J., C. Marry, M. Maruani (eds), *Masculin-féminin: questions pour les sciences de l'homme*. Paris: PUF.
- Taylor, C. 1994. *Sources of the Self*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Théry, I. 1998. *Couple, filiation et parenté aujourd'hui. Le droit face aux mutations de la famille et de la vie privée*. Paris: Odile Jacob/La Documentation française.

Elektronická verze publikace

Současná česká společnost

Sociologické studie

Sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček

Pro velký zájem čtenářů o publikaci, která dokumentuje změny v české společnosti v poslední dekádě 20. století, jsme se rozhodli vydat CD se stejným obsahem. Mezi autory jsou renomovaní sociologové i mladí vědečtí pracovníci působící v současné době v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR.

Osmnáct sociologických studií poskytuje široký záběr pohledu na dění v naší společnosti, od proměn sociální struktury, sociálních nerovností, postojů, spotřebních vzorců až k otázkám vzdělanostního nebo politického systému, sociálních hnutí, představuje také problematiku genderu, životních hodnot a integrace České republiky do evropských struktur.

Elektronická verze této ojedinělé publikace poslouží jak sociologům, tak i všem zájemcům o hlubší pochopení dění v české společnosti po pádu komunismu.

SOÚ 2003

Objednávky přijímá: Tiskové a ediční oddělení, Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, e-mail: prodej@soc.cas.cz,
cena 140,- Kč + poštovné a balné.

Měření názorového vůdcovství v českých sociologických výzkumech (PS-škála jako nástroj pro zjišťování názorového vůdcovství)*

HYNEK JEŘÁBEK**

Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

The Measurement of Opinion Leadership in Czech Sociological Research (The Personality Strength Scale as a Tool for Opinion Leadership Identification)

Abstract: This paper reports on the results of the successful use of the 'PS Scale', or *Personality Strength Scale* (Elisabeth Noelle-Neumann), for determining and measuring opinion leadership. It provides information on the results and experiences drawn from three representative sample surveys conducted in the Czech Republic, which have made use of the PS Scale for measuring personality strength, and thus also for measuring opinion leadership. The experiences drawn from using this standardised measurement tool have clearly demonstrated the usefulness of the scale, even in the case of the Czech language version, and revealed its validity and considerable reliability. The paper also reports on the connection between personality strength (opinion leadership) and selected social characteristics, including the standard EGP classification of social rank.

Classic studies in this field, dating from the 1940s, were based on a small number of questions and led to the development of a dichotomous distinction between opinion leaders and opinion followers (P.F. Lazarsfeld, B. Berelson and Hazel Gaudet 1940) and local and cosmopolitan influentials (R.K. Merton 1949). Unlike these approaches, the PS Scale uses a standardised battery of questions comprised of ten items and establishes a scale ranging from a minimum of 75 to a maximum of 149 points.

In a number of aspects the Czech results confirm those reached in the German studies by E. Noelle-Neumann; for example, the observation that a higher percentage of opinion leaders are found in the groups of professions located at the higher end of the social scale. Nevertheless, even in the case of the Czech Republic, it was revealed that opinion leaders are not recruited exclusively from the ranks of the higher social groups. Instead, they can be found in all groups of professions and in all status strata, albeit to varying degrees.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 5: 687–706

* Článek byl sponzorován grantem GA ČR 403/00/1713 a grantem GA ČR 403/99/0370.

V článku zveřejněné výsledky výzkumů byly prezentovány v příspěvku autora na 56. výroční konferenci Světové asociace pro výzkum veřejného mínění WAPOR v Praze 17.–19. 9. 2003.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: jera-bek@mbox.fsv.cuni.cz

Úvod

Předkládaná stať si klade za úkol seznámit českého čtenáře s konceptem názorového vůdcovství v souvislosti s jeho využitím v komunikačním výzkumu, při výzkumu regionů i při výzkumu životních strategií ve vztahu k budoucnosti. Věnuje se metodám zjišťování a měření názorového vůdcovství, zvláště úspěšně vyzkoušené měřicí stupnici, tzv. PS-škále „síly osobnosti“ pro zjišťování a měření názorového vůdcovství.

Historie použití pojmu *názorový vůdce* sahá do roku 1940 do výzkumu *The People's Choice* [Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944: 49]. Návazně na tento pojem se setkáváme s dalšími příbuznými koncepty i s teoriemi vysvětlujícími působení názorových vůdců při utváření postojů a veřejného mínění. Je možno vysledovat nejrozličnější způsoby identifikace a měření názorového vůdcovství od jejich prvního zjišťování. Také jim budeme věnovat svou pozornost. Od jednoduchého rozlišování názorových vůdců (*opinion leaders*) a názorově závislých lidí, jejich následovníků (*followers*), přešli výzkumníci k vyjádření názorového vůdcovství stupnicí vyjadřující stupeň názorového vůdcovství. Jedním z dnes používaných nástrojů pro měření názorového vůdcovství je stupnice „síly osobnosti“, kterou pod názvem „Persönlichkeitsstärkeskala“ (*Personality Strength Scale*) vyvinula Elisabeth Noelle-Neumannová z Institutu pro demoskopii z Allensbachu v Německu se svým výzkumným týmem. Tuto měřicí stupnici, spočívající na desetipoložkové baterii otázek, jsme použili ve třech reprezentativních výzkumech v České republice a předkládaná stať je mimo jiné i zprávou o využitelnosti této škály pro zjišťování názorového vůdcovství v české jazykové mutaci.

Pojem „názorový vůdce“ a teorie dvojstupňového toku komunikace v klasických výzkumech

Roli, jakou v přesvědčování lidí vedle prostředků masové komunikace hraje osobní mezilidská komunikace, si uvědomili sociologové již počátkem čtyřicátých let. V letech 1940 až 1946 se ve výzkumné dílně Kolumbijské univerzity v New Yorku uskutečnilo několik rozsáhlejších výzkumů i menších kvalitativních, spíše metodologicky orientovaných průzkumných sond. Jejich příspěvkem pro sociologickou teorii dodnes zůstala dvojice pojmů: *opinion leaders* (názoroví vůdci) a *influentials* (vlivní lidé nebo lidé s vlivem).¹

Pojem *názorový vůdce* poprvé vymezili Paul Lazarsfeld a jeho spolupracovníci v klasické studii *The People's Choice* věnované zkoumání procesu utváření postojů a volebních preferencí v předvolební kampani [Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944: 49],

¹ Problematikou názorového vůdcovství a teorie dvoustupňového toku informace se zabývá jednak klasický článek Elihu Katze, dnes dostupný i v českém překladu [Katz 2000], jednak dvě z kapitol kolektivní Lazarsfeldovské monografie [Sopóci 2003] a [Jeřábek 2003a].

srovnaj [Jeřábek 2000]. Tento pojem označoval osoby, které mají vliv na utváření názorů a postojů lidí kolem sebe. Dovedou jim poradit v nejrůznějších otázkách, jsou často žádáni o radu a sami ji také nabízejí. Zajímají se o informace, stanoviska a výroky prezentované masovými sdělovacími prostředky právě tak jako o údaje a názory jiných lidí zprostředkované osobní neformální mezilidskou komunikací. Takto získané poznatky předávají dál ostatním lidem. Lazarsfeld v této souvislosti formuloval tezi o dvojstupňovém toku komunikace: „... informace z masových médií často proudí nejprve k názorovým vůdcům a teprve od nich k jejich následovníkům, k ostatním členům běžné populace ...“ [Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944: 151].

V prvním výzkumu, v němž byli identifikováni názoroví vůdci, položili Paul Lazarsfeld a jeho spolupracovníci dotazovaným dvě otázky, které směřovaly k sebeidentifikaci dotázaných jako osob, jejichž názory ovlivňují jejich sociální okolí, tedy tzv. názorových vůdců. První dvojice klasických otázek tehdy zněla:

1. Zkusil(a) jste v poslední době přesvědčit někoho o svých politických názorech?
2. Žádal Vás v poslední době někdo o radu v politických otázkách?

Všechny osoby, které odpověděly na jednu nebo obě otázky pozitivně, byly v tomto výzkumném šetření chápány jako názoroví vůdci [Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944: 50].

Druhým, neméně důležitým, příbuzným konceptem je pojem „vlivný člověk“, „vlivní lidé“ (*the influential, the influentials*), který označuje osoby, které mají schopnost přesvědčit ostatní o určitém názoru, osoby, které ostatní lidé označí jako ty, jejichž názory jsou přejímány, jako ty, kteří mají „osobní vliv“ (*interpersonal influence*) na utváření názorů ostatních lidí. Tento termín přinesl do sociologie Robert K. Merton ve studii „Vzorce vlivu: Studie mezilidského ovlivňování a komunikačního chování v lokální komunitě“ (*Patterns of Influence: A Study of Interpersonal Influence and of Communications Behavior in a Local Community*) [Merton 1949: 215]. Mertonova studie zároveň postuluje jednu z nejzajímavějších a nejlépe doložených typologií vlivných lidí.

V roce 1943 se Merton vydává do městečka Rovere zkoumat způsob, jak využívají vlivní lidé v tomto městě četbu prestižního populárního časopisu v konverzaci s jinými lidmi, jak se šíří informace z takového časopisu a jakou roli hrají tyto lidé v informování a ovlivňování ostatních obyvatel města. Merton použil označení „vlivní lidé“ (*the influentials*). Na třiceti hloubkových rozhovorech doplněných pozorováním Merton založil analýzu a typologii „lokálních“ a „kosmopolitních“ vlivných lidí. Mertonova studie vychází poprvé v roce 1949 ve třetí z ročenek, které vydávali Paul Lazarsfeld a Frank Stanton *Communications Research 1948–1949* [Merton 1949].

Merton studii začal formální klasifikací „vlivných“. Brzy zjistil, že taková formální klasifikace je sterilní a nepřináší žádné důležité poznatky. Po zjištění některých rozdílů v odpovědích vlivných lidí městečka Rovere, kde výzkum prováděl, zformuloval výzkumný problém zcela nově: specifikoval a popsal dva výrazně odlišné typy lidí s vlivem v malé komunitě. Na odlišnost takovýchto dvou typů vlivných lidí Mertona upozornily spontánní odpovědi na několik otázek v hloubkovém rozhovoru a v nich vyjádřený odlišný vztah k městu. Zejména otevřené, *de facto* pro-

jektivní otázky, vedly ke dvěma typům odpovědí. První z nich se týkala vlivu války na ekonomickou situaci v Rovere a druhá vybízela k bezprostřední reakci slovy: „Obáváte se hodně zpráv?“ Na podzim 1943 se pochopitelně pod zprávami, ze kterých bylo možno mít obavy, rozuměly zprávy z války. Jedna skupina odpovědí na tuto otázku se soustředila na problémy celonárodní bezpečnosti a mezinárodního pořádku, stabilitu poválečného světa, budování mezinárodních organizací a zabezpečení míru. Druhý trs odpovědí se týkal problémů, které válka způsobila lidem ve městě. První typ vlivných lidí nazval Robert K. Merton „kosmopolitními“, druhý typ „lokálními“ vůdci (*cosmopolitan and local influentials*). Dvanáct ze čtrnácti odpovědí kosmopolitních vlivných, ale jen čtyři ze šestnácti odpovědí lokálních vůdců se týkalo celonárodních a mezinárodních problémů. Lokální a kosmopolitní vůdci se lišili svou životní historií, charakterem styků s ostatními lidmi a okolnostmi, z nichž vyplývala jejich schopnost zasahovat do utváření názorů lidí kolem nich.²

Odlišnosti mezi lokálními a kosmopolitními vlivnými lidmi rozdělil Merton do čtyř oblastí. Byly to: struktury sociálních vztahů; cesty, jimiž se dostali na současné pozice ve struktuře vlivu; způsoby užití postavení k vykonávání osobního vlivu a konečně způsoby komunikačního chování.

Z odlišných rysů lokálních a kosmopolitních vlivných lidí a z rozdílů mezi jejich „způsoby ovlivňování“ vyplývá odlišné „komunikační chování“ obou typů rádců. V tomto ohledu se Mertonovi „influentials“ (vlivní lidé) nejvíce přibližují Lazarsfeldovým „opinion leaders“ (názorovým vůdcům). Oba typy Mertonových vlivných lidí zprostředkovávají informace z masových médií řadovým občanům tak, jako Lazarsfeldovi názoroví vůdci. Rozdíl ve způsobu diskuse jejich působení je v tom, že R. K. Merton narozdíl od Lazarsfelda soustředil pozornost téměř výhradně na rozdíly mezi oběma typy vlivných lidí. Předpokládal, že jejich vliv, působení nebo rada jsou orientovány na ostatní řadové občany, tímto procesem se však ve studii podrobně nezabýval.

Důležitým spojovacím momentem mezi pracemi obou významných sociologů R. K. Mertona a P. F. Lazarsfelda je také Mertonem navržená klasifikace sfér vlivu. Působení vlivných lidí rozlišuje jako jednostranné (*monomorphic*) a mnohostranné (*polymorphic*). Jednostranný rádce je vyhledáván pro radu v jedné oblasti života, mnohostranný je univerzálním rádcem.

Na tyto práce navazují další studie politického chování a osobní mezilidské komunikace, v nichž představitelé „kolumbijské sociologické školy“, tedy především Lazarsfeld, Merton a jejich asistenti, žáci a spolupracovníci ověřovali vytyčené hypotézy a zpřesňovali celkový obraz platných vazeb týkajících se názorového vůdcovství a role názorových vůdců v jednotlivých oblastech života a v jednotlivých sférách komunikačního chování. Významná byla studie Elihu Katze a Paula Lazarsfelda *Osobní vliv (Personal Influence)* týkající se čtyř oblastí života žen – módy, návště-

² Podrobný robor rozdílů mezi lokálními a kosmopolitními vlivnými nalezne čtenář v kapitole věnované tomuto Mertonovu dílu v monografii popisující počátky komunikačního výzkumu [Jeřábek 1997: 157–166].

vy kina, nakupování a veřejných otázek [Katz, Lazarsfeld 1955]. Právě ženy ve výzkumu vymezovaly a objasňovaly, do jaké míry je v jejich rozhodování ovlivňují masová média a v jaké míře na ně působí lidé z jejich okolí, kdo z nich patří k názorově vlivným lidem v těchto vzájemně dosti odlišných situacích. Druhým významným směrem bádání se stal výzkum difúze inovací. Jednalo se o soustředění pozornosti na horizontální výměnu informací mezi členy dosti přesně vymezeného společenství lidí, kteří spolu relativně často komunikovali. Nejvýznamnější výsledky v tomto směru získali výzkumníci zabývající se šířením nových léků mezi praktickými lékaři [Menzel, Katz 1955] a [Coleman, Katz, Menzel 1966] a sociologové venkova zkoumající šíření nových praktik mezi farmáři [viz např. Rogers 1983].

S nástupem „michiganské sociologické školy“, která se soustředila na interpretaci faktorů působících na volební chování i na utváření postojů pomocí mnoho-rozměrných modelů anonymních reprezentativních populací a později s příchodem módní vlny „kvalitativního výzkumu“ se na několik desetiletí pozapomnělo na interpersonální komunikaci jako podstatný prvek při utváření společenského charakteru lidských postojů.

Po letech jen částečně oprávněné kritiky přístupů kolumbijské sociologické dílny a odlivu zájmu o fenomén „názorových vůdců“, resp. „osob s vlivem“, otevřely znovu rozsáhlejší diskusi k těmto otázkám články Marka Granovettera [Granovetter 1973], Johna Blacka [Black 1982] a později dvě stati a přehledová monografie Gabriela Weimanna [Weimann 1982, 1991 a 1994]. Poslední zmíněné Weimannovy práce se již odvolávají na výsledky rozsáhlých výzkumných aktivit allensbašského Institutu pro demoskopii, jmenovitě Elisabeth Noelle-Neumannové a jejího týmu [Noelle-Neumann 1983, 1985, 1992]. Metodologické úsilí „Allensbachu“ vyústilo do konstrukce stupnice pro měření síly osobnosti, tzv. PS-škály (Persönlichkeitsstärke Skala) (*Personality Strength Scale*), jejího použití ve výzkumu a ověření její validity a reliability. Také nejnovější práce se zabývají rozborem použití PS-škály k měření názorového vůdcovství, viz např. [Schenk, Roessler 1997].

Způsoby měření názorového vůdcovství

V klasických výzkumech zkoumajících názorové vůdcovství je užíváno čtyř způsobů jeho zjišťování: pozorování, sociometrických voleb, sebehodnocení a informátorů [Weimann 1994]. Metoda pozorování je časově velmi náročná, vyžaduje zvláštní uspořádání výzkumného projektu a je obtížně slučitelná se zkoumáním postojů. Sociometrická zkoumání jsou omezena na malé skupiny lidí, v nichž se lidé mezi sebou znají, a především z tohoto důvodu je postup ve většině sociologických výzkumů širších populací prostě nepoužitelný. Nejčastěji používanými dvěma způsoby zjišťování názorového vůdcovství jsou 1) dotaz nebo soubor dotazů, v odpovědi na něž hodnotí dotázaná osoba své vlastní názorové vůdcovství a 2) dotazy směřované na informátory; ti mají sdělit, koho považují za vlivného ve svém městě, obci, komunitě, zkrátka ve svém okolí.

Metodu „sebehodnocení“ pro zjišťování názorového vůdcovství použil poprvé již zmíněný klasický výzkum *The People's Choice* [Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944]. Na základě odpovědí na pouhé dvě otázky byl soubor respondentů dichotomizován na podsoubor názorových vůdců a jejich „následovníků“ (*followers*). V následujících studiích byl vícekrát učiněn pokus o nahrazení dichotomie „názorový vůdce“ „jeho následovník“ celou více méně spojitou stupnicí umožňující určit stupeň názorového vůdcovství, resp. názorové závislosti. První takto zdokonalenou stupnici použila skupina sociologů venkova ke zjišťování názorového ovlivňování mezi farmáři. Již jejich šestipoložková baterie dotazů zajistila podstatně vyšší reliabilitu měřicího prostředku než původní dvojice otázek. Gabriel Weimann podává zprávu o celé řadě komerčních použití podobných vícepoložkových baterií pro měření názorového vůdcovství, při jejichž aplikaci výzkumníci dospěli k obdobným závěrům. Ve výzkumu trhu se například velice osvědčila sedmipoložková baterie otázek obsahující střídavě dvě nebo tři varianty odpovědí, tzv. Kingova a Summersova škála [Weimann 1994: 39]. Tato škála byla v různých šetřeních paralelně i následně použita na značné množství výrobků, o nichž si měli spotřebitelé sdělovat navzájem své názory a ovlivňovat své spotřební preference. Reliabilita této stupnice byla pro různé skupiny položek hodnocena jako příznivá, studie validity však byly prováděny jen ojediněle a s nepříliš přesvědčujícími výsledky [Weimann 1994: 41].

Zjišťování názorového vůdcovství tímto způsobem o čtyřicet let později rozpracovala E. Noelle-Neumannová ve výzkumném projektu, jehož výsledkem bylo vytvoření prakticky dobře využitelné, validní a reliabilní stupnice pro měření tzv. „síly osobnosti“. V této stati ji budeme označovat „PS-škála“ [Noelle-Neumann 1983]. Tento přístup využívá desetipoložkové baterie jednoduchých otázek zjišťujících odhad vlastního chování v nejrůznějších běžných situacích. Dosažené skóre je mírou „názorového vůdcovství“ a je přesnější než původní dvojice otázek. Proto jsme se rozhodli použít tento způsob zjišťování stupně názorového vůdcovství jako základní i v našem výzkumném projektu.

Vycházeli jsme z předpokladu, že škála „síly osobnosti“ (*Personality Strength Scale*) [Weimann 1991], (*Persönlichkeitsstärke Skala*) [Noelle-Neumann 1983] je i v českých podmínkách adekvátním způsobem zjišťování názorového vůdcovství a měření jeho stupně u jednotlivých dotázaných. Pro ověření validity zjišťování názorového vůdcovství, resp. názorového vlivu jsme použili několika položek v pozorování a kontrolních otázek v dotazníku. V dalších kolech panelového dotazování v témže projektu jsme se zaměřili na ověřování reliability PS-škály názorového vůdcovství a na rozbor komunikačního chování názorových vůdců i osob názorově závislých.

Informátorů pro zjišťování „vlivných lidí“ použil v roce 1943 Robert K. Merton ve výzkumu, který bývá označován jako *Rovere Study*. Jeho výzkumný projekt je dodnes zajímavý věcně i metodologicky. Nejprve se Merton obrátil na 86 informátorů, aby mu označili ve městě lidi, kteří mají vliv na formování názorů svých spoluobčanů v nejrůznějších oblastech života. Tak získal rozsáhlý seznam 379 jmenovaných osob. Z 1043 jednotlivých doporučení na „vlivného člověka“ se některá překrývala.

Jen 57 občanů města však bylo jmenováno čtyřikrát nebo vícekrát. A právě tyto lidi Merton označil za „vlivné“ (*influentials*). Třicet z nich pak podrobil hloubkovým rozhovorům, při nichž zjišťoval způsoby jejich komunikačního chování [Merton 1949]. Tento způsob zjišťování názorového vlivu jsme použili v jednom z výzkumů jako pomocný, doplňkový. Nedospěli jsme však k dostatečně velkému počtu opakovaně jmenovaných osob a nemohli jsme tudíž pokračovat jejich dotazováním.

Metodika výzkumných prací

Při ověřování vlivu názorového vůdcovství na sociální komunikaci a utváření postojů lidí byla postupně v letech 1999 až 2002 využita tři rozsáhlá reprezentativní šetření. V nich byla několikrát aplikována původní i redukováná PS-škála síly osobnosti zjišťující adekvátním způsobem stupeň názorového vůdcovství na spojitě i na kategorizované stupnici, a také souvislost názorového vůdcovství, respektive „síly osobnosti“ s dalšími sociálními charakteristikami.

Při pilotní výzkumné sondě „Vlivní lidé a názoroví vůdci v malém městě“ jsme v roce 1997 prokázali využitelnost PS-škály „síly osobnosti“ pro zjišťování názorového vůdcovství v českých podmínkách [Vlivní lidé 1997]. Ověřili jsme srozumitelnost jednotlivých dotazovaných položek české verze škály pro zhruba 150 respondentů malého jihočeského města a spočetli první škálové hodnoty pro české respondenty [Gabriel 1998]. PS-škála je stupnicí, která vzniká nepřímým měřením z odpovědí na deset jednoduchých výroků týkajících se stejného okruhu zkušeností, vlastností a způsobů chování dotazovaného. Sumární index vyjadřuje v syntetické podobě míru názorového vůdcovství – síly osobnosti v hodnotách stupnice od 75 až do 149.

Zkušenosti s PS-škálou jsme převzali z výzkumů E. Noelle-Neumannové a jejího týmu z Allensbachu. Výzkum financovaný vydavatelstvím Spiegel probíhal od listopadu 1982 do února 1983 a účastnilo se jej 3 843 respondentů ze SRN. Projekt *Multi-Media Market analysis* se v roce 1984 týkal 8 004 dotazovaných z celé SRN. Oba soubory reprezentovaly prostřednictvím stratifikovaného pravděpodobnostního výběru dospělé obyvatelstvo tehdejšího Západního Německa. Noelle-Neumannová rozlišovala ve svých publikacích čtyři skupiny osob: 1. s vysokou silou osobnosti – skóre 111 až 149 (23%); s vysokým průměrem PS-škály – skóre 91 až 110 (30%); s nízkým průměrem – skóre 81 až 90 (30%) a s nízkou silou osobnosti – skóre 75 až 80 (17%) [Noelle-Neumann – Csikszentmihalyi 1992: 5]. Podle našich zjištění byla PS-škála použita a ověřena v německé (Noelle-Neumann), hebrejské (Weimann) a české (Jeřábek) verzi. Podle výsledků německých výzkumů: „... síla osobnosti, měřená PS-škálou, je zobecněnou dispozicí k přijímání sebevědomé, aktivní role v životě.“ [Noelle-Neumann, Csikszentmihalyi 1992: 14] „Lidé, kteří jsou vzdělanější, mají lepší zaměstnání a vyšší příjem mají také silnější osobnost [Noelle-Neumann – Csikszentmihalyi 1992: 15]. Gabriel Weimann vyzkoušel škálu v izraelském kibucu a došel k obdobným závěrům [Weimann 1991].

Schéma 1. Personality Strength Scale – Skala „Persönlichkeitsstärke“ PS-škála

1. Obvykle počítám s tím, že to, co udělám, bude úspěšné.	Souhlas ... 13	Nesouhlas ... 7
2. Jen zřídka si nejsem jistý, jak se mám chovat.	Souhlas ... 14	Nesouhlas ... 7
3. Rád přijímám odpovědnost.	Souhlas ... 15	Nesouhlas ... 7
4. Rád se ujímám vedení při společných akcích.	Souhlas ... 17	Nesouhlas ... 8
5. S chutí přesvědčuji druhé o svém mínění.	Souhlas ... 15	Nesouhlas ... 7
6. Často zjišťuji, že se ostatní řídí podle mého vzoru.	Souhlas ... 16	Nesouhlas ... 8
7. Dovedu se dobře prosadit.	Souhlas ... 14	Nesouhlas ... 7
8. Jsem často o krok před ostatními.	Souhlas ... 18	Nesouhlas ... 9
9. Mám hodně věcí, které mi ostatní závidí. (Je toho hodně, co mi ostatní závidí)	Souhlas ... 15	Nesouhlas ... 9
10. Často dávám rady a doporučení ostatním.	Souhlas ... 12	Nesouhlas ... 6

Maximální skóre 149

Minimální skóre 75

Noelle-Neumann, E. 1983. „Persönlichkeitsstärke – ein neues Kriterium zur Zielgruppenbeschreibung“. *SPIEGEL – Dokumentation: Persönlichkeitsstärke. Ein neuer Maßstab zur Bestimmung von Zielgruppenpotentialen*. Hamburg, Spiegel Verlag 1983.

Weimann, G. 1991. „The Influentials: Back to the Concept of Opinion Leaders?“ *Public Opinion Quarterly* 55, 2: 267–279.

Překlad: H. Jeřábek (s využitím německé i anglické varianty).

Schéma 1 představuje znění deset položek české verze PS-škály včetně vah pro vytvoření sumárního indexu. Váhy, bodová ohodnocení uvedená u každé jednotlivé položky v případě souhlasu nebo nesouhlasu respondenta, slouží k výpočtu váženého součtového indexu – hodnoty PS-škály. Za každou kladnou odpověď získá respondent 12 až 18 bodů a za negativní odpověď, podle typu otázky, 6 až 9 bodů. Součet získaných bodů představuje hodnotu PS-škály „síly osobnosti“ s hodnotami od 75 až do 149.

Souhrnný index, pro nějž používáme označení PS-škála, vyjadřuje míru ochoty dotazovaného přebírat vůdčí úlohu v názorových otázkách. Současně odráží

schopnost tohoto člověka předávat ostatním své názory a jím odhadnutý zájem okolí o takové rady. Nízké hodnoty indexu (v našich výzkumech většinou v rozpětí 75 až 99 bodů) označují osoby názorově závislé, střední hodnoty indexu (mezi 100 až 123 body) osoby průměrné a index s vysokými hodnotami (zpravidla od 124 bodů do 149 bodů) označuje názorové vůdce.

První z českých reprezentativních výzkumných projektů „Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě“ proběhl v letech 1999 až 2001 s rozsáhlým šetřením v záměrně vybraném městě střední velikosti (25 tisíc obyvatel) – Klatovech na souboru zhruba 1500 dospělých obyvatel (starších 18 let). Úmyslně bylo zvoleno modelové město, které nemělo výrazné anomálie oproti průměru České republiky. Vybírali jsme jakýsi „Middletown“ České republiky, město s průměrnými volebními výsledky, bez silné podpory extremistických politických stran, bez velké nezaměstnanosti, bez výrazného určujícího vlivu jednoho podniku na život města a s úrovní příjmů blízkou celostátnímu průměru. V tomto městě byl připraven a uskutečněn pravděpodobnostní stratifikovaný proporcionální výběr dotazovaných. Jednotlivými straty byly volební okrsky, které bývají často spojeny s odlišným typem zástavby ve městě. Oporou výběru se staly volební seznamy z roku 1998 doplněné o nové voliče. Z každé rodiny byl dotazován pouze jeden její dospělý člen. Přitom každá rodina měla pravděpodobnost dotazování svého člena úměrnou počtu dospělých osob v rodině (tj. počtu voličů, osob starších 18 let, trvale bydlících v domácnosti). Přitom každý volič měl stejnou pravděpodobnost být vybrán.³

Hlavní použitou technikou sběru dat byl standardizovaný rozhovor s 1500 jednotlivci. V následujícím roce byly provedeny tři následné vlny dotazování v panelu asi 600 respondentů vybraném z původních dotazovaných a navíc kontrolní test na stejné velké nezávisle vybraném souboru nově dotazovaných dospělých obyvatel města. Panelová šetření byla uskutečněna také jako série standardizovaných rozhovorů.

Dalším významným šetřením, v němž bylo zjišťováno názorové vůdcovství pomocí PS-škály, byl rozsáhlý reprezentativní regionální výzkum iniciovaný Dr. Tomášem Kosteckým a vedený Dr. Zdeňkou Vajdovou ze Sociologického ústavu AV ČR.⁴ Rozsah výzkumu (více než 4000 respondentů) a reprezentativní pokrytí dospělého obyvatelstva celé České republiky poprvé umožnilo testovat PS-škálu v takovém měřítku na českých datech. Po zkušenostech s výzkumem v Klatovech jsme vynechali nejméně jednoznačnou položku, která vykazovala mírné odchylky v chápání smyslu dotazu u různých skupin obyvatelstva: „Mám hodně věcí, které mi ostatní závidí.“ Nevýhoda tohoto kroku se projevila v jen částečné srovnatelnosti výsledků, výhoda naopak ve větší reliabilitě a validitě škály a v menším počtu chybějících dat. Hod-

³ Metodika výzkumu je podrobně popsána v pracovních textech Sociologického ústavu AV ČR [Jeřábek, Gabriel a kol. 1999], první výsledky v diplomové práci Radima Gabriela [Gabriel 2000].

⁴ Testování hypotézy o vlivu názorového vůdcovství v kontextu studia politické kultury lokálních a regionálních společenství vycházelo ze studií Zdenky Vajdové a Tomáše Kosteckého [Vajdová 1996] a [Vajdová, Kostecký 1997].

noty redukované PS-škály byly vhodně použitelné pro měření stupně názorového vůdcovství i pro rozlišení skupiny názorových vůdců od ostatních skupin „průměrných“ a „názorově závislých“. Vzhledem k pokrytí rozsáhlého reprezentativního souboru respondentů bylo možno tento výzkumný projekt využít k testování vztahů (souvislostí, resp. závislostí) názorového vůdcovství ke standardním klasifikacím sociální pozice, respektive sociálního zařazení ISEI a EGP.

Třetím reprezentativním šetřením, v němž byla vyzkoušena česká verze PS-škály síly osobnosti pro měření názorového vůdcovství, byl výzkum životních orientací – výzkumný projekt realizovaný střediskem CESES v roce 2002 v rámci prognostických prací zjišťujících, jak lidé vidí budoucnost České republiky i svou vlastní budoucnost v ní. Vedoucím projektu byl Dr. Pavol Frič. Reprezentativní soubor 3500 respondentů pokrývající celou Českou republiku umožnil kontrolní měření stejné charakteristiky názorového vůdcovství na populaci dospělého obyvatelstva celého státu. Projekt umožnil zjišťovat také diferenciaci názorového vůdcovství ve vztahu k postojům obyvatel k Evropě a ke světu i souvislost síly osobnosti se zájmem dotazovaných o budoucnost, s jejich aktivitou a optimismem.⁵

Působení názorových vůdců a masmédií při utváření postojů obyvatel českého města

Projekt „Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě“ se soustředil na komunikační procesy a utváření postojů. Toto jeho zaměření se promítlo do způsobu výběru dotazovaných i do modelu sběru dat. Jedním z hlavních cílů výzkumu byla identifikace a studium osob ze všech společenských vrstev, které měly a mají vliv na formování postojů ostatních, tedy názorových vůdců (*opinion leaders*), resp. vlivných lidí (*influentials*), tedy ověření použitelnosti PS-škály v českých podmínkách na souboru osob, který mohl být považován za reprezentativní výběr obyvatel středně velkého českého města.

Při zjišťování míry názorového vůdcovství jsme použili nejen spojitou stupnici od 75 do 149 bodů, ale také kategorizovaných znaků o devíti a třech hodnotách, jak ukazují tabulka 1 a graf 1. Dotázaní s hodnotami PS-škály od 75 do 99, tedy první tři sloučené kategorie tabelovaného znaku 1–3, představují názorově závislé, další tři kategorie 4–6, označují názorově průměrné, a nejvyšší tři kategorie 7–9, tedy osoby s původními hodnotami PS-škály od 124 do 149, slučují názorové vůdce.

Výsledky shrnuté v tabulce 1 ukazují rozložení názorového vůdcovství v populaci obyvatel typického českého okresního města.

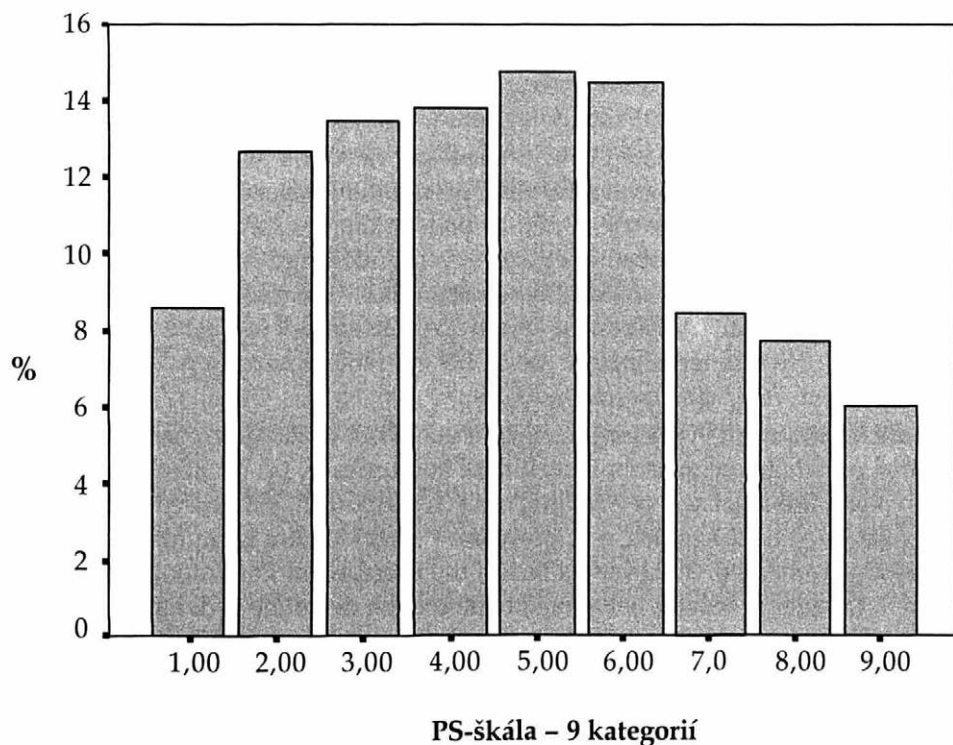
Druhým krokem tohoto „komunikačního“ projektu bylo rozsáhlé ověřování hypotéz, podle nichž názoroví vůdci a vlivní lidé jsou osoby, které projevují významně intenzivnější zájem o věci veřejné, častěji než jiní komunikují se svým oko-

⁵ První výsledky využívající data tohoto výzkumu byly prezentovány na konferenci FSV UK v listopadu 2002, viz [Frič 2002, Jeřábek 2002].

Tabulka 1. Názorové vůdcovství – PS-škála – 9 kategorií

Hodnota znaku	Platná procenta	Hodnoty PS-škály
1,00	8,6	75–84
2,00	12,7	85–92
3,00	13,4	93–99
4,00	13,8	100–106
5,00	14,8	107–114
6,00	14,5	115–123
7,00	8,5	124–130
8,00	7,8	131–138
9,00	6,0	139–149
Celkem platné hodnoty	1483 = 100,0 %	
Missing	3	
Celkem	1486	

Graf 1. PS-škála – „síla osobnosti“ – kategorizovaná

Tabulka 2. Podíl dotázaných ve skupině, kteří mají vytvořený názor na dané téma (v %) (pro závislé, průměrné a názorové vůdce) (dotazy v roce 1999)

Téma/Názorové vůdcovství	závislí v %	průměrní v %	názoroví vůdci v %
vstup ČR do NATO	69,5	78,5	81,6
dostavba atomové elektrárny Temelín	72,8	77,9	82,0
Bombardování Jugoslávie vojsky NATO	63,4	70,6	76,3
rychlé začlenění České republiky do Evropské unie	53,9	69,4	76,5
zrušení platnosti dekretů prezidenta Beneše	45,7	50,0	56,3
počet dotázaných ve skupině	497–511	626–638	325–328

Poznámka: Každé políčko tabulky je třeba číst samostatně, jeho doplňkem do 100 % je podíl dotázaných, kteří nemají vytvořen názor. Přitom údaje lze vzájemně srovnávat mezi řádky (existují témata, k nimž mají lidé vyhraněnější názor) i mezi sloupci (názoroví vůdci mají častěji názor).

lím, a mají tudíž vůdčí roli v procesech ovlivňování veřejného mínění. Významná je jejich účast při přenosu informací a názorů z masových médií nebo z jiných zdrojů informace k široké veřejnosti. Příklady výsledků analýz ukazují tabulky 2 a 3.

Názoroví vůdci mají častěji vykrystalizovaný názor na politická témata. To je pak předpokladem jejich formativního vlivu při utváření názorů a postojů ostatních lidí. V tabulce 2 vidíme, že ve všech pěti případech mají názoroví vůdci významně více rozhodných, tj. větší procento z názorových vůdců, než z názorově závislých dokáže vyslovit jednoznačný souhlas nebo nesouhlas – má názor na dotazované téma. Nejvýraznější rozdíl nacházíme u tématu „rychlé začlenění České republiky do Evropské unie“. Na toto téma mělo v roce 1999 vyhraněný názor jen 54 % názorově závislých a celých 76 % názorových vůdců.

Podle dosavadních výzkumných zjištění dochází k rozhodujícímu vlivu názorových vůdců prostřednictvím osobní mezilidské komunikace, při běžném, často neplánovaném styku lidí mezi sebou v rodině, malých skupinách, při sousedských rozhovorech, v zájmových sdruženích, a to převážně v rámci lokální komunity. Dokladem je souvislost názorového vůdcovství s mírou interpersonální komunikace vyjádřená tabulkou 3. O žádném tématu nebo maximálně o třech diskutuje 17 % názorově závislých a jen 4 % názorových vůdců. O většině ze sledovaných politických témat (9–12 témat z 12) diskutuje 44 % názorově závislých, ale celých 65 % názorových vůdců.

Třetím okruhem otázek bylo zkoumat, jakými mechanismy se utvářejí postoje veřejnosti v otázkách, které souhrnně označujeme jako oblast politiky. Jedná se zejména o podporu jednotlivých politických stran a osobností, postoje k závažným za-

Tabulka 3. Frekvence diskusí podle stupně názorového vůdcovství

Stupeň názorového vůdcovství	Frekvence diskusí (z 12 témat jich diskutuje)				Celkem eta = 0,20 (diskuse závislá prom.)
	nediskutuje	1–3 témata	4–8 témat	9–12 témat	
názorově závislí	% 5	12	39	44	100 % = 514
průměrní	% 2	6	34	58	100 % = 639
názoroví vůdci	% 1	3	32	65	100 % = 330
Celkem	N 43	109	521	810	1483
	% 3 %	7 %	35 %	55 %	100 %

hraničněpolitickým a vnitropolitickým rozhodnutím, ochranu menšin všeho druhu, zásady hospodářské a bezpečnostní politiky, zdraví, vzdělání a další otázky veřejného zájmu. Zajímalo nás, jak se utvářejí názory lidí k těmto otázkám v běžných rozhovorech, každodenních situacích, mezi přáteli, v rodině, na pracovišti, ve volném čase. Jak na sebe působí lidé v neformálním mezilidském styku? Označíme-li osoby, které jsou svým okolím vyhledávány pro radu v politických otázkách, jako „vlivné“, zajímalo nás, nakolik tito vlivní utvářejí a ovlivňují politické postoje svého okolí.

Snahou výzkumného týmu v této souvislosti bylo porovnat vliv osobní mezilidské komunikace na formování postojů s vlivy, kterým jsou lidé vystaveni působením politických stran, médií i dalšími zprostředkovanými cestami. Jakou roli sehrávají názoroví vůdci při utváření politických postojů ostatních „lidí bez názorového vlivu“? Zjišťovali jsme, jak dochází ke krystalizaci, ožívování a posilování politických postojů, resp. k jejich proměnám.⁶ Z výsledků nepřímo plyne zjištění, že pro utváření názorů obyvatel je důležitý zájem o politické dění, jím podmíněná konverzace o veřejných otázkách, jíž se lidé účastní, i aktivní sledování vybraných pořadů masových médií a ve stejné míře i názorové vůdcovství nezávisle na ostatních faktorech.

Sociální rozdíly v názorovém vůdcovství v projektu regionální komparace

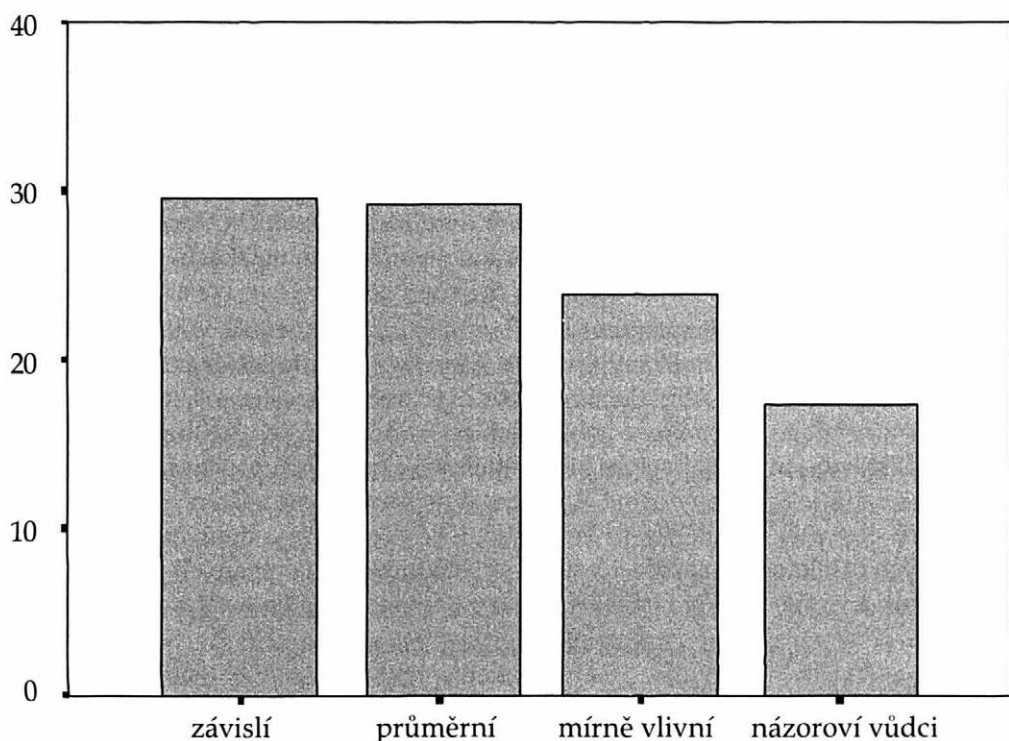
Z výzkumů Elisabeth Noelle-Neumann je nám známo, že PS-škála vykazuje významné rozdíly ve vazbě na sociální postavení. „Osoba s nejvyšším sociálním statusem má téměř čtyřikrát větší šanci na vysokou hodnotu indexu síly osobnosti než osoba s nejnižším sociálním postavením“ [Noelle-Neumann, Csikszentmihalyi 1992: 9]. Jedním

⁶ Výsledky týkající se vlivu masových médií na krystalizaci názorů jsou zveřejněny v příspěvku „Media Effects on Opinion Formation“, který zazněl na mezinárodním tematickém semináři WAPOR „Survey Research and Media Content Analysis“ v Hamburgu v roce 2001 [Jeřábek 2003b].

Tabulka 4. Redukovaná PS-škála (kategorizovaná do 4 kategorií)

Stupeň názorového vůdcovství	N	%
závislí	337	29,5
průměrní	335	29,3
mírně vlivní	273	23,9
názoroví vůdci	198	17,3
celkem	1143	100,0

Graf 2. Redukovaná PS-škála

z cílů reprezentativního výzkumu regionální diferenciace bylo tedy také testování variability názorového vůdcovství v jednotlivých sociálních skupinách členěných podle klasifikace EGP. Použili jsme redukovanou škálu názorového vůdcovství, jejíž rozložení ukazují tabulka 4 a graf 2. Hodnoty škály 66–134 odpovídají použití jen devíti položek ze standardní baterie otázek, použili jsme také upravený kategorizovaný znak o čtyřech hodnotách (tabulka 4).

Tabulka 5. Názorové vůdcovství ve skupinách podle ordinalizované škály EGP 10

EGP 10 - ordinální škála	PS-škála				Celkem
	závislí	průměrní	mírně vlivní	názoroví vůdci	
podnikatelé se zaměstnanci	16	–	42	42	100 %
vysocí odborníci	13	22	26	39	100 %
podnikatelé bez zaměstnanců	16	28	28	28	100 %
střední odborníci	19	33	24	24	100 %
rutinní nemanuálové	39	26	24	11	100 %
kvalifikovaní dělníci	28	36	27	9	100 %
nekvalifikovaní a polokvalifikovaní dělníci	39	30	18	13	100 %
celkem	29	30	23	18	100 %

Výsledky komparace podle ordinalizované škály EGP (tabulka 5) ukazují, že v České republice dochází ke stejnému jevu, na který upozorňuje Elisabeth Noelle-Neumannová, totiž že ve skupinách povolání náležejících k vyšším stupňům společenského žebříčku nalézáme vyšší procento názorových vůdců: 42 % ve skupině podnikatelů se zaměstnanci a 39 % ve skupině vysokých odborníků. Naopak ve skupinách povolání s nízkým sociálním statutem: rutinní nemanuálové, kvalifikovaní dělníci a nekvalifikovaní dělníci, nalezneme menší procento názorových vůdců: 11 %, 9 % a 13 %. Pro tyto skupiny je naopak typické výrazné zastoupení názorově závislých (39 % mezi rutinními nemanuály, 28 % mezi kvalifikovanými dělníky a 39 % mezi nekvalifikovanými a polokvalifikovanými dělníky). Přesto se však názoroví vůdci nerekutují výhradně z vyšších sociálních skupin. Najdeme je ve všech skupinách povolání a ve všech statusových vrstvách, i když v rozdílné míře.

Otevřenost světu, zájem o politiku, postoje k budoucnosti, optimismus a aktivita

Ve třetím projektu ověřujícím využitelnost PS-škály „síly osobnosti“ pro měření názorového vůdcovství jsme rozšířili soubor sledovaných proměnných, jejichž souvislost s názorovým vůdcovstvím jsme pokládali za pravděpodobnou, o pohledy lidí do budoucna. Obecnější soubor hypotéz, na něž jsme se zaměřili při zkoumání vizí budoucnosti, se týkal rozdílů v názorech, postojích a způsobech komunikačního chování lidí, pro které je typická orientace na svět, Evropu, a naopak jejich vrstevníků, kteří ztotožňují svůj svět téměř výhradně s místem, kde žijí, kde se narodili a kde vyrůstali.

V tomto, třetím, výzkumném projektu jsme porovnávali názorové vůdcovství

Tabulka 6. PS-škála – 3 kategorie

Stupeň názorového vůdcovství	Absolutní četnosti	Procenta	Kumulativní procenta
ZÁVISLÍ	911	36,5	36,5
PRŮMĚRNÍ	982	39,3	75,7
NÁZOROVÍ VŮDČI	607	24,3	100,0
CELKEM	2500	100,0	

Tabulka 7. Průměry PS-škály podle pohlaví (ETA = 0,15; ETA² = 0,02)

Pohlaví	PS-škála – spojitá – průměry
muž	105,33
žena	99,32
celkem	102,21

Tabulka 8. Průměry PS-škály podle profesí (ETA = 0,24; ETA² = 0,06)

Profese	PS-škála – spojitá – průměry	N
zemědělci	94	72
nekvalifikovaní dělníci	97	455
kvalifikovaní dělníci	100	425
rutinní nemanuál. prac.	101	575
nižší profesionálové	107	388
vyšší profesionálové	112	116
ostatní ekonomicky aktivní	113	78
neuveдена	(104)	390
celkem	102	2500

podle pohlaví (tabulka 7) a podle profesí (tabulka 8 ukazuje rozdíly v průměrech a tabulka 9 procentní rozložení názorově závislých, průměrných a názorových vůdců v profesních skupinách). Muži jsou častěji názorovými vůdci než ženy, zjištěná odchylka vyjádřená velikostí korelačního poměru však není výrazná.

Rozdíly podle profesí vyjádřené hodnotou PS-škály síly osobnosti v tabulce 8, tabulce průměrů, vykazují difference, v jejichž rámci se v odlišném poměru pro jednotlivé profese mísí skupiny názorově závislých, průměrných a názorových vůdců. Průměrná hodnota PS-škály postupně roste spolu se zvyšováním odbornosti profese.

Tabulka 9. Názorové vůdcovství podle profesních skupin

Profese	PS-škála – 3 kategorie			Celkem	N
	závislí	průměrní	názoroví vůdci		
zemědělci	62,5 %	25,0 %	12,5 %	100,0 %	72
nekvalifikovaní dělníci	48,0 %	37,7 %	14,3 %	100,0 %	456
kvalifikovaní dělníci	42,8 %	36,5 %	20,7 %	100,0 %	425
rutinní nemanuál. pracovníci	36,5 %	42,1 %	21,4 %	100,0 %	575
nižší profesionálové	27,1 %	41,1 %	31,8 %	100,0 %	387
vyšší profesionálové	18,1 %	37,1 %	44,8 %	100,0 %	116
celkem	36,5 %	39,3 %	24,2 %	100,0 %	2499

Tabulka 10. Názorové vůdcovství ve skupinách podle zájmu o politiku

Zájem o politiku	PS-škála				Celkem
	závislí	průměrní	mírně vlivní	názoroví vůdci	
vůbec se nezajímá	51	25	13	11	100 %
nezajímá se moc	48	28	12	12	100 %
trochu se zajímá	33	35	18	14	100 %
docela se zajímá	26	28	21	25	100 %
velmi se zajímá	14	27	24	35	100 %
celkem	36,3	29,3	17,2	17,2	100 %

Tabulka 9 dokládá, že podíly názorových vůdců v profesních skupinách se řádově liší. Mezi nekvalifikovanými pracovníky činí 12–14 %, mezi kvalifikovanými rutinními pracovníky 21 % a ve skupině profesionálů 32–45 %.

Úlohu jsme rozšířili o zkoumání obecnějších vztahů názorového vůdcovství zkoumaných osob s jejich postoji ke světu a Evropě, s jejich zájmem o politiku, se zájmem o budoucnost naší země i s jejich optimismem a aktivitou. Zajímalo nás, zda a nakolik se liší postoje, zájmy a aktivita názorových vůdců a názorově závislých lidí v tomto ohledu.

S růstem zájmu o politiku výrazně roste podíl názorových vůdců. Ve skupinách těch lidí, kteří se o politiku nezajímají vůbec nebo se zajímají jen trochu, na-

Tabulka 11. Náborové vůdcovství ve skupinách podle zájmu o budoucnost

Zájem o budoucnost	PS-škála				Celkem
	závislí	průměrní	mírně vlivní	názoroví vůdci	
vůbec se nezajímá	57	19	13	11	100 %
malý zájem	43	30	15	12	100 %
dost velký zájem	28	32	20	20	100 %
velmi se zajímá	13	29	22	36	100 %
celkem	36,2	29,1	17,3	17,4	100 %

Tabulka 12. Náborové vůdcovství ve skupinách podle optimismu a aktivity

Optimismus a aktivita		PS-škála				Celkem
		závislí	průměrní	mírně vlivní	názoroví vůdci	
Pasivní pesimisté	0	58	25	9	8	100 %
	1	44	30	14	12	100 %
	2	38	33	16	13	100 %
	3	31	32	20	17	100 %
Průměrní	4	20	30	22	28	100 %
Průměrní	5	19	25	26	30	100 %
	6	13	23	24	40	100 %
	7	18	12	23	47	100 %
	8	–	9	45	46	100 %
Aktivní optimisté	9	–	–	–	100	100 %
Celkem		36	29	17	17	100 %

lezeme jen 11 až 14 % názorových vůdců, s dalším růstem zájmu o politiku podíl názorových vůdců ve skupině rychle roste na 25 % a při velkém zájmu o politiku až na 35 % členů skupiny.

V podstatě stejný obrázek nalezneme ve skupinách podle zájmu o budoucnost. Skupina s velkým zájmem o budoucnost obsahuje trojnásobný podíl názorových vůdců (36 %) oproti skupině s malým zájmem o budoucí dění (11–12 %).

Na dokreslení souvislostí, o nichž vypovídá PS-škála „síly osobnosti“, si všimněme rozsahu rozdílů, které nalezneme ve vztahu k souhrnné postojové charakteristice. Tu jsme konstruovali váženým součtem z devíti ukazatelů aktivity a optimismu v tomto třetím výzkumném projektu. Nejnížší a nejvyšší podíly názorových vůdců jsou v poměru zhruba 1 : 6, tedy od 8 % názorových vůdců ve skupině pasivních pesimistů až po 46 % názorových vůdců ve skupině aktivních optimistů.

Závěr

Pokusili jsme se ukázat všestrannou použitelnost PS-škály síly osobnosti pro výzkum komunikačních procesů, sociální a regionální diferenciace i pro zkoumání hodnotových preferencí a životních orientací ve vztahu k budoucnosti. Ve všech třech oblastech se ukázala PS-škála jako významně diferencující. Závěrem tedy můžeme uzavřít zjištěním, že škála síly osobnosti je v českých podmínkách dobře a relativně všestranně využitelná a že ji lze doporučit k běžnému využití v sociologických průzkumech pro její úspornost, spolehlivost a diferenciační sílu. Úkolem následující fáze prací bude podrobný statistický rozbor reliability PS-škály a posouzení její validity s využitím provedeného pozorování a doplňkového dotazování na jiné otázky v dotazníku. Diskutované výzkumy poskytují k takovým výpočtům dostatek dat. Téma bude nabídnuto v samostatném, metodologicky zaměřeném, článku.

HYNEK JEŘÁBEK je docentem Univerzity Karlovy v Praze, ředitelem Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, přednáší komunikační výzkum, metody, metodologii a historii sociologického výzkumu. Zabývá se dílem Paula Lazarsfelda, komunikačním výzkumem a výzkumem veřejného mínění. Je autorem monografie Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu (1997) a řady českých i cizojazyčných studií k Lazarsfeldovu dílu z posledních let. Je českým zástupcem ve Světové asociaci pro výzkum veřejného mínění WAPOR, v roce 2003 byl předsedajícím výroční konference WAPOR v Praze.

Literatura

- Black, John. S. 1982. „Opinion Leaders: Is Anyone Following?“ *Public Opinion Quarterly* 46: 169–176.
- Coleman, James, Elihu Katz, Herbert Menzel 1966. *Medical Innovation: A Diffusion Study*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Frič, Pavol 2002. „Modernizace jako kolektivní strategie rozvoje ČR. (Výsledky výzkumu životních strategií)“. Pp. 27–41 in Končelík, J. – Köpplová, B. – Prázová, I. (eds.), *Konsolidace vládnutí a podnikání v ČR a v EU, díl 2, sekce: Sociologie, prognostika a správa* (Příspěvky z konference konané ve dnech 31. 10.–2. 11. 2002). Praha: Matfyzpress.
- Gabriel, Radim 1998. *Měření interpersonálního vlivu*. Nepublikovaná bakalářská práce, Praha: FSV UK.
- Gabriel, Radim 2000. *Význam interpersonální komunikace při utváření postojů*. Nepublikovaná diplomová práce, Praha: FSV UK.
- Granovetter, M.S. 1973. „The Strength of Weak Ties“. *American Journal of Sociology* 78: 1360–1380.
- Jeřábek, Hynek 1997. *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Jeřábek, Hynek 2000. „Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – The People's Choice“. *Sociologický časopis* 36: 67–81.
- Jeřábek, Hynek 2002. „Orientace na Evropu a svět, aktivita občanů a jejich zájem o budoucnost“. Pp. 56–72 in Končelík, J. – Köpplová, B. – Prázová, I. (eds.), *Konsolidace vládnutí a podnikání v ČR a v EU, díl 2, sekce: Sociologie, prognostika a správa* (Příspěvky z konference konané ve dnech 31. 10.–2. 11. 2002). Praha: Matfyzpress.

- Jeřábek, Hynek 2003a. „Lazarsfeldovy klíčové sociologické výzkumy 30. a 40. let“. Pp. 53–114 in Schenk, Juraj a kol., *Paul Felix Lazarsfeld. Návraty k myšlienkovému dedičstvu*. Bratislava: SOFA.
- Jeřábek, Hynek 2003b. „Media Effects on Opinion Formation“. *Proceedings of the University of Western Bohemia* 6: 167–178.
- Jeřábek, Hynek, Radim Gabriel a kol. 1999. *Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě*. Pracovní texty. Praha: Sociologický ústav AV ČR a FSV UK.
- Katz, Elihu 2000. „Dvoustupňový tok komunikace: nejnovější zpráva o hypotéze“. Pp. 80–98 in Jiráček, Jan, Blanka Říhová, *Politická komunikace a média*. Praha: Univerzita Karlova 2000. (angl. orig. „The Two-Step Flow of Communication: An Up-To-Date Report on a Hypothesis“. *Public Opinion Quarterly* 1 (1957): 61–78)
- Katz, Elihu, Paul F. Lazarsfeld 1955. *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. New York: The Free Press.
- Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson, Hazel Gaudet 1948. *The People's Choice. How the Voters Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Menzel, Herbert, Elihu Katz 1955. „Social Relations and Innovation in the Medical Profession“. *Public Opinion Quarterly* 19: 337–352.
- Merton, Robert K. 1949. „Patterns of Influence: A Study of Interpersonal Influence and of Communications Behavior in a Local Community“. Pp. 180–219 in Lazarsfeld, P. F., F. Stanton (eds.), *Communications Research 1948–1949*. New York: Harper & Brothers.
- Noelle-Neumann, Elisabeth 1983. *Spiegel Dokumentation: Persönlichkeitstärke*. Hamburg: Spiegel Verlag.
- Noelle-Neumann, Elisabeth 1985. „Identifying Opinion Leaders“. Pp. 173–219 in *38th ESOMAR Congress Proceedings, General Sessions*. Wiesbaden, September 1985.
- Noelle-Neumann, Elisabeth, Mihaly Csikszentmihalyi 1992. „Personality Strength: A New Variable for Opinion-Attitude Research“. Paper presented at the WAPOR Conference, St. Petersburg Beach, Florida, May 1992.
- Rogers, Everett M. 1983. *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
- Schenk, Michael, Patrik Roessler 1997. „The Rediscovery of Opinion Leaders. An Application of the Personality Strength Scale“. *Communications* 22: 5–30.
- Sopóci, Ján 2003. „Dvoustupňový tok komunikácie a názorový vodcovia. Hypotéza po šesťdesiatich rokoch“. Pp. 135 – 146 in Schenk, Juraj a kol.: *Paul Felix Lazarsfeld. Návraty k myšlienkovému dedičstvu*. Bratislava: SOFA.
- Vajdová, Zdena 1996. „Politická kultura: teoretický koncept a výzkum“. *Sociologický časopis* 32: 339–351.
- Vajdová, Zdena, Tomáš Kostecký 1997. „Politická kultura lokálních společenství: Případ tří měst“. *Sociologický časopis* 33: 445–465.
- Vlivní lidé a názoroví vůdci v malém městě*. (Výzkumná zpráva.) Praha: FSV UK.
- Weimann, Gabriel 1982. „On the Importance of Marginality: One More Step into the Two-Step Flow of Communication“. *American Sociological Review* 47: 764–773.
- Weimann, Gabriel 1991. „The Influentials: Back to the Concept of Opinion Leaders?“ *Public Opinion Quarterly* 55: 267–279.
- Weimann, Gabriel 1994. *The Influentials. People Who Influence People*. Albany: State University of New York Press.

Robert King Merton 1910–2003

Není pochyb o tom, že Robert K. Merton patřil mezi nejvýznamnější sociology 20. století. Byl jedním z oné pozoruhodné generace amerických sociologů, kteří se narodili před první světovou válkou a začali produkovat v 30. letech, a do níž patřili např. Edward A. Shils, David Riesman, a v podstatě také Talcott Parsons, který se narodil roku 1902. Myslím, že pro pochopení toho, jak široké byly zájmy Roberta K. Mertona, je nezbytné připomenout si alespoň nejstručněji biografii tohoto pozoruhodného muže. Umožňuje nám to Mertonova autobiografická esej *A Life of Learning*, která vyšla v roce 1994. Jeho život je příběhem velmi americkým, příběhem začínajícím narozením a dětstvím ve velmi chudém prostředí a končícím statutem nejvýznamnějšího sociologa USA v době po druhé světové válce. V nekrologu, který napsal do *New York Times* Michael T. Kaufman, cituje tento autor vysokého funkcionáře Kolumbijské univerzity v New Yorku, který napsal o Mertonovi: „Kdyby existovala Nobelova cena za sociologii, není pochyb o tom, že by ji dostal.“ Mimochodem řečeno, jeho syn Robert C. Merton, ekonom, ji získal v roce 1997 za ekonomii.

Merton se narodil jako syn chudých židovských přistěhovalců z východní Evropy – podle příjmení otce Schkolnik lze usuzovat, že rodina pocházela z území carského Ruska – v jednom ze slumů města Filadelfie. Od dětství měl zájem o knihy, chodil na koncerty světoznámého Stokowského Filadelfského orchestru a bylo zřejmé, že je to nadané dítě. Ve své autobiografii z roku 1994 Merton shrnul vklad dětství prožitého v chudé čtvrti města těmito slovy: „...vybavila mě všemi druhy kapitálu – sociálním kapitálem, kulturním kapitálem, lidským kapitálem – ale zejména tím, co bychom mohli nazvat veřejným kapitálem – tj. všemi druhy kapitálu kromě osobně finančního.“ Když bylo Mertonovi 14 let, byl docela dobrým kouzelníkem a změnil své původní jméno Meyer Schkolnik na Robert Merlin, podle známého kouzelníka krále Artuše, a když byl upozorněn na to, že je to poněkud banální, pozměnil je na Robert Merton. Po pěti letech bylo jeho původní jméno rovněž právně změněno na Robert King Merton.

Studovat začal na Temple university, kde se dostal na přednášky George E. Simpsona, překladatele knih E. Durkheima. Simpson způsobil, že mladý Merton se zúčastnil výroční konference Americké sociologické asociace, kde se setkal s Pitirimem Sorokinem, který byl v té době učitelem na Harvardově univerzitě. Sociologie ho začala hluboce zajímat. Harvard ho přitahoval a podařilo se mu dostat se na tuto univerzitu. Ale jak sám říká, na Harvardově univerzitě na něho neměl příliš silný vliv Sorokin, nýbrž spíše mladý, v té době ještě zcela neznámý učitel-asistent Talcott Parsons. Merton tehdy totiž pracoval především s osm let starším Parsonsem a historikem vědy Georgem Sartonem a v roce 1936 dokončil svou doktorskou disertaci. Byla to historicko-sociologická práce *Science, Technology, and Society in 17th-Century England*, která pak vyšla knižně v roce 1938. Myslím, že pro intelektuální vývoj Mertona bylo velmi důležité, že jeho první rozsáhlejší práce byla takto orientovaná. Vysvětl-

je to zčásti i jeho názory na sociální teorii a na úkoly sociologie. Je to také důležité pro pochopení vzájemných vztahů mezi Mertonem a Parsonsem.

V poděkováních k revidovanému a rozšířenému vydání *Social Theory and Social Structure* z roku 1956 Merton velmi vřele děkuje Parsonsovi. Říká, že je tomuto svému učiteli a příteli velmi zavázán a že Parsons předával mnoha lidem své nadšení pro analytickou teorii. Parsonsova velikost podle něho spočívala v tom, že burcoval jako učitel k intelektuálnímu nadšení spíše než k získávání poslušných žáků. Oba patří do širokého proudu sociologického funkcionalismu, ale Jonathan H. Turner ve své knize *The Structure of Sociological Theory* z roku 1986 výstižně rozlišuje Mertonův empirický funkcionalismus od Parsonsova analytického funkcionalismu. Tradice velkorysosti vztahů mezi americkými akademiky, která ještě existovala v třicátých letech a kterou vyjádřil Merton ve svém poděkování, možná zakryla skutečnost, že není vyloučené, že to byl Robert K. Merton, kdo uvedl Parsonse podle citovaného J. H. Turnera do funkcionální analýzy. Merton totiž na Harvardově univerzitě jako student vedl seminář o funkcionalistických autorech, jako byl např. Malinowski, a tohoto semináře se Parsons jako mladý asistent účastnil. Turner dokonce napsal: „Mám podezření, že Merton byl funkcionalistickým teoretikem několik let před tím, než k funkcionalismu konvertoval Parsons.“ Důležitá pro zařazení Mertona do dějin sociologie je skutečnost, že Merton byl od samého začátku kritický k Parsonsově pojetí funkcionalismu. Je to vidět i z toho, že Parsons ve svých zralých pracích Mertona prakticky necituje. V známé knize *Sociological Theory and Modern Society* Parsons jen na jediném místě – a to v souvislosti s úvahou o vztahu křesťanství a moderní průmyslové společnosti – poznamenává, že Merton rozváděl myšlenku Maxe Webera o důležitosti protestantského pojetí „povolání“ pro rozvoj vědy. V bibli analytického funkcionalismu *Toward a General Theory of Action* z roku 1951 Parsons a jeho spoluautoři ani jednou Mertona necitují. Naproti tomu Merton věnuje Parsonsovi mnoho prostoru ve svém hlavním díle a často ho cituje. Opakuje, že Parsons působil na něj v teoretickém slova smyslu, což zase Parsons explicitě ocenil v prvních slovech své stati „General Theory in Sociology“ v kompendiu *Sociology Today. Problems and Prospects*, kterou vydali R. K. Merton, L. Broom a L. S. Cotrell, Jr. v roce 1959. Parsons tam říká, že profesor Merton ve svých nejnovějších vyjádřeních uznává stále více užitečnost toho, že alespoň několik sociologů věnuje vážnou pozornost obecné sociologické teorii. Zmiňuji se podrobněji o vztazích mezi Mertonem a Parsonsem proto, že ty osvětlují základní myšlenkovou orientaci Roberta K. Mertona lépe než strohé odkazy na jeho díla. K tomu se vrátím po ukončení poznámek o Mertonově životě.

Mnohem vřelejší a pracovně produktivnější byla, jak to Merton nazval, svérázná (*improbable*) spolupráce s Paulem Lazarsfeldem na Kolumbijské univerzitě. Ve své autobiografii říká, že byli originální a podivnou dvojicí, na jedné straně matematicky orientovaný metodolog, který vynalezl řadu významných technik sociálního výzkumu, a na druhé straně on, přesvědčený sociální teoretik, i když s jakýmsi empirickým sklonem, trvající ovšem vždy na důležitosti sociologických paradigmat. Merton a Lazarsfeld se stali kolegy a přáteli v roce 1941 v instituci zvané Bureau of

Applied Social Research na Kolumbijské univerzitě. Spolupracovali v ní až do Lazarsfeldovy smrti v roce 1976. Výsledkem Mertonovy spolupráce s Lazarsfeldem – a ovšem se spoluautorkou Patricií Kendallovou – byl např. koncept „ohniskového interview“, který pak Merton rozšířil na velmi užitečný pojem „ohniskové skupiny“. Spolupráce s Lazarsfeldem nepochybně vedla k tomu, že tak významně přispěl k pochopení vztahu mezi teorií a empirií v sociálních vědách.

V dalších fázích svého dlouhého života Merton obrátil svůj zájem k obecnějším otázkám. Podle některých životopisců se knihy a práce z tohoto období staly mnohem známější a vlivnější než jeho studie sociologické. Platí to zejména o knize *On the Shoulders of Giants*, kterou sám označil jako své „marnotratné duchovní dítě“. Základním tématem, ke kterému ho inspirovala jedna věta Issaca Newtona, je vědomí, že naše vědění o světě se opírá o nesmírně dlouhý poznávací proces a že věda, tak jako veškerá civilizace, jsou trvalým, nikdy nekončícím procesem. Z tohoto hlediska se pak Merton v knize zabýval nesmírně rozsáhlými oblastmi lidského poznání. Poslední kniha, která vyšla v italštině a která bude teprve nyní, po jeho smrti, vydána v angličtině, se zabývá zvláštním tématem: v angličtině je toto téma vyjádřeno slovem *serendipity*. Dobrý anglicko-český slovník ho překládá jako „dar natcházet neočekávané a příjemné věci“. Merton k ní shromažďoval informace a pracoval na ní řadu desetiletí a dosud vlastně nevíme, co všechno do ní zahrnul. Na závěr poznámka: Robert K. Merton navštívil v druhé polovině 60. let Prahu, tuším, že to bylo v roce 1966, a proslovil početně navštívenou přednášku v Obecním domě. Zdůrazňoval především poznávací roli sociologie a byl, pokud se dobře pamatuji, poněkud překvapen komentáři některých českých sociologů o tom, jak se snažíme aplikovat naše poznatky v sociálních vědách „v praxi“. Dal najevo svůj pocit, že toho o společnosti víme dosud příliš málo, než abychom byli schopni rychlé a snadné aplikace.

Čtenářům *Sociologického časopisu* není zapotřebí podrobně připomínat, čím Merton přispěl k rozvoji sociologie. Nicméně uvedme alespoň hlavní témata, která ho v sociologii přitahovala. Ve všech z nich vytvořil koncepty a teorie, ze kterých dosud sociologie čerpá.

Na prvním místě je to jeho koncepce teorií středního dosahu. Do jisté míry lze říci, že byla výsledkem jeho nesouhlasu s Parsonsovou analytickou koncepcí funkcionalismu. Už velmi brzy, tj. v roce 1948, napsal v studii o Parsonsově úvaze o pozici sociologické teorie, že Parsons usiluje: „o totální systém sociologické teorie, ve které pozorování o každém aspektu sociálního chování, sociálních organizací a sociální změny nacházejí předem určené místo, teorie, která ...slibuje tak málo, jako tak mnoho vřezahrnujících filozofických systémů, které upadly v zasloužené zapomnění.“ Stejně kritický byl k proudu sociologické produkce zkoumající pouze dílčí empirické propozice. Místo úsilí o globální teorii společnosti na jedné straně a sterilní ryze empirické studie plédoval za teorie středního dosahu. Ty mu byly výsledkem souhry teorie a výzkumu. Chtěl se vyhnout dvěma nebezpečím: formulování teorií, které nelze zamítnout na jedné straně, a chabému empirickému výzkumu, který zůstává nesoustavný, rozptýlený a bezcenný z hlediska prohlubování sociolo-

gického poznání. Proto se tak často věnoval významu sociologické teorie pro výzkum a naopak významu výzkumu pro sociologickou teorii. S tím souvisí i jeho důraz na to, že správně položené otázky jsou podmínkou vážných objevů v jakékoliv vědě.

Druhým velkým okruhem jsou právě jednotlivé teorie středního dosahu, které vytvořil. Patří sem jeho teorie anomie, teorie manifestních a latentních sociálních funkcí, teorie sebenaplnujícího se proroctví, teorie ohniskové skupiny, teorie byrokratických struktur, sociologie vědění a řada dalších.

Třetím okruhem je velké množství analytických studií, které se týkaly např. takových témat, jako je role intelektuálů ve veřejné administrativě, vztah referenčních skupin k sociální struktuře, vzorce vlivu – lokální a kosmopolitní vlivné osobnosti, věda a sociální řád, věda a demokracie, stroj, dělník a inženýr, věda a křesťanství.

Všechna tato témata byla sepjata základním funkcionalistickým paradigma-tem, ke kterému dospěl vlastním studiem Durkheima, Malinowského a řady dalších autorů a nesporně také absorbcí Parsonsových podnětů. To byla jak síla, tak i slabi-na, jak se dnes ukazuje, jeho přístupů. I když se usilovně snažil vyhnout se nebezpečí nahrazení kauzální analýzy teleologickou, nevyhnul se mu vždy. Ale protože měl nesmírně vyvinutý smysl pro reálné sociální procesy, vyhnul se inherentnímu konzervativnímu optimismu, který je tak často složkou funkcionalistického myšle-ní. To je představě, že i to, co se jeví jako konflikt, je konec konců mechanismem ve-doucím k souladu uvnitř společnosti. Jak nedávno upozornil v knize *Understanding Social Theory* britský sociolog Derek Layder, Merton si byl mnohem více než Parsons vědom toho, že sociální procesy vedou často k napětím a konfliktům, a věděl také, že sociální aktéři nejsou pouze konformisté. A co je podle Laydera ještě důležitější, jeho práce o sociální deviaci prokazují, že si byl vědom toho, že existence těchto nonkonformistů je důsledkem hmotných zájmů a sociálních nerovností v soudo-bých společnostech. Ty jsou směsí řádu i konfliktu. K tomu je zapotřebí přidat i je-ho silné vnímání všeobecnosti sociální změny. Merton byl jistě přesvědčen o mož-nosti změny lidské povahy, chování a postojů. Jeho základní sympatie k funkciona-lismu však nutně poznamenaly, jak na to upozornili B. N. Adams a R. A. Sydie v knize *Contemporary Sociological Theory* (2002), jeho politické postoje: změny je nej-lépe uskutečňovat v rámci existujícího řádu, a to liberálními prostředky spíše než re-volucí.

Na závěr ještě krátká poznámka k jeho pojetí vědy. Když jsem připravoval tu-to vzpomínku na Mertona a pročítal znovu některé jeho texty, uvědomil jsem si po-dobnosti mezi jeho a Popperovým chápáním vědecké práce. Mertonův důraz na vý-znam správně položené otázky, na nutnost začít s nějakou hypotézou, jeho odmítá-ní holistických koncepcí společnosti, které nelze „odmítnout“, čili falzifikovat, jsou velmi příbuzné „logice vědeckého zkoumání“ v pojetí Karla Poppera. Ale protože byl sociolog, nedopustil se jednoho opomenutí, které cítíme při čtení Popperových pra-cí o vědě. Byl si totiž, ostatně tak jako Ernest Gellner při posuzování Poppera, vě-dom toho, že existují typy společnosti, nebo jak on říkal, typy sociálních struktur, které umožňují, anebo i stimulují rozvoj vědy, a jiné, které jí vytvářejí překážky a ni-

čí ji. Tuto sociologickou podmíněnost Popper nevnímal. Merton byl, pokud jde o vývoj vědy a její sociální funkci, optimistou, nebyl zasažen postmoderní skepsí a navíc – což je již problematické – byl přesvědčen o tom, že sociální vědy jsou, tak jako přírodní, kumulativní a že ověřené teorie středního dosahu postupně povedou k stále úplnějšímu a hlubšímu chápání společností. Ovšem i mnoho těch, kdo by se označili za poosvícenské racionalisty, by s touto poslední myšlenkou jen s obtížemi bez výhrad souhlasili.

Jiří Musil

Gennadij Semjonovič Batygin 1951–2003

„Je možné říci, že ruská sociologie se institucionalizovala zhruba tehdy, když se Ivan Turgeněv setkal ve vlaku s mladým lékařem, který jej natolik udivil, že povzbudil jeho tvůrčí imaginaci k vytvoření nového sociálního typu – nihilisty. Tak se zrodil obraz Bazarova. Ruská sociologie se stala svéráznou racionalizací nihilismu, která se zpočátku věnovala kritice nedokonalosti toho, jak je ustrojena ruská společnost a hledání sociálního ideálu. Povýšení ‚sociologického boha‘ probíhalo na pozadí desakralizace společenského života a státu, publicistického aktivismu a objevení se tzv. kriticky myslících osobností... Specifickým rysem ruské sociologie je její zcela výjimečný vliv na společenský a politický život. Dějiny neznají jiný příklad takového podřízení lidského soužití teoretickému schématu. Ruská sociologie tak následuje zcela důsledně západní tradici osvícenského milenarismu, ale spojuje jej s vírou ve výjimečnost ‚ruské cesty‘“ (*Sociologija v Rossiji*, Moskva IIS RAN 1998: 27).

Tento na náš vkus jistě poněkud extravagantní text, totiž pokus odvodit „ducha“ ruské sociologie z jejích nihilistických kořenů, je součástí hluboce fundované analýzy vývoje ruské (a sovětské) sociologie, již věnoval poslední léta svého v červnu 2003 předčasně ukončeného života (sražen na kole automobilem) Gennadij Semjonovič Batygin. Batygin byl zjev zcela výjimečný šíří svého zájmu a dokonalostí a dotažeností všeho, na čem pracoval. Jeho dítkem, jemuž se velká životnost nepředpokládala, je také v roce 1994 založený čtvrtletník *Sociologičeskij žurnal*, který mi pravidelně posílal poštou, aby prý prověřil, nakolik tato ruská státní instituce vůbec ještě funguje. Naštěstí fungovala dobře. Časopis, v jehož redakční radě byli vedle Baumana nejvýznamnější ruští sociologové (Levada, Jadov), ale také vlivní ruští emigranti „poslední vlny“ (Šljapentoch, Mojin), byl výjimečný koncepcí i provedením. V koncepci prozrazoval dominantní zájmy Batyginovy z posledních let jeho tvůrčí činnosti, totiž mimořádný zájem o *biografickou sociologii* a koncepcí s ní spojené, usilovnou snahu postihnout aktuální stav Ruska soudobými metodologickými prostředky a udržovat kontinuitu se světovou sociologií soudobou i minulou a systematicky se věnovat problémům sociologicky nejaktuálnějším – v jeho pohledu to byla internetová komunikace, a zejména „vzdělávání internetem“. Řada studií byla věnována – v souladu s jeho původní profesní orientací – metodologii sociálních věd, především té „měkké“: byl to snad jediný středo- a východoevropský časopis (kromě našeho *Biografu*), který se cele věnoval všem možným aspektům tohoto tématu. Nešlo ani zdaleka jen o „diskusi“ problematických a problémových technik (třebas „zalepené obálky“), ale pozornost se věnovala (u různých autorů, většinou velmi mladých) kontextům širším, teoretickým *par excellence*: přeložili „autobiografickou paměť“ z angličtiny, ale psali i o metaforickém jazyce v politice, vztahu biografie a genealogie (Božkov), o „přesvědčující a přesvědčovací řeči“ (orátorství, homiletice, didaktice a symbolice – Chazagarov).

Batygin se ve svém „biografismu“ podjal nakonec ale úkolu doslova extrémně náročného, totiž zmapovat *vývoj sovětské sociologie očima pamětníků* všech generací

a všech základních proudů – od těch, kteří ji probíjovali, kteří na ní parazitovali (což občas splynulo v jeden celek), kteří ji v rámci „daných možností“ rozvíjeli (i deformovali) ve státních institucích až po ty, kteří ji důstojně reprezentovali, byť s povinnými úlitbami dobovým ideologickým božstvům, kteří „se dali číst“ (a proto nesměli být v našich zemích zásluhou např. pánů Filipce¹, Rychtaříka a Charváta vydáváni) a kteří sovětským studentům zprostředkovávali nejlepší tradice světového sociologického myšlení, jeho soudobou podobu i ruskou sociologickou tradici. Ve všech číslech „jeho“ časopisu bylo možné číst upřímnou a nestylizovanou výpověď některého z významných sociologů; třeba v druhém čísle ročníku 2002 vyšly dokonce tři – Levinsonova zpověď *Zajímají mě pouze vnější stránky věcí*, Gudkovova úvaha *Táhla mě vlastně jen práce* a Dubinova výpověď *Je-li to možné nazvat kariérou, tak to tedy kariéra byla...* Český čtenář (o slovenském nemluvě) by měl vědět, že v posledním čísle, které Batygin redigoval (4. číslo 2002), je dlouhý rozhovor s *Dilbar Jakubovnou Alijevovou*, dnes jistě nejvýznamnější představitelkou slovenské sociologické teorie... Alijevová vzpomíná na svá moskevská studia, ale i na svůj uzbecký původ a výchovu (jak nedokázala přenést přes jazyk „soudružské ty“, když měla mluvit se „starým pánem“ Siráckým, což se uzbeckým standardům – „soudruh – nesoudruh“ – prostě radikálně přičilo), ale vzpomíná laskavě i kriticky na české kolegy, třeba na Františka Zicha, ale i Arnošta Kolmana, pozoruhodná je vzpomínka na Jaroslava Klofáče a na sjezd sociologů v roce 1968 (tam je paní Dilbar trošku nepřesná, byl jsem tam taky) a samozřejmě mluví o slovenských kolezích, Juraji Schenkovi, ale samozřejmě i o nestorovi moderní slovenské sociologie Alexandru Hirnerovi... atd.

Trošku člověka jímá lítost, že Batygin dokázal to, co my už asi nikdy nedoženeme. V roce 1999 vyšla pod jeho redakcí a se zasvěceným úvodem kniha *Rossijskaja sociologija šestiděsjatych godov v vospominanijach i dokumentach* (Izd. Russkogo chriatian-skogo gumanitarnogo fakultěta, Sankt-Petěrburg, 680 stran). Rusové tak díky Batyginovi mají zachovány vzpomínky – velice otevřené, kritické i „sebekritické“ (ale nikdy sebeponižující) od osobností tak od sebe vzdálených, jako byli (čeští pamětníci vědí, o kom je řeč) Osipov, Jadov, Kolbanovskij, Rutkevič, Zaslavskaja, Gordon, Davydov, Bestužev-Lada, Grušin a třeba nedávno zesnulý Olšanskij. I. S. Kon nazval (možná Batygin ji tak nazval) svou vzpomínku citací z vlastního textu – *Dobu, v níž žijeme, si prostě nevybíráme*, N. Davydov *Světový duch se tehdy usadil v estetice...* Připomenutí, že v dokumentech (mj. z archivu ÚV KSSS) se najdou dvě nelichotivé reference o „československých soudruzích“, kteří jednak v 50. letech, jednak v 70. letech „žádali o soudružskou pomoc“ ve společenských vědách – vše podepsáno a řádně zdokumentováno. Málo o sobě víme, málo... Chybí nám prostě takový „šilenec“,

¹ Jindřich Filipce, o jehož inteligenci ani vzdělání nikdy nebylo pochyb, to vyjádřil v téměř aforistické podobě: „Soudruzi, ne všechno sovětské je pro nás dobré. Nezapomeňte, že u nich neměli kontrarevoluci“ (jž samozřejmě rozuměl rok 1968). Na můj návrh z poloviny roku 1969, abychom vydávali aspoň sociologické klasiky, odpověděl před dvanácti svědky – „doba vyžaduje bojové brožury o leninismu a ne zastaralé tlustopisy nějakých Weberů a Durkheimů“. Na rozdíl od „batyginovských analů“ se tyto razantní výroky do paměti české sociologie nedostanou...

jímž byl Batygin Gennadij Semjonovič. Kolik zlé krve si asi nadělal, těžko odhadnout, znal jsem jej, byl nervní, dynamický, ale nikdy zlý, nikdy mstivý, nikdy záladný a především – nikdy zistný.

Vrátíme-li se k „jeho“ časopisu, nemyslím, že by tam bylo málo inspirace dokonce i pro nás. Kromě uvedeného akcentu na „měkkou sociologii“ se časopis systematicky věnoval západní sociologii – soudobé i klasické. Nikoliv samoučelně, „pro informaci“, ale vždycky věcně analyticko-kriticky – tak třeba *koncepce „společnosti vzdělání“* tam byla analyzována ve dvou i pro nás zajímavých kontextech: v kontextu „ruské identity“ a v kontextu specifického vývoje sociologie v totalitním režimu. A. N. Malinin ve svém textu polemizuje s nejradiálnějším stoupencem teorie „tektonického zlomu“ ve vývoji světové civilizace, který prý znamená „principiální změnu všech základních modů lidského bytí“ a „koniec dosavadních psychosociálních typů osobnosti“ – známým badatelem v oblasti veřejného mínění B. A. Grušinem. Ten je přesvědčen, že „ruská idea“² a představa „ruské nacionální svébytnosti je absolutně mýtická“ a že je tedy nutné „zaměnit tradiční ruské životní formy...modely euroamerické civilizace, což ale také znamená, že je nutné jasně mluvit nejen o rozchodu s ideologií a praxí komunistického totalitarismu, ale s *rusismem vůbec, s rusismem jako takovým*“ (2/2002: 53). Václavu Černému s jeho kritikou „zločinů panslavismu“ se tak dostává satisfakce se strany nejméně očekávané. Kromě Grušinovy alternativy existují samozřejmě sociologické verze umírněnější, které tento „tektonický zlom“ spojují především s nezbytností rekonstituce ruské kulturní elity. Zajímává pak je teze, že *sovětská sociologie*, která hrála podvojnou hru s režimem (ostatně podobně tomu bylo i u nás – rozhodně do 70. let) tím, že „pašovala“ do zdánlivě ortodoxních koncepcí „buržoazní sociologii“, se sice ukázala jako mocný nástroj destrukce totalitarismu, ale současně jako intelektuálně zcela kontraproduktivní nástroj studia „nové ruské identity po pádu SSSR“. Ale nejen to – „názor, že mírová expanze západu (westernizace) nemá alternativu, je ruskými sociology sdílen prostě proto, že jejich vlastní profesionální identita spočívá na hodnotové prioritě západních teorií nad teoriemi vlastními“ (l.c.: 55). A jak to souvisí se stehrovskou „společností vědění“? Takto: „Hlavní strukturní slabost ruské sociologické komunity spočívá v deficitu národně smýšlející inteligence; rozvoj promyšleného systému humanitního vzdělání, v němž dojde ke sjednocení národních tradic s výsledky světové kultury, je jedinou cestou k nápravě“...

Ad ilustrandum uvádím další témata, která se v časopise mj. objevila (pokud se západní sociologie tkne): detailní analýza Baudrillarda, srovnání Parsonse, Schütze a Garfinkela, analýza Collinsovy „sociologie filozofie“, vztah Webera a fenomenologie, kritika teorie modernity (zejména A. Giddense), ale také skvělá přehledová studie o „biologické metafoře“ jako „nejvýznamnější sociologické metafoře vůbec“ – se

² Český čtenář má k tématu vynikající práci Tomáše Špidlíka *Ruská idea: jiný pohled na člověka*, Refugium (Velehrad 1996). Sám pojem „ruská idea“ asi do západního filozofického diskursu vnesli V. Solovjov (1930) a N. Berďajev (1947). Na nebezpečí „iluzorní ideologizace ruské ideje“ ale upozornil už v roce 1959 V. Čiževskij.

zřetelem k sociobiologii a se zpochybněním existence sociálního darwinismu (který je pojednán spíše jako „sociální konstrukt“ než intelektuální realita), rozbor ekonomické a antropologické teorie sociální směny atd. Za zvláštní pozornost ovšem stojí studie M. V. Maslovského *Sovětská společnost v neoweberiánské perspektivě*, která rozvíjí – a o tom víme málo – ruskou tradici recepce Webera: není bez zajímavosti, že Weber byl v Rusku (dokonce již ve 20. letech) daleko populárnější a známější než na Západě. Z klasické sociologie jsou k dispozici zasvěcené rozborů Wilhelma Wundta (nás by měl zajímat už pro vztah wundtovského psychologismu k herbartovcům, ale nezajímá), Ferdinanda Tönniese a opomíjeného, ale znovu kříšeného Georgese Sorrela. Domácí sociologická tradice je kromě autorefelexe žijících sociologů zastoupena např. několikanásobnými (ale nikoliv redundantními) návraty k ruskému období Sorokinovu a třeba studií o „fenoménu byrokracie v předrevoluční sociologii“. Časopis se nevyhýbal ani inteligentní esejistice; zmíním skvělou studii *Publish or perish*, která sice nevyjevuje úplně nové tahy na šachovnici „citačních indexů“ a „ohlasů“, ale znovu obrací pozornost ke dvěma momentům, které marno v našich poměrech donekonečna opakovat: mírou efektivit sociologovy práce nemůže být *jenom* to, kolikrát jej citují angloameričtí či obecně anglojazyční kolegové (protože některá témata se jich prostě právem netýkají), a míra „ohlasovosti“ je přece – jak dávno víme – závislá spíše na fungování *invisible colleges* než na reálném vědeckém efektu spisku (pro humanitní obory to platí téměř beze zbytku, pro biochemii téměř vůbec).

A konečně – jaké to jsou problémy, které „svět kolem“ valně nezajímají? V časopise jsou jich desítky, namátkou – „nová ruská identita“, sociologie politického „přechodu“ (s ruskými reáliemi), nestátní organizace v samarské oblasti, etnodemografické proměny v Krasnodarském kraji, bída jako sociální neúspěch („atributivní pohled“) atd.

Je nesporné, že G. S. Batyginovi se podařilo udržet při životě časopis, který měl vyváženou tematickou strukturu a velké autorské zázemí (řada textů je nejen od mladých autorů, ale především z „provincie“).

Některé instituce – a časopis institucí je – se udržují idejemi, z nichž vznikly, budeme-li parafrázovat našeho klasika. Je otázka, zda pozoruhodný časopis, který by bylo bývalo stálo za to systematicky monitorovat, přežije odchod Gennadije Batygina. Přiju mu to upřímně, protože na rozdíl od naprosté většiny svých profesních kolegů jsem Rusko z mapy – dokonce ani kulturní a intelektuální, nejen geografické – ještě nevymazal. Nejsem si totiž jist, nakolik nám jednou znalost reálií tohoto eurasijského kolosu nebude užitečná. Oprávněná radost, že nepatříme do mocenské sféry tohoto obra, který je stále ještě na hliněných nohou, by nám neměla zalépit oči nevědomostí a už vůbec ne velkopanskou přezíravostí. Oni ti Rusové totiž vždycky, i v dobách toho nejtemnějšího temna (a ono bylo v Rusku vždycky temnější než téměř všude jinde na světě), si zachovávali jakýmsi zázrakem nepatrnou, ale opravdu vrcholovou vrstvu inteligence, o níž vždycky stálo za to něco vědět. Zesnulý Gennadij Batygin k ní nepochybně patřil.

Miloslav Petrusek

Demografie 3/2003

Obsah

ČLÁNKY

Terezie Kretschmerová: *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2002*

Dana Hamplová: *Preferované partnerské uspořádání: sociodemografické a hodnotové rozdíly*

Olga Nováková: *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*

Vladimír Srb – Jarmila Molinová: *Střední délka života (naděje dožití) obyvatelstva v českých zemích v 8. až 20. století*

SČÍTÁNÍ LIDU

Vladimír Srb: *Školní vzdělání obyvatelstva staršího 15 let podle národnosti a sčítání k 1. březnu 2001*

RECENZE

Ženy & muži v datech (Milan Kučera)

Rovné příležitosti mužů a žen v České republice (Eva Čáková)

Slovinská učebnice demografie (Zdeněk Pavlik)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

BIBLIOGRAFIE

Časopis je možno objednat v redakci na adrese: Demografie, Branická 140, 147 00 Praha 4. nebo přímo u distributora MYRISTRIDE s.r.o., p.O.B- 2, 142 Praha 4.

e-mail: hruskova@gw.czso.cz

Jiří Šubrt: *Čas a společnost*
(*K otázce temporalizované sociologie*)
Praha, ISV nakladatelství 2002, 158 s.

Když vydal Jiří Šubrt svou první sociologickou monografii věnovanou u nás téměř neznámému a obecně poněkud marginalizovanému Norbertu Eliasovi (*Civilizační teorie Norberta Eliase*, Karolinum 1996), nepřijal jsem ji příliš přívětivě. Zdálo se mi, že nazrál čas, aby podněty západní (či snad obecněji: světové) sociologie byly předmětem netoliko reprodukce a snad komparace (mezi sebou), ale především podnětem k formulaci alternativních teoretických rekonstrukcí a analýz fenoménů zkoumanou teorií dotčených: v případě Eliasově tedy například fenoménů decivilizace či „neobarbarství“. Zdálo se mi, že přístup k teoriím zahraničním máme poměrně slušně zpřístupněný a že zejména „mladá generace“ nebude mít potřebu číst „převyprávěné“ koncepce z druhé ruky.

Mýlil jsem se dvojnásobně. Především čas nezbytného analytického „převyprávění“, teoretické rekonstrukce a nového zařazení (snad dokonce „dekonstrukce“) nejen neskončil, ale asi neskončí nikdy. A studenti budu vždycky číst „velké autority“ selektivně dle vlastní volby a u těch ostatních se prostě musejí spolehnout na kvalifikovaný výklad zprostředkovaný „místní“ autoritou. Ten druhý omyl spočíval v tom, že jsem špatně odhadl intelektuální a myslitelský (ano, o tom se dnes již dá mluvit) typus Jiřího Šubrt: Šubrt roste v mimořádně dobře orientovaného, skvěle teoreticky vybaveného a až fanaticky zaujatého teoretika soudobé sociologie, teoretika, jemuž vlastním předmětem studia bude teorie sama a jejím prostřednictvím pak studium „konkrétně historických“ společností, společností v reálném čase a prostoru. Takový přístup (který je v našich podmínkách alternativou či spíše komplementem k přístupu „machoninovskému“) je v sociologii nejen naprosto běžný, ale je věcně legitimní. Legitimita takového přístupu vyplývá nikoliv z toho, že se teorie soukají jedna ze druhé, jak kdysi parodicky konstatoval

Marx, ale že se vzájemně konfrontují a současně se konfrontují s realitou, o níž vypovídají. A nemálo toho – vztahují se také k aktuálním požadavkům, jež na sociologickou teorii kladě sociologická metateorie.

Šubrtova nevelká knížka (už to je na ni sympatické) na jedné straně navazuje na předchozí *Problém času v sociologické teorii* (Karolinum 2000), která je uvozena odkazem na klasickou Eliasovu civilizační teorii a uzavřena odkazem na současně úsilí o ustavení „temporalizované sociologie“. Tento podnět rozvíjí Šubrt ve své poslední práci (poznamenajme, že kromě toho stačil vydat kvalitní přehled soudobé teoretické sociologie, jak ji reprezentují hlavní „postavy a problémy“, ISV nakladatelství, Praha 2001). Jestliže se předchozí studie soustřeďovala spíše na koncepci „klasické“ – od Mumforda přes Lévi-Strausse po Luhmanna, nová práce reaguje na podněty téměř nejčerstvější, totiž na reálné snahy o utavení „temporalizované sociologie“, totiž sociologie, která vezme kategorii času smrtelně vážně – nikoliv jako „jednu z proměnných“, ale jako problémovou dominantu. Čas se stal onou „problémovou dominantou“ nepochybně přechodem tradiční společnosti do stádia modernity a tím, jak problém času, časovosti či „šipky času“ zkomplikovala moderní přírodověda a jak ji (onu přírodovědu) zkarikovalo postmodernistické koketování s chaosem, fragmentarizací, fraktály atd...

Šubrt ví, že na pole, které „obsadila“ moderní fyzika, ať už ta zahleděná do hlubin vesmíru či ta, která pátrá po tajemstvích dynamiky mikročástic, se nemá humanitní vzdělanec pouštět beztrestně. Činí-li tak Jiří Šubrt, pak tak činí s pokorou a s vědomím, že všechno, co o těchto složitých „časoprostorových“ procesech víme, nám bylo zprostředkováno laskavostí těch fyziků, kteří nás nechtěli neshat v duchovní temnotě. Šubrt velmi koncizně reprodukuje koncepci Ilyi Prigogina, informuje o disipativních strukturách atd. a samozřejmě se nevyhýbá problému chaosu a vztahu „chaotického“ a „deterministického“. Je mimo pochybnost, že čas naivního determinismu skončil, je však stej-

ně tak mimo pochybnost, že nezačal čas ještě naivnější „víry“ v chaos a z toho plynoucí absence koncepce, konceptu a ideje řádu? Nežijeme v čase, v němž „řád“ se stává stejně pochybnou a zpochybnitelnou kategorií, jako se jí kdysi (ne tak dávno) stala „víra“, „konsensus“, „pravda“, „hodnota“...? Šubrt na mnoha místech naznačuje, že problém času není vyňat z těchto souvislostí, ale spíše naopak; tvoří pro ně a jim rámec, který je však mimořádně pohyblivý a dynamický – jako je pohyblivé a dynamické naše vědění o čase a jeho sociální podstatě a funkci.

Na řadě míst se Šubrt neváhá – poučen soudobou literaturou, ale nijak jí nekriticky oslněn – opřít do klasických koncepcí, Durkheima a Lévi-Strausse nevyjímaje, zejména brilantně pak analyzuje Gurvitchovu kdysi populární teorii „multiplicity časů“ a „demaskuje“ ji jako „krok, jímž se sociologický koncept času rozpadá do nepřehledného a takřka nezachytitelného množství jednotlivých sociálních časů, se kterými lze učinit maximálně to, že se typologicky rozčlení do několika obecných typů“ (134). Napadá mě již dávno, nakolik je Gurvitchova „multiplicity časů“ (mimořádně: Gurvitche konstatoje, že idea multiplicity časů je anticipována u Bergsona – nesporně největšího „filozofa času a časovosti 20. století“) homologická či alespoň analogická s ideou „multiplicity sociálních světů“, o níž by se konec konců dalo říci cosi podobného, co sděleno na adresu Gurvitchovu.

Pro pořádek zrekapitulujme obsah Šubrtovy inspirující knihy. Po úvodní části, k jejíž základní tezi se vrátíme, v níž se rekonstruuje role času u Marxe (nezapomeňme, že Marxova teorie vykořisťování stojí na konceptu času a že jeho anticipace kapitalistické globalizace má svůj prapůvod v dobově přesném pochopení dialektiky dobývání prostoru časem), Durkheima a Mause a ve fenomenologii (neopomíná příspěvek českého sociologa Ilji Šrubaře), přechází v druhé kapitole k výkladu systémové teorie s důrazem na koncepci Luhmannovu. Teorii strukturační, tedy Giddensovi, který se stal jednou

z dominant „temporalizované sociologie“, je věnována část třetí, kde se čte pozoruhodná polemika s klasickým i moderním evolucionismem (pravda, trochu jednostranná a bez „aktualizujících“ ex tempore do „teorie multikulturalismu“, což je ovšem spíše k chvále než ke kritice Šubrtovy knihy). Program „temporalizované sociologie“ je představen v náčrtu v kapitole čtvrté (je opřen především o práci P. Baerta z roku 1992), kde je kvalifikovaně vyložen průběh komplikovaného vztahu sociologie a historiografie, diachronie a synchronie, a zejména zdůrazněn paradox „návratu“ k historické perspektivě, který je spojen s dominantní rolí funkcionalismu, bytostně „synchronicistního“, v druhé polovině 20. století: „zásluhou Parsonse totiž právě funkcionalismus adaptoval evoluční model“ (101). Šubrt, zdá se, sdílí jistě nikoliv nesporné stanovisko Baertovo, že temporalizovaná sociologie, tedy ona sociologie, která bere časovou dimenzi opravdu vážně, „předpokládá cyklický vzorec dějin, jaký zastávali Spengler a Toynbee, tj. že historie spočívá na kontinuální emergenci a zániku civilizací“ (102). V Šubrtově knize cítíme poučené porozumění pro „velký návrat“ spenglerovských, ale i sorokinovských vizí, návrat, který ale nepochybně patří také do širšího kontextu „kulturního pesimismu“ (například Oliver Bennet), který je příznačný pro závěr našeho milénia.

V páté části Šubrt stručně, ale nikoliv vulgarizovaně nebo dokonce účelově, vykládá proměny pojetí času v moderní přírodovědě s akcentem na poznatky Hawkingovy a zejména Prigoginovy: „úsilí je orientováno na takový typ teoretického popisu, v němž otevřená budoucnost není současností nebo minulostí jednoznačně určena“ (118). Stojí za poznámku, jak podstatně se proměnil vztah sociologie a přírodních věd od dob, kdy Sorokin psal své vpravdě fundamentální dílo *Sociocultural Causality, Space and Time* (1964, 1. verze z roku 1943). Sorokin si tehdy položil za úkol „oprostit sociologii od dobrovolné služebnosti přírodním vědám; kdyby totiž tato služebnost byla plodná, nebylo by možné

mít žádné námitky proti ní, naneštěstí však poskytoval vždycky jen sterilní vědecké a kognitivní výsledky" (Sorokin, l.c.: III). Dnes je vztah kooperace (nebo řečeno slovy sociobiologa Wilsona „konsilience“) absolutně nezbytný: sociologie vyňatá z kontextu nejnovějších přírodovědeckých objevů fyzikálních a zejména biologických je prostě ztracena a odsouzena k trvalé marginalitě.

V závěru Šubrt bilancuje a naznačuje perspektivy, které se opírají o pravděpodobně nezpochybnitelné zjištění, že „sociologické studie...budou tak dlouho špatné, dokud sociologové lépe nepochopí podstatu a funkci času" (143). Na jiném místě vyjadřuje tematickou dominantu své práce takto: „Shoda panuje v tom, že čas nebyl dosud uspokojivým způsobem prostudován a že s ním nebyla adekvátně naloženo v rámci sociální teorie... Nastolením otázky vztahu času k obecné sociologické teorii se celá diskuse posouvá až na metateoretickou úroveň. Nyní se v podstatě jedná o to, jak má vypadat obecná sociologická teorie, v níž hraje čas rozhodující roli" (31).

Šubrtovu knihu lze doporučit jako povinnou četbu studentům sociologie nejen pro téma samo, ale především jako příklad plodného dialogu mezi sociologickou „klasikou" a sociologickou současností, a jako doporučenou četbu všem „globalistům" a „modernizátorům", jimž konceptuální teoretický a metateoretický rámec prostě chybí, někdy velice citelně.

Volnost a suverenita, s níž se Šubrt pohybuje v oblasti sociologické teorie s jejími metateoretickými přesahy (tedy v oblasti, kde sociologie *teoreticky*, nikoliv pocitově „reflektuje samu sebe"), dovoluje formulovat tento generální soud: Šubrtova malá a zdánlivě neambiciózní studie, vyplňuje v naší literatuře prázdný prostor, intelektuální vakuum mezi možnými „obecnými teoriemi" a reálnými pokusy o konkrétní analýzu zcela konkrétních sociálních problémů, jež jsou bez dostatečně hluboké reflexe „časovosti" sociálních procesů prostě teoreticky nezakotvené. Významná teoretická studie je tak mimořádně cenným

příspěvkem k diskusím o globalizaci, o setkávání a střetávání kultur, o synchronicitě dějinných procesů a o lidské budoucnosti vůbec. Jiří Šubrt tak znovu osvědčuje, že nejpraktičtější a nejdůležitější složkou každé sociologie je dobrá teorie.

Ve studii *Čas a společnost* jsou zajisté mnohé problémy spíše otevřeny než řešeny, spíše rekapitulovány a rekonstruovány než detailně kriticky prozkoumány. Šubrt si však vytvořil mimořádně solidní předpoklady k následnému kroku – k pokusu o ustavení osobité, vlastní „temporalizované sociologie", která se více odpoutá od velkých vzorů a významných autorit, protože se s nimi již dokázala kvalifikovaně vyrovnat. Logika dosavadního Šubrtova usilování to totiž naznačuje a „eliasovské východisko" bylo v tomto ohledu mimořádně šťastné. Jsem rád, že jsem se ve své kritické distanci vůči Šubrtově prvotině hluboce mylil.

Miloslav Petrusek

Pavel Barša (ed.): *Politika rodu a sexuální identity*

Sociální studia 7. Brno, FSS MU 2002, 219 s.

Publikace *Politika rodu a sexuální identity*, jejímž editorem je Pavel Barša, docent Masarykovy univerzity působící v současnosti na Ústavu politologie FF UK, vyšla jako sedmý svazek řady Sociální studia na Fakultě sociálních studií MU v Brně. Tato edice, přestože během své existence přinesla přinejmenším několik svazků pozoruhodných i z hlediska nejširšího sociologického publika, nevstoupila zatím bohužel do hlubšího povědomí čtenářů a jen obtížně ji lze nalézt na pultech několika specializovaných knihkupectví. Soudě podle informace uvedené v recenzovaném čísle, edice vychází v nákladu 200 výtisků, což není ani pro malý český trh příliš vysoké číslo, a má ne zcela jasnou periodicitu. Vnitřním členěním titul sice spadá mezi časopisy, avšak vzhledem k tomu, že od roku 1996, kdy začal vycházet, bylo vydáno dohromady sedm řádných čísel, dalo by se říci, že se jed-

ná spíše o ročenku. Počínaje číslem pět je každé vydání Sociálních studií zaměřeno monotematicky a zdá se, že, ačkoli má řada podtitul „Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity“, stále většího prostoru se zde dostává také autorům přespolním.

Editor recenzované *Politiky rodu* se rozhodl namíchat pro čtenáře pestrrou směs různých autorů a přístupů z oblasti studií rodu, zároveň se mu ale podařilo udržet mezi texty jemné předitivo vzájemných souvislostí, odkazů, tematické příbuznosti a názorové spřízněnosti. Jak lze odvodit z profesní biografie Pavla Barši, hlavním pojivem sborníku je tu on sám, jeho zájmy, různá působišť, kolegové a studenti, s nimiž pracuje. Vsadil přitom jak na již osvědčené autory a na prověřené texty přeložené ze zahraničních publikací, tak i na autory málo známé, mladé a teprve začínající. Texty kmenových pedagogů a studentů Masarykovy univerzity tentokrát netvoří ani polovinu z celkového obsahu sborníku. Na první pohled se editorovi podařilo dát dohromady velmi kompaktní celek, v němž žádná část nepůsobí nepatřičně či samoučelně. Dokonce i zmíněné překlady statí, které již byly dříve publikovány, jsou zde zastoupeny zpravidla nejen kvůli sobě samým, ale také jako doplněk některého z původních českých textů.

Jádrem sborníku je část označená jako Stati. Naopak nejméně společného s jeho tematickou orientací na problematiku rodu a identity mají zveřejněné recenze. Je to škoda, vždyť by se jistě k recenzování našlo dost autorů a knih přímo z bohaté produkce „genderové“ literatury.

Texty v hlavní části sborníku jsou rozděleny do tří kategorií: na Teorii, Sociologii a Politologii–Právo. Teoretickou část otevírá práce Gerlindy Šmausové ze Sárské univerzity v Saarbrückenu, v níž tato autorka shrnuje a interpretuje vývoj posledních dvou desetiletí na poli myšlení o rodové identitě. Upozorňuje v ní na skutečnost, že navzdory dnes již převládajícímu názoru o sociálně konstruované povaze mužského a ženského rodu, nedošlo k rozbití těchto kategorií, ale

spíše k upevnění jejich odlišného vnímání. Další text je z pera Josefa Fuly z Filozofické fakulty UK v Praze. Jeho teoretický rámec je podobný, cílem autora je ovšem interpretovat a porovnat dílo několika důležitých autorů, které bývá řazeno doprostřed proudu postupně se vyvíjejícího myšlení o rodové identitě: Louise Althussera, Jacquese Lacana, Kate Millet, Julie Kristevy, Judith Butler a dalších. Oba dva texty dohromady tvoří poměrně ucelený teoretický rámec nejen textům následujícím, ale mohou posloužit jako východzí zdroj porozumění také pro další autory, kteří by se chtěli tématu rodových rozdílů a jejich konstrukce dále věnovat.

Také další dvě práce spolu dohromady tvoří pomyslnou dvojici. Prvním textem je překlad dnes již slavného *Manifestu kyborgů* americké biologky a historičky vědy Donny Harrawayové. Ten vyšel poprvé v roce 1985 a autorka ho zařadila, i když v přepracované podobě a s pozměněným názvem, také do výběru svých nejdůležitějších prací publikovaného v roce 1991. Právě tato verze s podtitulem „Věda, technologie a socialistický feminismus na konci dvacátého století“ byla vybrána pro překlad. Autorka následujícího textu, Jolana Navrátilová z FSS MU, se zamýšlí nad tím, jaký význam pro feministické myšlení Harrawayové Manifest měl v době svého vzniku a jak ho z dnešního hlediska ovlivnil. Jak konstatuje, Manifest kyborgů „útočí (...) na posvátné základy rozdílů mezi muži a ženami a jejich univerzalizací“ (s. 61). Podle Navrátilové bylo hlavním cílem Manifestu kritizovat dosavadní feministické koncepce a pokusit se najít společný moment, jiný, než nabízejí mýty o ženské jednotě a společné podstatě, kolem kterého by se mohly feministky sjednotit a zmobilizovat.

Další skupina textů v rubrice Stati je nadepsána Sociologie. Jsou sem zařazeny tři práce, které všechny vznikly na základě studentských analýz a výzkumů. Dvě z nich by bylo možné shodně zařadit do kategorie textů zabývajících se rozborem určitého typu diskursu, přičemž v obou dvou případech se jedná o diskurs akademický a feministický.

Třetí, i když z hlediska řazení ve sborníku druhá, práce vychází z analýzy hloubkových rozhovorů. Autorka prvního textu v pořadí, Tereza Kodíčková, se během svého studia na Středoevropské univerzitě zabývala analýzou českých akademických feministických textů, které vznikly po roce 1989. V článku publikovaném v *Politice rodu* se věnuje jednomu jejich společnému rysu a tím je to, jak se vymezují vůči specifickému typu *západního* feministického diskursu, pocházejícímu zpravidla od žen ze střední či vyšší střední vrstvy a většinové bílé populace. Všimá si toho, jak autorky naopak zcela opomíjely existenci feministické literatury pocházející ze zemí třetího světa, často stejně kritické k produktům západní kultury včetně západní verze feminismu jako ony samy. Tereza Kodíčková konstatuje, že se tímto způsobem české feministické myšlení ochudilo o důležitý zdroj inspirace a reflexe pro svůj další vývoj. Iva Šmídová z FSS MU je autorkou textu následujícího, textu o názorech „jiných mužů“ na muže a mužství v České republice. „Jinými muži“ jsou pro ni muži, zpravidla středního věku, kteří se ve svém profesním životě realizují v oblasti ochrany přírody, ekologie, krajinářství a podobně. Autorka s nimi vedla rozhovory dotýkající se svými tématy různých sfér mužské zkušenosti, počínaje zaměstnáním a rodinou a konče sportem či vojenskou povinností. Obě dvě zmíněné empiricky zaměřené stati, i přesto, že se zaměřují na zajímavá a nesporně důležitá témata, mají podobné slabé místo. Totiž tím, že vznikly krácením původně delšího textu, respektive jsou jeho plánovanou částí, jako by každé z nich něco důležitého scházelo. V případě první z nich jsou to jednoznačně chybějící konkrétní citace z analyzovaných textů, z nichž autorka vyvozuje svoje závěry. Ty bez nich mohou pro čtenáře vyznívat poněkud zjednodušeně a nepřesvědčivě, což je škoda. Textu Ivy Šmídové naopak práce s empirickým materiálem neschází, ale zato citelně chybí konceptualizace a hlubší teoretické zakotvení některých klíčových pojmů a kategorií, s nimiž autorka pracuje, jako na-

příklad právě konceptu „jiných mužů“ nebo *mužství* jako takového. Bez těchto atributů, které, jak se lze domnívat, byly vynechány s dobrým úmyslem přiblížit délku textů formátu článku, nepůsobí publikované závěry zcela přesvědčivým dojmem. Ovšem na druhou stranu, pokud bylo cílem zveřejnění obou dvou textů také nalákat čtenáře k četbě oněch delších prací, z nichž vycházejí, pak musím přiznat, že v mém případě se to povedlo. Třetí stať v pořadí, která část Sociologie uzavírá, je od Kateřiny Liškové z FSS MU a pojednává o tom, jak takzvaná druhá vlna feminismu prostřednictvím cílené kritiky přispěla ke změně chápání pojmu a jevu *znásilnění* v teoretickém a posléze i veřejném diskursu západních společností.

Zaměření poslední části Statí předznamenává její název: Politologie–Právo. Její první text je opět překlad, tentokrát práce francouzského politologa Yvese Sintomera. Ten analyzoval veřejnou debatu, která ve Francii předcházela prosazení zákonného principu parity při obsazování volených politických funkcí. Text je napsán velmi poutavě, aniž by tím cokoli ztrácel na své odborné erudovanosti. Totéž lze říci i o následujícím překladu práce z pera nizozemského právního vědce Keese Waaldijka, jenž podobným způsobem rozebírá legislativní změnu vedoucí k uzákonění možnosti uzavření sňatku pro osoby téhož pohlaví v Nizozemí. Všimá si postupných změn a ústupků, které ve svém důsledku umožnily změnu velkou – skutečný průlom do stávajících – právních, ale i obecně společenských – norem. Tento a následující text spolu vzájemně tematicky a názorově souvisejí. Andrea Baršová z Úřadu vlády ČR se zabývá peripetiemi provázejícími snahu prosadit právní úpravu vztahu osob stejného pohlaví u nás. Inspirována Waaldijkovými závěry a v duchu principu, který je obsažen v samotném názvu jeho příspěvku („Cestou malých změn“), se autorka domnívá, že malé graduální kroky mohou i v České republice vést k uzákonění možnosti, když ne manželství, tak registrovaného partnerství občanů stejného pohlaví.

Všechny texty, o kterých byla řeč v předchozích odstavcích, mají navzdory zjevné odlišnosti témat a způsobů jejich uchopení společného jmenovatele. Tím je, pro vývoj studií rodu v posledním desetiletí charakteristické, rozšiřování, překračování a v krajním případě boření hranic mezi sociálně zakotvenými kategoriemi mužství a ženství, zpravidla s poukazem na jejich historickou, ideologickou a kulturní podmíněnost, a současně také reflexe těchto procesů a mechanismů, jakými k nim dochází.

Jak jsem již předznamenal, recenze zveřejněné v tomto čísle Sociálních studií se nevztahují k tématu rodu ani sexuálních identit. Dvě z nich jsou označeny titulem „nostalgické“ a pojednávají o knihách, které vyšly už před mnoha lety. Takový žánr, který by byl založený na kontrastu nového čtení publikací staršího data vydání, není v odborném tisku zcela obvyklý a dle mého soudu by si zasloužil větší pozornost. Oba dva publikované příspěvky – recenze na knihu Alvina Tofflera *Šok z budoucnosti* i na *Rival Views of Market Society and Other Recept Essays* Alberta Hirschmana se však bohužel soustřeďují hlavně na výčet obsahu těchto děl, a to na úkor jejich nového čtení, ke kterému žánr „nostalgické recenze“ přímo vybízí a v němž podle mého názoru tkví jeden z dobrých důvodů jeho existence. Čtenář je tak ochuzen přinejmenším o názor recenzentů na současnou relevanci a „trvanlivost“ recenzovaných textů. Také pak ale není úplně jasné, proč byly k „nostalgickému“ recenzování vybrány právě tyto a ne jakékoli jiné starší texty. Vždyť i třetí kniha, které je věnována samostatná recenze, tentokrát však ne „nostalgická“, není nijak nová. *Umlčené tělo* Raymonda Murphyho bylo v originále publikováno již v roce 1987. Lze to tedy chápat tak, že datum publikace textu nebo jeho překladu je tím hlavním, co dělí recenze, alespoň v tomto čísle, na „nostalgické“ a ty ostatní? A pokud ano, není to zbytečně málo? Možná, že by se leckterý autor rád nechal přemluvit k tomu, aby se ke čtení některé, třeba kdysi slavné, oblíbené či kontroverzní, dnes však možná

neprávem opomíjené knihy vrátil s heslem, „dvakrát do stejné řeky nevstoupíš“. A aby na tuto svojí dobrodružnou cestu vzal čtenáře s sebou.

Poslední dvě rubriky obsahují každá po jednom kratším textu. Rozhovor se zakladatelkou nakladatelství *One Woman Press* Marií Chříbkovou a zpráva o výzkumu *Rovné příležitosti mužů a žen ve vybraných českých podnicích* svými tématy dobře doplňují převažující zaměření sborníku.

Co říci na závěr? Jestliže bylo cílem editora ukázat současný stav teoretického uvažování o problematice genderu v českých zemích a představit zdejší genderový výzkum jako disciplínu, která nejen že se zabývá důležitými tématy, ale současně se nebrání ani kritické reflexi sebe sama a svých vlastních východisek, ani určité míře angažovanosti i v tématech, která lze označit za politická, potom se domnívám, že se Pavlu Baršovi jeho záměr podařil. *Politika rodu a sexuální identity* je užitečné čtení pro každého, kdo hledá nepovrchní přístup k současným studiím rodu.

Ivan Vodochodský

Noreena Heertz: *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*

New York, The Free Press 2001, 247 s.

Požadavek, aby dobrý novinář byl zároveň sociologem a *vice versa*, byl již vznesen mnohokrát, a přesto vždy, když je příležitostně naplňován, vyvolává ve vědecké obci zpochybňování odborných kvalit takové práce. Tato námitka může být vznesena i proti expresivně laděné knize mladé camebridgeské ekonomky, která se přes noc stala bestsellerem, avšak je to námitka z nejméně případných. Novinářsky pojaté osobní příběhy, otvírající každou z jedenácti kapitol recenzované knihy a živý styl (přičemž autorka neváhá argumentovat skutečně populární kulturou, například celosvětovým úspěchem televizní soutěže *Milionář* na s. 34) totiž N. Heertzové

nebrání citovat a (většinou) pregnantně analyzovat ohromující množství dat, která se tak stávají nejen „potravou“ pro (často kritické) úvahy odborné veřejnosti, nýbrž i produktem a spolutvůrcem zmiňované populární kultury v míře, o jaké se naprosté většině akademiků může jen zdát. Všeobecný vzrůst vzdělanosti a další vývojové faktory modernizace druhé poloviny 20. století vedou k tomu, že se jedním z hlavních žánrů seznamujících s výsledky vědecké práce, mají-li takové výstupy vůbec existovat, nezbytně stávají právě takovéto popularizační a přitom dostatečně fundované eseje – a měli bychom si to uvědomit právě i u nás, nechce-li být česká sociologie zcela upozaděna domácí rádoby investigativní žurnalistikou. Tato chvála sociologické angažovanosti, lze-li to tak říci, však rozhodně nesmí znamenat rezignaci na vědecké posuzování jejích výsledků; proto se podívejme na recenzovanou práci kritickými očima.

Jedna z jejích předností – průzračnost vyjadřování, vedoucí někdy až k příliš černobílému vidění – již byla zmíněna, Heertzová typicky žurnalisticky vměstňuje hlavní tezi své knihy do jejího podtitulu. Snaží se ukázat, že globální kapitalismus ve smyslu nárůstu moci mezinárodních korporací, k němuž na Západě dochází vinou politiky tzv. nové pravice a je odtud (často pod pokryteckou rouškou mezinárodní pomoci, což byl i případ střední Evropy po skončení studené války, s. 25–26) „vyvážen“ do celého světa, nezbytně vede ke snižování významu národních států. Jejich (demokraticky zvolené) vlády mají stále menší manévrovací prostor, což ve svých důsledcích vede ke snižování zájmu voličů o tyto vlády, jinak řečeno ke stále významnější volební neúčasti, zatímco zájem o věci veřejné se pak „vybíjí“ na nejrůznějších *street parties* či prostřednictvím „nepolitické politiky“. Autorka přijímá módní tvrzení, že „společnost, vedená pouze neviditelnou rukou trhu, je nejen nedokonalá, ale i nespravedlivá,“ které doplňuje dvěma – nikoli nutně konzistentními – vlastními myšlenkami, že totiž „korporace překonávají stát, obchodník se stává mocnějším než politik ...

protest se přitom stává jedinou možností, jak ovlivnit politiku a důsledky činnosti [mezinárodních] společnosti“ (s. 3–4).

Jistě má do určité míry pravdu, nadnárodní korporace rostou co do velikosti i významu a zcela zákonitě se snaží veřejné správě nutit svá „pravidla hry“ (třeba i pod pohrůžkou odchodu ze země). Není to však pravda celá, neboť Heertzová ve své argumentaci pomíjí takové skutečnosti, jako třeba zásadní rozdíly mezi jednotlivými státy ve výši zdanění stejně jako ve struktuře veřejných výdajů, v politice zaměstnanosti a sociálního smíru, ve výdajích na ochranu životního prostředí (srovnáme-li například Švýcarsko, Spojené státy a Německo, co by pak ještě vedlo mezinárodní společnosti, aby setrývaly v posledně uvedené zemi s obrovskými daněmi a vysokou mírou ochrany zaměstnance stejně jako spotřebitele?). Národní stát jistě slábně, avšak – a právě to je významné – stále ještě má dost sil, aby si dokázal vynutit jistou „míru poslušnosti“ jak svých občanů, tak korporací. Navíc je otázkou, můžeme-li skutečně hovořit o jednosměrné globalizaci, neboť nejen politologové blízcí známé Huntingtonově představě o budoucím střetu civilizací, nýbrž stále zřetelněji i ekonomičtí sociologové si uvědomují fundamentální kulturní podmíněnost velké části ekonomických jevů (viz např. P. L. Berger – S. P. Huntington (eds.): *Many Globalizations*. Oxford 2002).

Svět nového kapitalismu, jehož etické nedostatky nedávno kritizoval např. R. Sennett (*The Corrosion of Character*. New York 1998), je (nejen) podle Heertzové především světem úspěšných, se vzrůstající nerovností mezi i uvnitř jednotlivých společností, s částečnými a dočasnými úvazky, s vynucenou vysokou pracovní flexibilitou těch, kdo stále ještě pracují, dokonce i se sebevraždami z přepracování (japonské *karoši*). Stejně tak je zřejmé, že vlády národních států jsou proti tomuto vývoji na pracovním trhu bezmocné (s. 51) a že jej dokonce podporují, z ekonomických důvodů se nestarají o morální důsledky své politiky, ačkoli jejich rétorika je plná etických frází. Heertzová však jde ještě dál, tvr-

dí, že v (ekonomicky) unipolárním světě po pádu železné opony mizí ideologické rozdíly mezi politickými stranami a politikové sami přijímají – jako jediné možné vzájemné vymezení – taktiku byznysu, počínaje mediální politikou a nákladnými reklamními kampaněmi (s. 92). Právě proto ale potřebují čím dál větší přísun financí, což dává nebyvalý prostor korupci. Autorka přitom sice shrnuje nejvýznamnější skandály financování politických stran v 90. letech, nedokáže si však položit otázku, jaké byly další důvody zájmu „bohatých“ o financování politiky. Přitom tato otázka by totiž opět alespoň částečně vedla k etice, často nábožensky zakotvené, jak svědčí třeba podpora *košer* programů některých amerických senátorů židovskými podnikateli, nebo dnes již rozsáhlé analyzovaný „export evangelikalismu“ ze Spojených států a celková desekularizace světa (viz např. P. L. Berger (ed.): *The Desecularization of the World*. Washington – Grand Rapids 1999; v češtině stručné zmínky v D. Lužný: *Náboženství a moderní společnost*. Brno 1999: 107–136).

Z tohoto důvodu je sporné i již zmiňované tvrzení, že občané se o politiku přestávají zajímat primárně z toho důvodu, že cítí slabost vlastního hlasu, zatímco se jejich zájem přesouvá do oblasti regulace vlastní spotřeby a jejím prostřednictvím k regulaci byznysu (např. bojkot geneticky modifikovaných potravin, s. 112n.). Heertzová tak sice elegantně odráží nezbytně přítomný argument nezájmu o politiku vinou zkonzumování (vzpomeňme na známé Hobsbawmovo tvrzení, že „participace na trhu nahrazuje participaci v politice“), přičemž postulát „jsem to, co kupuji“ dovádí až k překvapivému závěru, že konzumerismus se stal novým implicitním náboženstvím Západu (s. 115–116). Vzhledem k relativně malému sociálnímu ohlasu těchto kampaní – jenž je pochopitelně ještě menší v prostředí nezápádních či transformujících se ekonomik – však má (alespoň prozatím) sotva oporu v datech.

Zajímavější je jiný důsledek přesily ekonomiky nad politikou (jakkoli je totiž sporné, je-li tomu skutečně tak, široká sociální

akceptace tohoto názoru z něj skutečně dělá sociální fenomén *par excellence*), rostoucí míra „filantropických“ zájmů mimořádně bohatých jednotlivců nebo firem, jež *de facto* supluje sociální politiku národních států a – na rozdíl od svých předchůdců – své peníze utrácení v globálním měřítku, aniž by musely brát ohled na vlády, přičemž jejich moc jako „nevolených politiků“ je pochopitelně o to větší. Podle Heertzové je tomu tak díky zmiňovanému „znáboženštění konzumu,“ kdy zákazníci „již nekupují výrobky, nýbrž ethos celé firmy“ (s. 177). I toto pozitivní působení moderního kapitalismu je však problematické, a právě proto Heertzová hovoří o „zániku demokracie“, neboť management velkých korporací, a tím méně miliardáře typu G. Soroše, samozřejmě nikdo nevolil a nejsou nikomu odpovědní. A protože jejich ústředním zájmem je ekonomický, nikoli etický zisk, jejich působení v této oblasti musí být nutně vedeno jen krátkodobými či střednědobými úvahami (s. 187). Korporace nemohou nahradit stát, natož pak politiku, a proto Heertzová vidí jisté řešení v návratu veřejných aktivit v podobě „kongregacionalistického“ protestu (můj termín) vůči *statu quo*, který má působit jako katalyzátor reformy (s. 202). Je tomu ale skutečně tak? Podstatná část občanů západních zemí nevolí, ale ani se neúčastní protestních akcí (a i pokud, jako v případě geneticky upravovaných potravin, není to primárně vedeno čistě egoistickými zájmy?) a navíc, jak nedávno ukázali J. D. Hunter a J. Yates (in P. L. Berger – S. P. Huntington (eds.): *Many Globalizations*. Oxford 2002: 323–359), institucionální struktura skupin a organizací protestujících proti globalizaci se stále zřejměji podobá právě korporacím nového kapitalismu.

Ani možná budoucí řešení nezdravého propojení ekonomiky s politikou, která na národní i mezinárodní rovině nabízí Heertzová (s. 209–212), se mi nezdají zcela problematická. Jejich hlavním důsledkem by byl nárůst byrokracie, přičemž – smím-li použít stejné ironie jako autorka, která se v případě WTO oprávněně ptá *whose trade organization?*

– eventuální ustavení Světové sociální organizace (WSO) by po mém soudu nebylo než *wholly same organization*. Podobných rychlých a ideologicky „čistých“ řešení totiž uplynulé století přineslo celou řadu, aniž bychom mohli říci, že ke vzrůstajícímu blahu lidstva. Snad tedy nezbyvá, než se vrátit k oné masarykovské malé každodenní práci a jejímu etickému zakotvení – je to však málo?

Abych však uzavřel kritické posouzení recenzované knihy: Heertzová argumentuje přímo a (mnohdy) s dostatečnou znalostí věci, dobře se orientuje ve stávající sociologické a ekonomické literatuře včetně nejrůznějších protestů vůči mainstreamovému novoklasicismu, jejichž analýzy dokáže úspěšně spojovat a dovádět k neotřelým závěrům (a zároveň vyhrcovat). Právě proto by měla být její kniha sociology široce čtena; avšak nejen proto – zároveň se nám může stát pramenem poznání určitého typu kritiky soudobého socioekonomického uspořádání, který stále zřejměji proniká i na akademická pracoviště. Byť se totiž autorka snaží aplikovat různá přechodová stádia „sedí“ do svého černobílého vidění, její dílo musí být čteno velmi pozornými kritickými očima (v této recenzi jsem samozřejmě mohl upozornit jen na některé aspekty této kritiky). Existuje však nějaká široce rozšířená sociologická analýza, ať už klasická, nebo moderní, o které to neplatí?

Zdeněk R. Nešpor

Gerald Delanty: *Social Theory in a Changing World: Conceptions of Modernity*

Cambridge, Polity Press, 1999. 222 s.

Okruh témat, která se zařazují pod souhrnný název sociální teorie, je nesmírně široký, značně nepřehledný, bez systematického uspořádání. V současnosti jsou nejzřejmější dvě koncepce: ta, jež je praktikována na severoamerickém kontinentu (zejména v USA), kde je chápána jako víceméně samostatná disciplína; často v těsném spojení

s *cultural studies*. Druhým pojetím je výrazně inter/trans/post disciplinární charakter, který je typický pro evropskou verzi sociální teorie. Ta se zde (jako ilustrativní příklad můžeme zvolit Velkou Británii) neprosazuje jako precizně definovaný studijní obor, spíše má být souhrnným označením pro látku sociálních věd, která překračuje oborové hranice.

V těsném kontaktu je zejména s obecnou sociologickou teorií, s níž často víceméně splývá a mnoho autorů mezi označením sociologická a sociální teorie explicitně heuristicky nerozlišuje. Reprezentativní výklad a souhrn témat současné sociální teorie vypracoval ve své knize *Social Theory in a Changing World* britský sociolog Gerald Delanty (University of Liverpool). Jak nasvědčuje její podtitul *Conceptions of Modernity*, ve středu zájmu se ocitá dnes preferovaný koncept modernity, jenž vstoupil a usadil se v prostoru, který dříve zaujímal termín kapitalismus a po něm industriální společnost. Delantého výklad má jednu specifickou přednost. Rozpracovává a zpřehledňuje tematický a pojmový rámec, s nímž se v současných sociologických koncepcích modernity operuje. Text je strukturován do šesti kapitol: první dvě vymezují předmět zájmu a zbylé se zaměřují na specifické teorie; teorii modernity J. Habermase, sociální postmodernismus M. Foucaulta, J.-F. Lyotarda a Z. Baumanu, teorie jednání A. Touraina a A. Melucciho a koncepci reflexivní modernizace U. Becka a A. Giddense.

Současnou reflexi modernity a obtíží, na něž moderní projekt opakovaně naráží, lze zjednodušeně a pomocí sloganu shrnout jako konflikt mezi ideálem a realitou. Nepřehledný a neuspořádaný sociální svět, který prochází radikálními změnami ve všech svých konstituujících sférách, neodpovídá fixovaným kategoriím, jež je mají postihovat a zachycovat. Nekorespondenci mezi ideálem a realitou lze podle Delantého vysledovat a odhalit v tenzi mezi klíčovými organizujícími principy modernity: integrací a diferenciací (Comte, Spencer, Durkheim, Parsons). Podle plánu mělo jít o principy komplementární, ne o protichůdné tendence. Jed-

notlivé sféry společnosti se diferencují, jsou však normativně integrovány, legitimizovány centrálními idejemi celého projektu. Celý funkční a vnitřně scelený organismus se má skládat z autonomních oblastí – deklarována je zejména autonomie politického subjektu, sociální a ekonomické sféry, kultury; na rozdíl od integrované a nediferencované tradiční společnosti je to diferencovaná jednota s pevným středem. Jednotlivé oblasti jsou scelovány a integrovány procesy racionalizace (Weber), které garantují souběžnost a vyrovnávání diferenciačních procesů.

„Koncept společnosti spojený s modernitou zahrnuje strukturování společnosti do čtyř oblastí: politické, ekonomické, kulturní a sféry sociálních vztahů“ (s. 24). Tyto sféry se nevyvíjejí vlastní logikou, jsou podřízeny společnému pohybu. Nepřestává se postulovat nebo hledat integrační princip (solidarita, konsensus...). Substantivně vnímaná idea autonomie se ovšem definuje a pocituje tak ostře a vypjatě, že je její obal narušován a na mnoha místech praská. S vzrůstající diferenciací ne vždy dochází k předpokládaným synchronizovaným pohybům; jednotlivé proklamativně autonomní oblasti jsou rozvíklány protichůdným a neplynulým postupem fragmentace. Rozkládá se sebeinterpretace modernity prostřednictvím metafory fungujícího organismu a nahrazuje ji sebeprezentace prostřednictvím metafory sítě.

Racionalizace, normativní integrace a funkcionální diferenciaci se neprokuje jako garant lineárního, progresivního postupu. Neúspěchy a nesplněná očekávání přináší deziluzi a hledání alternativních způsobů orientace v měnícím se světě. Vnímání a prožívání časové perspektivy se mění, netrpělivost, prospektivní orientaci střídá otázka po původním rozvrhu a jeho adekvátnějším a přiměřenějším vysvětlení z hlediska aktuálního stavu. Celý projekt se jakoby pootáčí, obrací. Prožívaný konflikt mezi ideálem a realitou se přestává vnímat jako nekorespondence mezi tím, kde projekt začínal a kde končí (nebo znovu začíná) nebo končit měl. Pootočené vidění lze ožrejmít modelo-

vým příkladem dvou možností, jak registrovat, reflektovat a popisovat aktuální stav.

Jednou cestou, preferovanou v původních rozvrzích projektu moderny, se provizorní popis získá reflexí stávající situace a následně se vytyčuje projekt pro tu nebo onu oblast, kupříkladu vědy, společnosti, kultury... Dnes se tato progresivní tendence téměř ve všech analýzách opouští a víceméně nepraktikuje. Důležitější je zpracovat a uspořádat, vypořádat se s tím, co bylo doposud a co se zřetelně ukazuje *hic et nunc*. První model vychází z jedné výchozí představy postupu a pak diferencuje podle stupně (ne)rozvinutosti dané oblasti, jejího strategického významu, druhý pak z diferencovanosti, komplexity, již se snaží rozplétat, ale projekt si odpouští. Zproblematicizováno je i sebechápání a sebeprezentace jednotlivých sociálněvědních oborů, jimiž prostupuje metodická nejistota a nejasné vědomí vlastních základů a povahy svého žánru. Požadovaný dialog mezi jednotlivými koncepcemi, školami a paradigmaty se nedaří, ty si víceméně hrají své disparátní jazykové hry a rozkládají se, rozestupují do mezi sebou nekomunikujících ideových projektů, teoretických nebo výzkumných programů. Cílem nebývá sbližování, hledání společného prostoru, ale trvání na vlastní exkluzivitě.

Odezvou na tato rozpojení (přijmeme-li klasickou ideu, že obor, aby dostal postulátu vědeckosti, se musí sjednotit v otázce své sebeprezentace a svého rozvrhu, disponovat jistou teorií, kontrolovanou argumentací, systematickými odkazy) jsou dvě zřetelné tendence. Zkratkovitě je můžeme nazvat a) tendencí rekonstruktivní a b) tendencí dekonstruktivní. Jedním trendem je snaha o novou diskusi a obnovu dialogu, zpřehlednění a rozpracování obecné teorie, koherentního pojmového rámce v kontaktu s konceptuálním profilem klasických a moderních teorií. Opačným trendem je akcentování neschopnosti konceptuální a metodickou nejistotu jakkoli obejít. Na klasické nároky a cíle se má rezignovat, jelikož sociální vědy jsou problematický podnik *tout court* a tato krizovost je inherentně obsa-

žena v jejich vlastních základech. S obecnou/sociální/sociologickou teorií je údajně konec, neboť všechny její dosavadní kategorie jsou principiálně inkoherentní, bez možnosti korekce, transformace. Tuto dekonstruktivistickou tendenci a její základní směr lze zjednodušeně představit jako přijetí, akceptování kontradikce, rozpornosti apriorně obsažené v jakémkoli pokusu o sociálněvědní vysvětlení, výklad. Sociální svět se změnil, je nepřehledný. Jevy a události nepředvídatelné. Logiku, strukturu a mechanismus změn nelze zachytit, interpretovat, jen popisovat, sestavovat výčty a seznamy bez nároku na úplnost a ucelenost.

Současnou sociální teorii podle Delantyho charakterizují tři koncepty klíčové pro interpretaci dnešní sociální reality a rekonceptualizaci modernity; a to diskursivita, kreativita, reflexivita. Tyto pojmy mají definovat typ vědění (zejména sociálního vědění), který se konstituuje, ustaluje a identifikuje uvnitř současných systémů a struktur společnosti. Co by mohlo odvrátit proklamovaný konec moderního projektu a umožnit setrvání v jeho rámci? Delantyho odpověď je překvapivě klasická; jedinou ideou, která umožňuje rekonstituovat ideu modernity, je subjekt. Mnoho indicií skutečně naznačuje, že se subjekt jako vědomý aktér vrací na scénu, poté, co byl v šedesátých letech zdánlivě neodvratně usmrcen. (Návrat a obrat k aktérovi se odehrává paralelně s návratem Velké teorie.)

Rekonstruktivní sociální věda subjektu jako vědomému a reflexivnímu aktérovi připisuje sebetransformující schopnost, zdůrazňuje jeho kompetentnost, „knowledgeability“ (Schütz, Garfinkel, Giddens). Uvolňuje a vyvazuje jej tak ze stísněných a omezujících role, jež mu byla přisouzena ve funkcionální analýze, kde jsou sociální aktéři víceméně redukováni na aplikace systémů pravidel. V současné sociální teorii dochází paralelně se zdůrazňováním centrálnosti aktéra k problematizaci konceptu společnosti, k odmítnutí možnosti společnosti jako unifikované, scelené jednoty, jinak formulováno, dochází k disociaci aktéra a systému. Vědomý aktér přesahu-

je hranice vymezených sociálních sfér: subjekt ztrácí své centrum v rámci některé ze sfér; diferenciací je nahrazena de-diferenciací, fragmentace, decentrace, komplexita, kontradikce akceptována jako nutný důsledek a dopad tendencí inherentně obsažených v samotném základu a ideji modernity. Kompetentní aktér se sociologizuje, jeho deskripce je prohlášena za stejně validní jako deskripce experta – tedy subjektu, který se pohybuje v jiné struktuře než aktér sám; mezi jejich interpretacemi je symetrický vztah, expertní perspektiva není nijak privilegována nad perspektivou laickou; aktér se politizuje, estetizuje... (Obdobně: „knowledgeable“ aktér je stejně oprávněný vyjadřovat se k politickým, estetickým, kulturním otázkám jako profesionál a mezi jejich „výklady“ v zásadě není velká možnost poměření, kritériálního posouzení /Giddens/).

Jako jeden ze základních problémů současného teoretizování o společnosti (sociálním světě, životě, jednání) se ukazuje absence soudržné formace pojmů, které by umožňovaly uskutečnit proklamovaný odklon od normativních koncepcí společnosti (sociálního světa, života, jednání), tj. příklon k otevřenějšímu a uvolněnějšímu přístupu k sociální realitě. Koncepty, s nimiž sociální teoretik nebo výzkumník operuje se jeví notoricky otevřené, porózní, fluidní. Pojmy a kategorie pro výklad sociálního světa jsou principiálně inkoherentní, proto je možné rozvolnění vyhraněnějších požadavků na systematicčnost a uspořádanost látky jednotlivých disciplín. Deklarovaná ucelenost, úplnost teorii se opouští a nahrazuje komunikací napříč dříve oddělenými žánry. Rozvolnění vyhraněných požadavků na konzistenci a systematicčnost látky jednotlivých oborů (nebo na konceptuální standardizaci) má své přednosti i nedostatky. Precizně definované, uzavřené obory mají pochopitelně sklon mezi sebou nekomunikovat, vylučovat a bránit se žánrům, které do nich podle nastavených kritérií nepatří, hlídat si své hranice.

Relativizace hranic a pohyb na rozhraní sice přináší nárůst komunikativnosti, často

ovšem na úkor přehlednosti a uspořádanosti. V kontextu sociální a obecné sociologické teorie nejistota a problematičnost každé analýzy současného stavu vyvolává mnoho reakcí a postupů. Jedním ze zřetelných trendů je pak v rámci rekonstruktivní sociální vědy zdůrazňování potřeby nového promýšlení, rozvážení aktuálního stavu. Otázka po aktuálním stavu, otázka po přítomnosti, dává však nejisté odpovědi a vyvolává rozpaky. Často je to nespokojenost s konceptem postmodernity nebo dekonstruktivistickými tendencemi, které se jeví příliš unáhlené. Postulovaný zlom, přechod od jednoho deskriptivního termínu – modernita k jinému – postmodernita není konsensuálně přijat a spíše se reklamuje potřeba dále rozvíjet pojmový prostor spojený s ideou modernity. Vývojové trendy údajně ne vždy potvrzují tak zřetelný přechod od jedné formy a typu společnosti k formě a typu společnosti jiné. Požaduje se pauza, větší či menší potlačení razantních nároků a vyhraněných teoretických ambicí.

V rámci sociální teorie se některé nejnovější práce prezentují jako „sociální teorie po postmodernismu“, čímž se má patrně vyznačit jejich kontrastní referenční bod. Postmoderní sociální teorie si kladla primárně vyvažující cíle, chtěla uvolňovat, liberalizovat, promítat do sebe dříve marginalizované, opomíjené. Rozkládat klasické pevné pojmy, filozofická témata, redefinovat jednotlivé kompetence a vymezovat se proti veškerým formám restrikce a dogmatizace. Hlavním terčem její kritiky jsou přepínané nároky klasické racionality, snahy o univerzální modely, metody, projekty. Že si sociální vědy nejsou s to vypracovat fixní pojmový aparát, vlastní jazyk korespondující se sociální realitou, je dnes už víceméně nezpochybnovaný fakt. To ovšem vůbec nemusí znamenat, že je *ex definitione* nemožné v redefinici problematického vztahu mezi obecným teoretizováním a empirií vykázat jakýkoli kvalitativní posun. Koncept modernity je jistě sporný a váže se k němu nespočet problematických konotací.

Nutno ovšem také vidět, že konceptuálně a metodicky nejisté sociální vědy souhrn-

né pojmy potřebují, ty se ovšem nutně vyčerpávají a ztrácejí svou výpovědní hodnotu, nejsou-li vázány na jistou teorii, kontrolovanou argumentací a systematické odkazy. Sociální teorie také nemá jinou šanci, než se o své pojmy a kategorie starat, rehabilitovat je. Diskvalifikují-li se pojmy, teorie skutečně končí. Delantyho výběr reprezentativních koncepcí je nepochybně napadnutelný, důsledně si však hlídá svou logiku. V úvodních kapitolách rozprostře konceptuální síť, tematicky vymezí svůj předmět a systematicky, prostřednictvím kontrolované argumentace (každá podávaná koncepce je konfrontována s koncepcemi opozitními), jej v rámci jisté teorie přehledně mapuje a zpracovává. To je také ona specifická přednost rekonstruktivní orientace, na niž jsem si přál upozornit.

Jan Balon

Jerzy Szacki: *Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe*

Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2002, 1076 s.

Když roku 1981 vyšly Szackého *Dějiny sociologického myšlení* v polštině poprvé, bylo zřejmé, že jde v tehdejší středoevropské kulturní okruhu o dílo mimořádné a ojedinělé. Vzhledem k tradicím a úrovni polské sociologie nebyla ovšem náhoda, že to byl právě polský autor, který vytvořil práci srovnatelnou s nejlepšími tehdejšími obdobnými příručkami západoevropských i amerických autorů a v mnohém svou kvalitou tyto příručky dokonce převyšující. Svědčí o tom i skutečnost, že Szackého kniha vyšla o tři roky dříve v USA. Kdo dlouhodobě sledoval tvorbu tohoto autora, nemohl však být vynikající úrovní jeho nové práce překvapen. Byly to zejména některé dílčí studie zaměřené na směry, školy i jednotlivé postavy dějin sociologie, postupně po léta publikované v sociologických časopisech, jež naznačovaly, že jejich autor se připravuje k vydání větší syntetické práce z této oblasti. Dobrou teo-

retickou i metodologickou přípravou pro to mu byly i jeho pozoruhodné knižní monografie, zvláště *Durkheim* (1964), *Kontrarevoluční paradoxy* (1965), *Utopie* (1968, české vydání 1971), *Tradice* (1971), *Setkání s utopií* (1980), jakož i rozsáhlé předmluvy k polským překladům takových děl, jako je Beckerův a Barnesův *Vývoj sociálního myšlení od lidové tradice k vědě* (1964), jako jsou Durkheimova *Pravidla sociologické metody* (1968), Lintonovy *Kulturní základy osobnosti* (1975), i k výboru textů nazvanému *Krise sociologie?* (1977) apod.

Svým celkovým pojetím se Szackého *Dějiny sociologického myšlení* podstatně lišily od toho, jak byla tato disciplína převážně pěstována autory, kteří se tehdy v dalších socialistických zemích hlásili k oficiálně uznávané podobě marxismu. Odlišnost spočívala přinejmenším ve dvou hlavních rysech. 1. Szacki nepsal především kritiku tzv. předmarxistických pojetí společnosti a tzv. buržoazní sociologie, ale objektivně popisoval a analyzoval vývoj teoretických názorů na společnost se všemi jejich dobovými omezeními, ale také s jejich přínosem ke stále hlubšímu a komplexnějšímu postihu a pochopení sociální reality. 2. Szacki nepoměřoval všechny společenské teorie marxismem jako údajně nejvyšší formou společenského poznání, ale chápal Marxovo materialistické pojetí dějin jako jeden z řady sociologických směrů, který vznikl v určité době, je na tuto dobu historicky i gnozeologicky vázán, a nemůže tudíž odpovídat na všechny klíčové otázky společenského života, které vznikly až v procesu dalšího sociálního, ekonomického i politického vývoje.

Obdobným způsobem Szacki postupoval i v kapitole nazvané *Historický materialismus po Marxovi a sociologie*. Objektivně, bez znevažujících invektiv popisoval a analyzoval tzv. marxismus 2. internacionály, stejně jako bez oslavných tirád informoval o sociologických názorech Leninových. Věnoval-li posléze např. výkladu Lukáse či Gramsciho prakticky stejný počet stran jako Leninovi, bylo to na tehdejší dobu dost výjimečné.

Ve srovnání s poměry, které panovaly u nás, byl bezprecedentní také rozsáhlý se-

znam literatury, z níž autor vycházel a kterou bohatě citoval, v němž se např. objevila i v našem prostředí oficiálně zcela tabuizovaná jména Z. Baumana a L. Kolakowského, přičemž mezi díly posledně jmenovaného byly uvedeny i jeho pro tehdejší naše bdělé strážce ideové čistoty Marxova učení (kteří však těmito svými postoji prokazovali Marxovi doslova medvědí službu) zcela nepřijatelné *Hlavní proudy marxismu*, vydané v emigraci.

Právě všechny tyto i další přednosti Szackého výkladu ovšem paradoxně způsobily, že – ačkoli jsme se o to pokoušeli (vím, že iniciativu v této záležitosti vyvíjel také M. Petrusek a D. Provazník) – nepodařilo se překlad této příručky, kterou bychom např. pro vysokoškolskou výuku tak potřebovali, v 80. letech u nás prosadit. V Polsku se Szackého kniha stala základní vysokoškolskou učebnicí a pro velký zájem vyšla roku 1983 ještě jednou.

Nyní, po jednadvaceti letech, se objevuje kniha znovu, ovšem ve značně přepracované a doplněné podobě. Vyjadřuje to také její podtitul, v němž se uvádí, že jde nikoli o 3. vydání, ale o vydání nové.

Autor se ve zmíněném mezidobí znovu k tematice dějin sociologického myšlení několikrát vrátil a výsledkem jeho práce v této oblasti byly zejména knižní tituly *Známiecki* (1986), *Dilemata historiografie idejí a jiné eseje a studie* (1991, recenze viz *Sociologický časopis* č. 2/1993, s. 258–262), dílo napsané se spolupracovníky *Sto let polské sociologie* (1995, recenze viz *Sociologický časopis* č. 4/1997, s. 491–494), jakož i pět rozsáhlých hesel pro polskou několikasvazkovou *Sociologickou encyklopedii*: *Dějiny sociologie*, *Liberalismus*, *K. Mannheim*, *Nacionalismus* a *Předsociologické sociální myšlení*.

Každý, kdo má zkušenost s návratem k vlastní knize po více než dvaceti letech, si umí představit, co to obnáší. V Szackého případě je pozoruhodné, že nemusel téměř vůbec změnit ani její celkové rozvržení, ani metodu výkladu a ani její základní teze. Změny se týkají upřesnění názvů kapitol, jejich oddílů i formulací jednotlivých vět. Sám autor píše, že „v jistém smyslu byla kniha napsána

znovu, neboť v tomto jejím vydání neexistuje ani jedna věta, nad níž by se opět nezamýšlel“.

Nejpodstatnější modifikace souvisejí samozřejmě s tím, že sociologie procházela ve zmíněných dvaceti letech určitým vývojem, že se dále podstatně obohatila sociologická produkce, a to i z oblasti dějin sociologického myšlení, a že sám autor za tuto dobu mnohé přečetl, nově promyslel a také, jak už o tom byla zmínka, sám napsal. Odrazem těchto skutečností je především rozsáhlé obohacení bibliografie, která má nyní více než 70 stran. Z obsahového hlediska je nejdůležitější, že autor knihu doplnil o téměř šedesátistránkovou kapitolu nazvanou *Teorie civilizací*, v níž se zabývá Spenglerovou morfologií kultury, řešením protikladu kultury a civilizace v díle Alfreda Webera, Toynbeeho pojetím dějin civilizace, integralistickou sociologií P. Sorokina, sociální teorií francouzské školy soustředěné okolo časopisu *Annales* a „figurativní“ sociologií N. Eliase. V knize rovněž přibyla nová závěrečná téměř devadesátistránková kapitola, věnovaná současné sociologii. Zatímco dřívější vydání končilo výkladem funkcionalismu, zejména Parsonse a jeho kritiků, teorie konfliktu a teorie směny, nyní je kniha uzavřena analýzou diskuse o krizi sociologie, a dále rozbořem názorů Giddensových, Bourdieuových, Foucaultových a Habermasových, jakož i výkladem postmodernismu v sociologii.

Za zmínku stojí také doplnění kapitoly druhé o myšlenky Montaignovy, kapitoly čtvrté o výklad nacionalismu, ale zvláště kapitoly třinácté o analýzu fenomenologické sociologie, kapitoly sedmnácté o strukturalismus Léviho-Strausse a kapitoly předposlední o neofunkcionalismus.

Kromě předmluvy, závěru, bibliografie, jmenného a věcného rejstříku má nyní kniha dvaadvacet kapitol. První z nich se zabývá celkovou problematikou dějin sociologie a otázkou jejich potřeby a užitečnosti. Další sledují vývoj sociologického myšlení tak, aby podle autora „co nejúplněji prezentovaly historické pozadí současné sociologie a aby pro-

zkoumaly revoluce, jimiž myšlení o sociálním životě postupně prošlo“.

Za první z těchto revolucí považuje Szacki vyčlenění lidského řádu z řádu přírody, za jehož nedílnou součástí byl původně považován, druhou revolucí bylo odlišení společnosti od státu neboli objevení společnosti jako mimopolitické a specifické skutečnosti, třetí bylo to, že společnost se stala předmětem systematické reflexe a že byl vytvořen pojem vědy o společnosti, a konečně čtvrtou, která ovšem není ještě zdaleka završena, a je otázka, zda někdy vůbec završena bude, bylo zvědečnění oné reflexe. Jakkoli je totiž podle autora oprávněný skepticismus vůči pozitivistickému projektu „společenské vědy“, je těžké popřít, že v sociologii existuje jistý pokrok a že určitě od svých počátků do současnosti prošla dlouhou cestou.

Hlavním tématem knihy je tudíž podle autora formování problematiky, jež je dnes považována za sociologickou, její různá nejtýpčtější a dodnes nejživotnější řešení, po sobě následující postuláty jejího vědeckého chápání i jejich postupná realizace.

Tato obecná koncepce je pak realizována v podobě jednotlivých kapitol, které postupují od řeckého antického sociálního myšlení, přes křesťanství, renesanci, teorie přirozeného práva, osvícenství, konzervatismus, liberalismus, socialismus, úvahy některých historiků 19. století, Hegela a historický materialismus až k ranému pozitivismu a počátkům sociologie. Výklad pak pokračuje psychologismem v sociologii, sociologismem, antipositivistickým převrácením v sociologii spjatým s historismem, německými projekty humanistické sociologie, pomarxovským historickým materialismem a jeho vztahem k sociologii, sociálním pragmatismem, americkou popisnou sociologií, sociální antropologií, teoriemi civilizací, Znanieckým jako polskou odrůdou humanistické sociologie, neopositivismem v sociologii, funkcionalismem a jeho kritiky a je uzavřen výkladem hlavních představitelů současné sociologie.

V závěru autor konstatuje, že posláním jeho knihy nebylo a nemohlo být shrnutí ne-

sporných úspěchů sociologického myšlení. Ačkoli si nečiní nárok na teoretickou nezaujatost a obecně vzato nevěří v existenci úplně nestranné historiografie, nevěnoval se psaní této práce proto, aby vytvořil základ vlastního sociologického systému, jehož stavebním materiálem by byly nejkvalitnější a nejpevnější prvky těchto konstrukcí, jejichž přehled zde podal. Takový záměr považoval předeem za odsouzený k nezdaru. Autor se ostatně nedomnívá, že by něco takového mohlo být úkolem historika, jenž si totiž lépe než kdokoli jiný uvědomuje prozatímnost jakýchkoli řešení, a také to, že z idejí, které má k dispozici, lze vytvořit téměř nekonečné množství kombinací.

Dějiny sociologického myšlení nepřipravily podle Szackého základ pro žádné, a tím méně pro konečné řešení. Demonstrovaly spíše bohatství teoretických alternativ, z nichž ani jedna pravděpodobně nebude nikdy absolutně překonána. Plyne-li z této knihy vůbec nějaké poučení, je jím hlavně to, že v sociologii každá bilance může vést nanejvýš ke stanovení určitého množství problémů a dilemat. Pomineme-li záležitosti „sociologického řemesla“, pak pokrok podle autora spočívá především v tom, že pod vlivem proměn společenské skutečnosti i pod vlivem růstu nároků, jaké po zkušenostech a porážkách svých předchůdců na sebe sociální myslitelé kladou, se problematika stává stále složitější.

Při hodnocení Szackého knihy je recenzentův úkol značně ulehčen. Dostatečně ji totiž prověřil sám život. Výborně obstála v dramatických proměnách posledních dvaceti let. Byla knihou stále vyhledávanou, podstatně přispěla k rozšíření znalostí o vývoji sociologie, a to nejen v Polsku a nejen mezi vysokoškolskými studenty. Její netrpělivě očekávané, obohacené a po všech stránkách zkvalitněné nové vydání umožní, aby z ní ještě mnoho let čerpali vědomosti další zájemci.

Jan Sedláček

Piotr Sztompka: *Socjologia: Analiza społeczeństwa*

Warszawa, Wydawnictwo Znak 2002, 653 s.

„Standardních“ učebnic sociologie pravděpodobně není málo, rozumíme-li v tomto případě „standardnosti“ utříděné základní sociologické vědění z oblasti, již se ne zcela přesně říká „obecná sociologie“, utříděné tak, aby systematicky, logicky konzistentně a didakticky srozumitelně pokrývalo všechna základní témata, o nichž se soudobá sociologická komunita shoduje, že tvoří základní povinné penzum pojmoslovné a teoretické, jež musí adept našeho oboru zvládnout. Je přirozené, že „standards“ se měnily v závislosti na třech činitelích:

- na objemu sociologického vědění (některá témata prostě nemohla být součástí standardu, protože buď ještě nebyla sociologicky reflektována nebo „arifikulována“, například do jisté doby masová média, zejména ovšem fenomén zvaný gender, nebo prostě vůbec „nebyla“, například internet či globalizace),
- na míře shody vědecké komunity (některá témata byla jednoduše tabuizována nebo marginalizována, protože sociologický mainstream je nepokládal za sociologicky relevantní či důstojné, například vzorce sexuálního chování, tělesnost, každodennost),
- na místě vzniku.

Ten poslední moment souvisí samozřejmě na jedné straně s dlouhodobou mocenskou a ideologicko-politickou polarizací světa, která způsobila, že osudy sociologie byly na obou pólech kontinua odlišné, a to v některých obdobích principiálně, na druhé straně s obecně uznanou premisou, že sociologie se konstituovala v rámci národních států, že tedy společenský život reflektovala jako „život v národních státech“, že pojem společnosti v podstatě ztotožnila s pojmem národního státu. Proto do jisté doby vznikala řada dost odlišných učebnic tvořených v rámci národních sociologií – učebnice německé

byly dost jiné než učebnice francouzské atd. A nelišily se jenom reáliemi, ale celkovou koncepcí, jazykem, didaktikou. U nás první pokus Masarykův z počátku století skončil nezdarem na samém počátku (*Rukověť sociologie*), poslední český pokus o syntetické dílo, mnohasvazková *Sociologie* Emanuela Chalupného je předmětem shovívavého despektu v lepším případě, úplného zapomenutí v horším. Ani posthumně vydaná *Sociologie* Arnošta I. Bláhy (1968) se nedočkala obecnějšího přijetí a jako učební text vlastně nikdy nesloužila – a byla by sloužila dobře, dokonce v mnoha ohledech dodnes.

Pokus o „marxistickou sociologii“ u nás naštěstí učiněn nebyl, měli jsme však k dispozici dvě učebnice polské – američtější Baumanovu a „marxističtější“ Wiatrovu. Bauman sám se pokusil doma ještě o velký *Zarys socjologii marksistowskiej*, ale velkého uznání nedošel: pro „sovětské soudruhy“ byl příliš málo marxistický, pro „československé revizionisty“ zase až příliš...

Od počátku 60. let se ovšem postupně, ale zato výrazně prosazuje tendence, která odráží změněný „faktický stav věcí“, totiž přesun těžiště sociologické práce z evropského kontinentu na kontinent americký (počátky tohoto trendu souvisejí nepochybně s klasickou chicagskou školou konce 20. let). Amerikanizace „standardní sociologie“ tak začala dříve, než se stala průvodním zjevem a někdy synonymem globalizace. Podobně jako produkce amerického kulturního (či spíše zábavního) průmyslu zahltila téměř celý svět masou nabízených komodit, americká sociologie zahltila sociologické společenství několika stovkami (dnes, troufám si říci, tisícovkami) učebnic „obecné sociologie“ na různých úrovních požadovaných znalostí a samozřejmě na různých úrovních žádoucí kvality. V tomto milieu nebylo prakticky možné napsat standardní učebnici jinak než „americky“, ba zdálo se, že to ani valného smyslu nemá: proč nosit sovy do Atén, jsou-li tak jako tak Atény již obsazeny americkými turisty?

Stala-li se evropským standardem Giddensova učebnice z roku 1989 (česky 1999),

nebylo to pouze z úcty k autoru evropskému. Brit Giddens měl již za sebou malou sice, ale brilantní knížечku, jež byla „krátkým, ale kritickým uvedením do sociologie“, v níž ještě nebyl ani zdaleka tolik poplatný „standardní vědecké komunitě“. Měla své didaktické přednosti a především kritický spár. To se o tlustospise, jehož by se měl právem obávat každý student sociologie, tak úplně říci nedá.

V této situaci, jež je přirozeně také stavem extrémně silné konkurence, přichází s kůží na trh (zatím jenom na trh polský) dnes již světově proslulý sociolog Piotr Sztompka, profesor Jagelonské univerzity v Krakově a člen Polské akademie věd. Jeho vpravdě monumentální *Sociologie* stojí za to, aby se jí věnovala pozornost minimálně ze dvou důvodů.

Je první učebnicí tohoto rozsahu a řekněme hned – i kvality, jaká byla napsána za bývalou železnou oponou. Ruské pokusy (první pod redakcí S. S. Frolova, 1994, druhý G. S. Osipova, 1995) jsou sice solidní, ale ani rozsahem, ani koncepcí nedosahují svých jinojazyčných předchůdců: ruský student má ostatně k dispozici překlad velkého Giddense a malého Smelsera, kromě řady dalších učebnic regionálního původu (ostatně jako v Americe – co univerzita, to učebnička). Předchozí pokusy polské (například *Socjologia ogólna* Stanisława Kosińskiego z roku 1989) ještě „evropských“, či dokonce světových parametrů nedosahovaly. Na Slovensku z důvodů ne zcela racionálních vyšla podivná učebnice *Základy všeobecnej sociológie* jugoslávského autora Ante Fiamenga (1968, 608 stran), která byla rozsáhlá, ale pokud si pamatuji (nemám ji k dispozici) byla informačně velice chudá a jako akademická učebnice nepoužitelná (a nepoužívaná).

Sztompkova knížka není prostou transpozicí americké standardní strukturace tématu do jiných podmínek, je skutečně osobitě pojatou a v mnohém vpravdě inspirující knihou, která dokonce některé problémy řeší nebo řešení naznačuje, což je u učebnic pramálo obvyklé.

Především – Sztompka nezačíná obvyklým uvedením, jež postuluje dichotomii „je-

dinec – společnost“ (tedy de facto nominalismus versus holismus), která se překlenuje standardně všespásným procesem socializace (enkulturace, personalizace), jímž se bytost biologická stane sociální a individuum se promění v součást lidské kolektivity. Sztompka volí nápaditější postup, který proces přechodu od individua ke kolektivitě graduálně a vlastně dramaticky člení do šesti sekvencí: od chování (rozuměj: behavioristicky pojatého reagování na podnět) k jednání (rozuměj: motivované činnosti, která je nadána smyslem, je „významová“), od jednání (činnosti) k interakci, od interakce ke společenskému vztahu (opakovaná interakce normativně vymezená, bláhovské „jednání pod normou“), od společenského vztahu k sociální organizaci (dominace „pozičních struktur“), od organizace k sociální struktuře („interindividuální prostor“ velmi podstatně depersonalizovaný).

Sociální struktura otevírá druhý komplex témat – sociální celky, kapitola, v níž se sympaticky setkáváme s pojmem, který americká či amerikanizovaná sociologie téměř zapoměla, totiž se starou dobrou „sociální skupinou“. Kapitola o kultuře, která následuje, je mírně nekonformní k tomu, co je sacrosanctum každého soudobého přístupu, totiž k tzv. politické korektnosti. Ne že by ji Sztompka odmítal, to by samo o sobě bylo politicky příliš nekorektní, pouze ukazuje, k jakým absurditám lze dojít, jestliže budeme kulturně (politicky korektně) měřit všem stejně: v jedné vážně míněné encyklopedii světové kultury je věnován absolutně stejný informační rozsah kultuře australských aborigenů jako kultuře francouzské, ruská literatura je stejně zastoupena jako literatura Sierra Leone, Beethoven má stejný „rozsah“ jako mexické písně „mariachi“. Nemohu se ovšem zbavit dojmu, že postmoderní restrukturalizace struktur a intelektuální masáž masovou kulturou nakonec vedou k tomuto typu „politické korektnosti“, k této ošklivé glajchšaltaci jaksi samy sebou.

Další oddíly jsou věnovány sociálním nerovnostem (zde je zakomponována trochu

nestandardně politická moc a formy legitimizace), „fungování společnosti“ (socializace a kontrola spolu s institucionalizací, kapitola pěkně parsonsovská – dokládající, že některá „velká témata“ klasiků prostě nelze beztestně obejít), společenské změny (včetně kapitoly o sociologickém pojetí času, které není poplatné již únavné „časoprostorové kompresi“ globálního světa, ale je věcnou rekonstrukcí pojetí času ve společnosti i sociologii, jakož i kapitoly o „klasických vizích dějin“ – kam sice ne zcela patří sociobiologie, ale budí). Konečně závěrečná část knihy se zabývá „současnými společnostmi“ (globalizace, společnost rizika atd.).

Ve Sztompkově učebnici, která na rozdíl od Giddense je poněkud „konzervativnější“ volbou témat i skladbou, najdeme všechno sociologicky podstatné ve zjednodušení zcela přípustném a didakticky dokonce nutném. Tři témata specificky „svá“ Sztompka do textu ale vložil (což Giddens se „svými tématy“, například s teorií strukturace nebo duální hermeneutikou, neučinil), totiž téma důvěry, téma sociálních traumat („od diskursu pokroku k diskursu traumatu“) a konečně zatím nepřeložitelné téma „toho, jak se společnost děje“ (becoming, stawanie sie). Konceptci „dění se společnosti“ pokládá autor za „čtvrtou velkou teorii dějin“ – vedle klasických koncepcí evolucionistických, cyklických a historicko-materialistických. Sztompka v tomto svém navýsost originálním, ale nijak násilnickém pojetí propojuje dva vskutku soudobé pohledy na sociální skutečnost, totiž historickou sociologii v její dnešní verzi (reprezentovanou Eliasem, Skocpolovou, Mannem, Lloydem, Tillym) s teorií subjektivity (představovanou Tourainem, Buckleyem, Crozierem, ale i Giddensem, Archerovou, Etzionim). Obě koncepce ve Sztompkově podání zakomponovaly do výkladu sociálního života dva „koeficienty“ (mimořádně pojem koeficient, „współczynnik“ má v polské sociologii tradici: zavedl jej poprvé Znaniecki jako „humanistický koeficient“) – koeficient historický (každá událost je situována v sekvenci jiných událostí a mimo ni nemá smysl) a koeficient

podmětňý (každá událost je výsledkem činnosti lidí a nelze ji porozumět, aniž porozumíme jednání těch, kdo byli aktéry události). Oba koeficienty pak navíc spojuje známý giddensovsko-archerovský koncept „duality“ struktur a duality činnosti. Struktury jsou „duální“ tím, že jsou výsledkem činnosti lidí, ale současně jsou i determinantou lidských aktivit; subjekty jsou duální, protože jsou tvůrci i produkty sociálních událostí (v klasičtějším marxovském vyjádření – lidé jsou „autory, režiséry i herci vlastních dramát“).

Celá knížka je vybavena barevnými fotografiemi, které mne zlobily (jako povinné penzum amerikanizaci – vizualizace jako naše determinanta i naše nucená volba), ale pouze do té doby, než jsem seznal, že autor knihy je i jejích tvůrcem: mluví-li Sztompka o „sociologické optice“, pak to má význam metaforický i doslovný. A fotografie to jsou dobré esteticky i informačně (jen ta příšerná, autorem nezaviněná polygrafická superbarvnost trochu vadí).

Dvě rozkošné věci se čtou na konci knihy. Především – 160 otázek má ověřit, zda jste si osvojili pojmosloví a získali základní představu o sociologických teoriích a hlavních osobnostech (Jaký typ jednání zvolil Maxmilián Kolbe v Osvětimě?, Jaký typ skupiny tvoří rockeři?, Co je opakem konformismu? atd.). A potom – autor nabízí „sto knih z mé poličky“ – „zaujatý, jednostranný a zcela osobní soupis knih, které jsou dostupné v polštině a které doporučuji svým studentům“. Tož takový seznam potřebujeme nutně a už jej můžeme důstojně udělat: pětina klasických knih, které Sztompka doporučuje, již česky jsou a zbytek (texty autorů polských) lze substituovat četbou tematicky shodnou a formálně, stylově obdobnou. Je prostě povinností takový seznam mít – do konce roku 2003 jej zcela neskromně nabídnu Sociologickému časopisu.

Shrnuto: ne že by nebylo co Sztompkovi vytknout – některé definice zjednodušují příliš, některá témata opravdu chybí, některé i v polské literatuře již dobře pojednané

problémy jsou pominuty – třebaš fenomén internetu, tzv. *cultural studies* apod. Občas příjemně pociťujeme „naši“ kulturní spřízněnost (například Sztompka pracuje s pojmem „společenské vědomí“ evidentně marxistické provenience, který je v západní literatuře rozhodně sice nestandardní, ale on je – volens nolens – velice funkční) a současně litujeme, že ani jediný z Čechů se v tak tlusté knize nedá najít.

K tomu poslednímu: nemyslím starovlastenecky, že by do učebnice soudobé obecné sociologie patřil třebaš Masaryk. Ale mluví-li Sztompka v souvislosti s fenoménem sociální revoluce o „definované ignoranci“ (Merton), tj. o tematicky vymezeném poli, kde nemáme k dispozici žádnou odpověď, pak bych přece jen doporučil nezapomenout na monumentální dílo Jaroslava Krejčího (jež je zčásti přístupné anglicky). Skutečnost, že obrovitou syntézu svého životního komparativního usilování věnoval Jaroslav Krejčí nakonec českému čtenáři a vydal ji česky, je fakt, který by neměl být pominut. A myslím, že v kontextu modernizačních a transformačních teorií by nemusel chybět například Pavel Machonin, v jiných pak Jiří Musil. I to by bylo na tak malou zemi dost.

Český knižní trh neunes dvě „tlusté učebnice“ v krátkém čase – ale vědět by se o Sztompkově grandiózním pokusu rozhodně mělo. Na českého Sztompku či snad lépe – na současného Chalupného – si tedy ještě nějaký čas počkáme.

Miloslav Petrušek

Barbara Szacka: *Wprowadzenie do socjologii*

Warszawa, Oficyna naukowa 2003, 480 s.

Teze, že polská sociologie patří k tzv. velkým sociologickým školám („národním sociologiím“) se nedala zpochybnit nikdy – snad ani v době hlubokého stalinismu. Rozsah tematického záběru polské sociologie je úctyhodný, překladová aktivita mimořádná a produk-

ce zejména mladé sociologické generace je výslednicí souběhu poučenosti světem a úcty k vlastní („národní“) sociologické tradici.

Ještě jsem pořádně nedočel první velkou „samostatnou“ polskou učebnici sociologie z pera světoběžníka Piotra Sztompky a mám na stole učebnici novou, „paralelní“, tentokrát autorství *Barbary Szacké* (1930). Autorka je v polské sociologické obci dobře známa jako badatelka v oblasti studia dětství, postavení ženy ve společnosti, ale také sociální (historické) paměti, připravila několik skvělých výborů z pomezí sociologie a biologie (se synem Jakubem) a podílela se mj. na výboru a překladu textů o občanské společnosti se svým mužem, významným historikem sociologie Jerzym Szackim. Těžiště její práce je však pravděpodobně v aktivitách pedagogických – její učebnice to dokládá.

Autorka v úvodu konstatuje, jak obtížné bylo rekoncipovat přednášky do podoby knižní učebnice a jak nesnadné bylo vyrovnat se s faktem, že ke každému tématu máme několik alternativních sociologických explanačí (teorií a „teorií“). Didakticky velice instruktivní je proto její zkušenost, že začít se dnes má analýzou, studiem a rozbořením *elementárních učebnic* (dodal bych – nejen anglosaské provenience, protože existují jisté odlišnosti zejména v přístupech francouzských, nehledě na agresivní působení názorných, ilustrovaných, barevných, ba komiksových učebnic ze zámoří); ty totiž nabízejí dostatečně jednoznačné sdělení o tom, co tvoří „závažný“, protože více méně obecně sdílený korpus sociologického vědění. Učebnice Szacké je ve výsledném tvaru jednodušší (nikoliv triviálnější) než učebnice Sztompkova a její struktura je – řekněme – tradičnější.

Po stručném výkladu o podstatě a povaze sociologie jako vědy (Szacka již zde uplatňuje hledisko specificky polské: základní dichotomii vidí jako svár mezi „sociologií pozitivistickou“ a „humanistickou“ v duchu Floriana Znanieckého) přechází k výkladu *biologických základů sociálního života*, jež ústí v zajímavou tezi o nezbytnosti přihlížet soustavně ke skutečnosti, že leccos, co se nám jeví

jako produkt arbitrární morálky, je ve skutečnosti produktem geneticky kódovaného chování. Szacka při plném respektu k učebnicové povaze textu neváhá otevřít problém tam, kde jej vidí: například v následující kapitole o kultuře se vrací k dnes téměř odioznímu tématu „kulturních univerzálí“ v tiché polemice s příliš radikálním kulturním relativismem. První část uzavírá kapitola o sociální změně (obvykle situovaná až na konec učebnicových textů), v níž mj. decentně, ale v míře značně redukované, informuje o posledních typologických výkřicích naší vědy – o společnosti postindustriální, postmoderní a informační (snad je to tak právem, kdovi). Druhá část – *Člověk ve společnosti* – má tři subkapitoly „parsonsové“ – interakce, socializace, sociální kontrola (a deviantní chování), třetí je věnována *společenským seskupením* (Zde čeština nemá adekvátní výraz. Polština pracuje s pojmem „zbiorowości społeczne“, což je více než skupina a méně než společnost, je to jakási Sorokinova „pile-heap“. Před lety jsme se nad tímto termínem trápili s Miroslavem Dismanem při překladu Szczepeńského *Základních sociologických pojmů*: terminologicky problém nemá řešení, protože nemáme adekvátní výraz – ale nejen my v češtině), kam patří společenské skupiny (téma v posledních letech marginalizované), formální organizace, lokální společnosti a národ. Inu a tato část učebnice Barbary Szacké dost zásadně odlišuje od „běžných učebnic“ včetně Sztompkovy: skupiny jsou probrány zevrubně, mikrosociologie rekapitulována, formální organizace prozkoumána weberovsky i postweberovsky, ale zejména – podtrhuji – podrobně je prozkoumáno lokální společenství (dokonce s odkazem na polského klasika Franciszka Bujaka, jehož dílo mělo podobný význam, smysl i ladění jako sociografie slovenského klasika Antona Štefánka) a renesance tzv. lokalismu jako jevu „mimořádně nezvyklého a překvapivého“ (v čase globalizace, dodejme), současně však srozumitelného tváří v tvář „neschopnosti centrální byrokracie a státu vypořádat se s problémy, jež jsou zvláště dramaticky viditelné v zemích postsocialistických“ (234).

Kapitola o národu tvoří samostatnou kapitolu nejen v učebnici Barbary Szacké, ale v celém kontextu pozdně moderní sociologie. Protože americká společnost neprošla tradičně evropským (jakkoliv diferencovaným) procesem formování národa a národního státu, nebyl fenomén „národa“ v americké sociologii reflektován, a tedy ve „standardních učebnicích“ (*more americano*) národ prostě chybí. V evropské učebnici chybět nemůže (neměl by), protože celé 19. a vlastně i 20. století je s fenoménem národa spjato mimořádně intimně. A je to intimita nezřídka sartrovsky krutá, krvavá a bolestná: „Společnost emoce nevyvolává, ale s národem se pojí city mimořádně silné; pro národ lidé obětují životy a ve jménu národa berou životy jiným. Národ je hodnotou autotelickou, společnost je hodnotou instrumentální“ (240). Absence tématu národa v evropských učebnicích sociologie maně připomíná slavnou scénku z Haškova *Švejka*, v níž jeden z polních kurátů trvá na tom, že Austrálie neexistuje, protože svatý Augustin o ní nic nepíše. Polská sociologie však má solidní tradici studia národa a národnostní otázky (z novějších autorů je to Joanna Kurczewska, z nejnovějších Jaroslav Kilias) a česká sociologie by k věci ostatně měla také co říci (viz studie Rádlavy, Bláhovy, ale konec konců i Gellnerovy). Celá kapitola věnovaná tématu národa a etnických vztahů (i rozsahem dosti rozměrná) je cenným příspěvkem k systematizaci našeho vědění v té věci, byť na úrovni elementární. Čtvrtá část je věnována *sociální diferenciaci* (stratifikace a mobilita, se zvláštním zřetelem k polskému vývoji, a diferenciaci podle pohlaví), pátá sociálním institucím (rodina, politika, škola, kultura, výchova a náboženství).

Bylo by možné upozornit na leccos zajímavého, třeba na rozhodně netriviální rekapitulaci sporu o existenci tříd nebo na velice instruktivní rozlišení populární a masové kultury. V každém případě je učebnice Barbary Szacké dalším důvodem k zamyšlení – proč se po Arnoštu Bláhovi, jehož učebnice vyšla posthumně v roce 1968 (a dodnes

je učebnicí solidní, prostě jenom zapomenutou nebo povzneseně ignorovanou), nenašlo dost odvahy k sepsání naší učebnice původní – s analogicky přesvědčivými příklady „z domoviny“, jako je tomu v recenzované učebnici polské? A možná, že nešlo ani tak o odvalu, jako spíše o to, že taková učebnice nikdy neposkytne dostatek položek pro citací index, jímž se přece u nás měří kvalita „učence“ především. Kdo by si totiž četl v české učebnici sociologie? A kdo by o ní psal v „mezinárodně uznaném, impaktovaném“ časopise? Nemluvě konec konců o tom, že autor se vždycky vystavuje nebezpečí, že bude kritizován pro „programový eklekticismus“, jemuž se v učebním textu prostě nelze vyhnout, a pro „opakování známých pravd“ a „přežvýkávání známých teorií“... Nicméně stojí za to se ptát – pravd a teorií známých – komu?

Miloslav Petrušek

Historická demografie 26

Praha, Sociologický ústav AV ČR 2002, 221 s.

Na konci roku 2002 vydala Komise pro historickou demografii při Sociologickém ústavu AV ČR dvacátý šestý svazek sborníku *Historická demografie*. Sborník zachovává tradiční dělení i vysokou úroveň. Nechybí podrobně zpracované sondy zabývající se demografickým vývojem v jednotlivých farnostech, za pozornost však stojí především obecnější práce na téma historickodemografického zkoumání a sociální struktury české společnosti v minulosti.

Zájemcům o vývoj historické demografie v druhé polovině 20. století v České republice i v zahraničí lze vřele doporučit studii Josefa Grulichy. Grulich upozorňuje nejen na klíčová díla historické demografie, ale vysvětluje i základními pojmy a metody historickodemografického výzkumu, takže studie je přínosná i pro „laiky“, kteří se v oblasti historickodemografického výzkumu dosud nepohybovali. Grulich velmi přehled-

ným způsobem poukazuje na vývoj historické demografie ve Francii a na rozšíření tohoto oboru do dalších zemí, včetně České republiky.

Dvacátý šestý svazek Historické demografie se věnuje sňatečnosti a plodnosti specifických skupin sociálních skupin a pomáhá tak nahlédnout do života našich předků. Speciální pozornost patří třem sociálním skupinám: nižší české šlechtě 16. století, „vzdělaným občanům“ na přelomu 19. a 20. století a domácímu služebnictvu této doby. Studii Eduarda Maura a Václava Štorka lze ocenit už z toho důvodu, že sňatečnost a plodnost šlechtických kruhů patří – na rozdíl například demografie venkovské populace – mezi téměř nezpracovaná témata. Důvodů je několik, jedním z nejvýznamnějších je nedostatek materiálu, který by podobné studium umožnil. Při studiu se totiž nelze soustředit jen na jeden pramen a jednu vybranou lokalitu, což je vhodná strategie při studiu venkovského obyvatelstva, protože šlechta žila rozptýleně po celé zemi a byla poměrně mobilní. Eduard Maur a Václav Štorek se proto rozhodli využít vzpomínky a rodinné záznamy českého renesančního šlechtice Hynka Krabice z Weitmile, který si mimo jiné pečlivě zaznamenával narození všech svých dětí, včetně dětí mrtvě narozených a potratů. I když na základě dané knihy nelze zobecňovat na chování celé šlechtické populace, jedná se nepochybně o zajímavou sondu. Autoři výborně dokumentují extenzivní demografický režim tehdejší doby: Hynek Krabice z Weitmile se za svůj život pětikrát oženil a měl celkem 38 dětí.

Podobně tematika domácího služebnictva patří mezi oblasti, kterým český sociální výzkum nevěnoval příliš pozornosti, a tak lze ocenit, že Ludmila Fialová tuto mezeru vyplňuje. Na základě výsledků Sčítání lidu v druhé polovině devatenáctého a v první polovině století dvacátého přináší zajímavé poznatky nejen o počtu domácností se služebnictvem, ale i o struktuře populace, která se domácími službami živila. Nepřekvapí, že se jednalo převážně o mladé ženy, kterým

služba zajišťovala obživu do doby, než samy vstoupily do manželství. Studie je výborně zpracovaná a jistě podnítí další zájem o problematiku domácího služebnictva.

Na závěr je nutné konstatovat, že dvacátý šestý svazek Historické demografie má stejně vysokou úroveň jako svazky předchozí a zaujme nejen historické demografy, ale všechny ty, kteří se zajímají o sociální vývoj českých zemí.

Dana Hamplová

Ladislav Cabada, Michal Kubát a kol.:

Úvod do studia politické vědy

Praha, Eurolex Bohemia 2002, 445 s.

Česká politologie po více než deseti letech svého vývoje nedisponovala až donedávna reprezentativním úvodem do studia politické vědy. To neznamená, že by neexistovaly úvody do politologie různé proveniencie a rozdílné kvality. Spíše pro studenty středních škol zde bylo dostupné *Pozvání do politologie* Vladimíra Čermáka, Petra Fialy a Dalibora Houbala, které přes své nesporné kvality bylo málo využitelné kvůli své stručnosti. Podobně spíše pro středoškolskou výuku se hodí jinak kvalitní kniha Romana Davida *Politologie. Základy společenských věd*. Vedle těchto prací existovaly i knihy, které již měly otevřeně vysokoškolské ambice. Velmi často používaným úvodem do politologie je kniha Karoliny Adamové a Ladislava Křížkovského *Základy politologie*. Jedná se nicméně o dílo, které napsali autoři s primárně právníkem vzděláním, což poněkud ovlivňuje obsah i rozsah informací v knize obsažených. Publikace tak slouží jako vynikající politologická propedeutika pro studenty právnických fakult, možnosti jejího využití pro výuku ve společenských vědách jsou však omezené. Ještě daleko více toto konstatování platí pro knihu autorského kolektivu vedeného Jiřím Kroupou z brněnské Právnické fakulty Masarykovy univerzity *Politologie*. Přeložený *Úvod do politické vědy* Theo Stammena a Dirka Berg-Schlossera je sice původní po-

litologickou produkcí a nadto se jedná o dílo, které se ve Spolkové republice Německo používá v hojně míře. Problém tkví ve skutečnosti, že tato kniha je velmi zřetelně zasažená v jedné ze specifických tradic německé politické vědy a její struktura i způsob výkladu nejsou přenositelné beze zbytku do českého prostředí. Využití těchto úvodů do politologie je obtížné zejména na těch katedrách, které se profilují primárně v rámci empiricko-analytického paradigmatu politické vědy.

Zaplnit tuto mezeru v podobě absence originálního českého úvodu do politologie se pokusil autorský kolektiv soustředěný kolem Katedry sociologie a politologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni. Přestože se v následující recenzi pokusím poukázat na určité nedostatky knihy, je možné již na úvod konstatovat, že se jedná o dílo zdařilé.

Kniha je členěna do šestnácti kapitol. Struktura knihy je vcelku standardní a odpovídající potřebám uvedení do komplexní problematiky politické vědy, přesto však lze mít určité výhrady, které se týkají posledních dvou kapitol. Jestliže zařazení kapitoly 16 *Geopolitika* (Michael Romancov) nelze v rámci takto pojaté knihy ospravedlnit ničím (autoři sami navíc tvrdí, že kniha se zabývá pouze vnitřní politikou a nikoliv vědou o mezinárodních vztazích – geopolitika ovšem patří právě a jediné tam), kapitolu 15 *Politická geografie* (M. Romancov) by za jistých okolností bylo možno chápat jako integrální součást politologie zabývající se uspořádáním uvnitř politického systému. To by ovšem platilo pouze v případě, že by se rozsah politické geografie redukoval v podstatě pouze na geografii volební (která je na tomto místě bohužel pouze velmi stručně zmíněna, více se ostatně čtenář dozví v kapitole 11), případně na problematiku regionů, center a periferií uvnitř jednotlivých států. I tato kapitola tak svým vyzněním míří jednoznačně do oblasti mezinárodních vztahů.

Podle rozsahu jednotlivých kapitol je možno říci, že těžiště práce tkví v kapitolách

věnovaných různým aspektům toho, co je obvykle v českém prostředí obecně označováno jako srovnávací politologie. Přesto „nevypadly“ důležité kapitoly věnující se jiným tématům. První kapitola (Ladislav Cabada) představuje politologii jako vědní obor, pokouší se zmapovat vývoj oboru v některých klíčových zemích, věnuje se vnitřnímu dělení oboru a v neposlední řadě v základních rysech přibližuje česká centra politologické výuky a výzkumu. Přemysl Rosůlek v kapitole *Politika jako předmět zájmu politické vědy* popsal obtížnost stanovení jasné a vyčerpávající definice pojmu „politika“ a poukázal rovněž na některé kategorie s tím spojené (moc a panství – aniž by však náležitě osvětlil ne zcela samozřejmý vztah mezi těmito kategoriemi; stát, společnost, politické strany). Bohužel však místy Rosůlkův výklad pouze kopíruje Maxe Webera bez náležitého výkladu některých ne zcela intuitivně zřejmých pojmů. Naproti tomu klíčové kategorie moderní politické analýzy (*polity, politics, policy*) jsou vysvětleny přehledně a uspokojivě. S těmito tématy souvisí i následující kapitola o metodologii politické vědy (Blanka Řichová), která zachytila nejen základní metodologické koncepty používané politologií, ale také umožnila čtenářům nahlédnout do složitých a mnohdy vyhocených diskusí nad existencí autonomní metodologické výbavy politologie obecně.

Přestože se kniha orientuje zejména na komparativní politologii, nechybí kapitola věnovaná politické filozofii (Marek Skovajsa), která vedle vymezení a vnitřního členění politické filozofie poskytuje také informaci o jejím vztahu k politické vědě obecně. Autor také podává možná až příliš zhuštěný nástin vývoje politicko-filozofického myšlení od počátků až po současnost. Největší míra pozornosti je přitom oprávněně věnována současné politické filozofii. Namísto přehledu autorů a děl však Skovajsa postupoval spíše cestou seznámení s hlavními problémy a debaty současné filozofie. Přesto se však zdá, že by uvedení alespoň základních autorů a děl mohlo vhodně předkládané problémy

ilustrovat, autor ostatně použil tento přístup v kapitole o teorii demokracie. Naproti tomu následující kapitola věnující se politickým ideologiím (P. Rosůlek) je psána z tohoto úhlu pohledu „klasičtěji“. Po mém soudu je patrně tento přístup didakticky vhodnější, přestože optimum by představovala vyvážená kombinace obou přístupů. Určitá konfuze (bohužel v českém prostředí běžná) se však nevyhnula ani Rosůlkovi při použití slova „libertarianismus“, který jednak chybně zařadil do konzervativního proudu politického myšlení, jednak s touto doktrínou ztotožnil takové politické myslitele, kteří by se tomuto označení vehementně bránili (F. A. von Hayek – viz s. 147). Skutečnost je taková, že libertarianismus sdílí s neokonzervatismem některá východiska (například v ekonomické politice), ale tyto dvě doktríny se absolutně míjejí například v oblasti politických a společenských hodnot.

Jádro výkladu je třeba spatřovat v kapitolách 4 a 7–11, spadajících do rámce komparativní politologie. Přestože je umístěna jakoby zvlášť, tvoří čtvrtá kapitola o komparaci v politologické vědě B. Říchové s kapitolami 7–11 nedílný celek. Tato kapitola obsahuje velmi kvalitní základní vhled do politologické komparace a jejich typů a vychází z již prověřených studií autorky na dané téma. Podobně ze starších osvědčených textů vychází i autorčina kapitola týkající se politického systému a systémové teorie.

Autorem kapitol 8–11 je Michal Kubát. První z kapitol pojednává o politických režimech, respektive formách vlády. Kapitola nejprve vymezuje koncepci politického režimu a podává obecně přijatou a uváděnou klasifikaci demokratických politických systémů. Ne zcela standardní řešení zvolil autor v případě popisu toho, co nazývá „švýcarským“ režimem (s. 212–214), kdy při jeho popisu vybočil z předem stanovené typologie a popsal švýcarský politický systém zejména z hlediska jeho příslušnosti k modelu konsensuální demokracie. Toto zařazení je sice plně oprávněné, nicméně by zřejmě vyžadovalo alespoň elementární deskripci pojmu „konsensuální demokracie“. Navíc bývá švý-

carský politický systém zpravidla typologizován spíše jako přímá (eventuálně polopřímá) demokracie a jako (alespoň teoretický) protiklad vůči systémům reprezentativní demokracie. Autor také nerespektuje zcela realitu, když v poznámce 92 (s. 216) uvádí, že pouze Československo a Maďarsko v rámci střední a jihovýchodní Evropy zvolily po roce 1989 parlamentní režim. Pomineme-li poněkud sporné příklady Slovenska, Chorvatska atd., zbývá minimálně Slovinsko jako čistě parlamentní politický systém.

Následující kapitola se věnuje různým typům aktérů politického procesu. Autor postupně velmi fundovaně rozebírá zájmové skupiny a politické strany. Na tuto kapitolu bezprostředně navazuje kapitola, která se věnuje systémům politických stran. Autor nejprve analyzoval jednotlivé typologie politických stran podle jejich systémotvorné role, načež se věnoval základním a obecně používaným typologiím stranických systémů. Vedle zřejmě nejužívanější Sartoriho typologie přitom autor přiblížil i typologii Duvergerovu a Blondelovu. Autor nabídl i vysvětlení indexů fragmentace, efektivního počtu stran a polarizace stranických systémů, což jsou standardně užívaná pomocná kritéria sloužící k vymezení typu konkrétního stranického systému.

Poslední Kubátem napsaná kapitola se věnuje problematice voleb a různých volebních systémů. Autor nejprve vymezil kritéria pro posuzování svobodnosti voleb, provedl seznámení se základní terminologií ohledně volebních studií a výzkumů. Na základě těchto popisů pak prezentoval základní typy volebních systémů. V rámci této velmi rozsáhlé kapitoly jsou dále prezentovány různé další faktory, které s volebními systémy souvisejí (volební obvody, metody přepočtu hlasu na mandáty). Autor také analyzoval možné dopady volebního systému na systém politických stran a zabýval se také volebním chováním na individuální i skupinové rovině. V rámci této kapitoly je možno nalézt pasáže věnované volebním kampaním a volební geografii, které překračují oblast politické vědy směrem k politickému poradenství. Nabízí se

však otázka, zda pro potřeby úvodu není komplikovaná volební problematika pojednává neúměrně rozsáhle. To platí nejen ve srovnání s např. politickou filozofií, ale také s ostatními kapitolami, které tvoří jádro knihy (politických aktéři, stranické systémy atd.).

Kapitoly 12–14 se věnují některým disciplínám, které stojí na pomezí politické vědy a jiných společenských nebo humanitních věd. Karel Müller přiblížil ve svém textu obor politické sociologie, popsal důvod specializace této disciplíny stojící na pomezí politologie a sociologie, podal základní výklad historických kořenů oboru, vymezil předmět výzkumu a zaměřil se zejména na problematiku občanské společnosti jakožto prostředkujícího článku mezi společností a politikou. Již zmíněná kapitola o teorii demokracie (M. Skovajsa) uvádí čtenáře do problematiky studia fenoménu demokracie v její historické (klasické řecké) i moderní podobě a nezaměřuje se pouze na normativní teoretické aspekty, ale v nezbytné míře komentuje i demokratickou praxi. Poslední kapitola této části knihy je věnována politické antropologii (L. Ca-

bada). Autor prezentuje paradigmaty a způsob zpracování některých základních politických kategorií (moc, stát atd.) z hlediska interdisciplinárně pojaté politické antropologie a ukazuje tak člověka jako politickou bytost v síti nejrůznějších vnitro- i mezinárodněpolitických vztahů.

Výše naznačené výhrady nikterak zásadně nedevalvují hodnotu recenzované práce jako celku. Jak již bylo konstatováno, jedná se o dílo zdařilé a v českých podmínkách prakticky novátorské. Předkládaný úvod do politologie bude možno využívat zejména na těch akademických pracovištích, kde se výuka orientuje směrem ke komparativní politologii, ale struktura práce odpovídá standardním úvodům do politologie natolik, že to umožňuje její využití i v podstatně širší oblasti. Přestože se jedná o propedeutiku do jednoho ze společenskovědních oborů, zasloužila by si kniha kvalitnější typografické zpracování. Místy poněkud „rozhozená“ sazba zbytečně kazí dojem z obsahově kvalitní publikace.

Vít Hloušek

Světový kongres Mezinárodní asociace pro politické vědy

29. 6.–3. 7. 2003, Durban, JAR

Světový kongres Mezinárodní asociace pro politické vědy (IPSA) se koná jednou za tři roky a ten letošní devatenáctý se konal ve dnech 29. 6. až 3. 7. 2003 v jihoafrickém Durbanu, vůbec poprvé na africkém kontinentu. Hostitelem byla Africká asociace politických věd (AAPS) a hlavní téma kongresu bylo: *Democracy, Tolerance, Justice: challenges for political change*.

Podat informaci o celém kongresu je téměř nemožné, vzhledem k cca 250 panelům, ve kterých probíhalo jednání zhruba 1200 účastníků. Soustředíme se proto na celkovou charakteristiku tématu kongresu a jeho průběhu a více pozornosti věnujeme těm částem jednání, jichž jsme se účastnily nebo se na nich aktivně podílely.

Téma kongresu bylo velmi široké a umožňovalo uplatnění různých úrovní analýzy i širě záběru. Volba Jihoafrické republiky a turisticky atraktivního přístavního města Durbanu za místo konání kongresu bylo hostitelskou zemí vnímáno jako uznání za úspěchy, kterých tato země na cestě k demokracii, toleranci a spravedlnosti dosáhla. Program kongresu byl budován ve třech liniích: 1. hlavní téma, členěné dále na 12 podtémat, 2. program organizovaný jednotlivými výzkumnými výbory, 3. obecná témata (*general panels*), která nebyla pokryta hlavním tématem ani výzkumnými výbory. Téma kongresu doplňovalo i 5 plenárních zasedání, z nichž dvě – *What Have We Learned from Thirty Years of Transitions from Authoritarian Rule? I. a II.* zasluhují zvláštní pozornost (viz dále).

Hlavní téma *Demokracie, tolerance, spravedlnost: výzvy pro politickou změnu* vycházelo z toho, že za více než 10 let po pádu berlínské zdi není přechod k demokracii stále ukončeným procesem, vliv minulosti není překonán a ne vždy se daří vytvářet společnost, kterou charakterizuje spravedlnost, tolerance a demokracie. Navíc se objevují problémy nové, se kterými se tranzitivní společ-

nosti, a nejen ony, musí vyrovnávat. Tuto situaci vystihovalo 12 podtémat, ke kterým bylo organizováno přes 90 panelů.

1. Rekonstrukce minulosti: politika zamyšlení (*the politics of remembrance*)
2. Politická tolerance
3. Globalizace
4. Spravedlnost: podmíněná (*contextual*), univerzální a individuální
5. Rasa, etnicita, gender: koncepty, struktura, instituce a postoje
6. Nové demokracie: koloniální minulost a kulturní hodnoty
7. Kosmopolitismus, vlastenectví a občanství
8. Politika vlastnictví, území a životního prostředí
9. Tvorba a implementace veřejné politiky
10. Terorismus, konflikt a lidská práva
11. Parlamenty, strany a volby
12. Soudnictví a systém spravedlnosti (*justice system*)

Výzkumný výbor RC 8 of Legislative Specialists, práce, kterého se autorky zprávy intenzivně účastnily, organizoval celkem 3 panely:

- strany, výbory a vedení v demokratických parlamentech
- parlamenty v procesu globalizace
- parlamenty v měnících se politických systémech

V rámci těchto panelů byla řešena celá řada zajímavých témat. Jmenujme alespoň některé: vztahem mezi legislativou a exekutivou se zabývaly dva příspěvky – zatímco E. R. Aiyede (Nigerie) analyzoval složité formování těchto vztahů v procesu utváření politického systému v Nigérii, Z. Mansfeldová (ČR) se zaměřila na proměny tohoto vztahu při konsolidaci demokracie a působení mezinárodních aktérů, s akcentem na Českou republiku. Zajímavým doplněním byl komparativní pohled autorů R. Nakamury a J. Johnsona (USA) na posilování role legislativních orgánů v Keni a Ugandě.

Další oblastí, která byla analyzována

a diskutována, je role subnárodních parlamentů. Zde nabídl velmi zajímavý pohled D. Arter (UK), jehož příspěvek byl věnován institucionalizaci procesu devoluce ve Velké Británii na případové studii skotského parlamentu. Za zmínku stojí především zajímavá Arterova hypotéza o utváření nové politiky na bázi čtyř principů, které si parlament při svém vzniku vymezil: otevřenosti, vykazovatelnosti, rovných příležitostí a dělby moci (zde k legislativě a exekutivě zákonodárci přidali i občanskou společnost). Podle Artera se tak skotský parlament blíží spíše než k autonomistickému pojetí parlamentarismu, známému např. z katalánského parlamentu, k pojetí skandinávskému.

Různými aspekty fungování parlamentů v procesu globalizace se zabývaly celkem tři příspěvky. H. Rometvedt (Norsko) nabídl zajímavý pohled na úlohu parlamentu v mezinárodních negociačních procesech – na případové studii norského parlamentu a Světové obchodní organizace (WTO). D. Zajc (Slovensko) se na příkladu Slovenska zaměřil na proměnu národního parlamentu v parlament subnárodní v rámci procesu evropské integrace. P. Rakušanová (ČR) ve svém příspěvku nabídla komparativní pohled na úlohu parlamentů ve střední Evropě v procesu evropské integrace, na institucionální reakci parlamentů na tento proces, především ustavování výborů pro evropskou integraci a dalších orgánů, i na jejich fungování.

Pozornost jistě zasloužila analýza, kterou nabídl M. Hagevi (Švédsko); na základě empirické sondy ve švédském parlamentu analyzoval politickou reprezentaci věřících občanů. Zkoumání a analýzu postojů švédských poslanců a poslankyň k otázkám morálním a etickým Hagevi srovnal s postoji většinové populace. Na základě srovnání v čase zjistil nárůst věřících zastupitelů ve švédském Rikstagu v letech 1988 a 1998. V subanalýze se pak zaměřil na srovnání postojů věřících občanů a poslanců. Mezi oběma skupinami našel názorovou shodu v mnoha etických a morálních aspektech.

Vedle vlastních příspěvků byla rovněž

velmi zajímavá diskuse, a to jak formální v rámci jednotlivých panelů, tak neformální v rámci pracovních setkání výzkumného výboru RC 8 of Legislative Specialists. Vedle dalších akademických setkání – mezinárodních konferencí a workshopů v období mezi světovými kongresy – plánuje výbor rovněž vydání několika společných publikací.

Pro mnohé účastníky byla zajímavá témata plenárních zasedání, z důvodu prostoru se zaměříme pouze na dvě z nich – *What Have We Learned from Thirty Years of Transitions from Authoritarian Rule? I. a II.* – pod vedením žijících legend studia transformace autoritárních systémů Guillerma O'Donella a Phillippe Schmittera. V rámci obou plenárních zasedání prezentovala celá řada odborníků, např. J. Gibson, L. Morlino, A. Mungiu-Pippidi, J. Gelb, T. Karl, L. Whitehead, Y. H. Chu a další, nikoli chronologické shrnutí procesů transformace v jednotlivých regionech světa (Latinská Amerika, Jižní Evropa, Jihovýchodní Asie, Rusko, střední a východní Evropa), ale kritický pohled na transitologii jako disciplínu politické vědy. Retrospektivní pohled na více než čtvrtstoletí trvající práci z úst těchto renomovaných odborníků byl zajímavý nejen z odborného, ale i lidského hlediska. Všichni jmenovaní se ve svých příspěvcích zaměřili především na to, co z jejich dnešního pohledu v jejich analýzách chybělo.

Na tomto místě je třeba zmínit, že několikrát zaznělo zamyšlení nad tím, do jaké míry obohatila studia pozdějších tranzicí své předchůdce. Za hlavní nedostatek studia přechodů od autoritárních režimů v Latinské Americe tak bylo označena nedostatečná pozornost věnovaná státu. Studia jihoevropských přechodů pak obohatila disciplínu o faktor občanské společnosti a tranzice ve východní a střední Evropě vnesla do celého problému důležitost ekonomických a mezinárodních faktorů.

V této souvislosti je rovněž zajímavé zjištění, že knihy a obecně výstupy z projektů věnovaných zkoumání jednotlivých případů v Latinské Americe ovlivnily mnohdy ne-

jen výzkum pozdějších přechodů k demokracii, ale i tyto přechody jako takové. Průkopníci této disciplíny se tak prostřednictvím své akademické práce stali součástí těchto dalších vln přechodů. V neposlední řadě pak mnozí z referujících zdůraznili potřebu dalšího zkoumání nejen důvodů, ale také důsledků přechodů, a to především v širším komparativním rámci.

Na programu světového kongresu Mezinárodní asociace pro politické vědy se aktivně podílelo 5 účastníků z České republiky. Místopředsdkyně České společnosti pro politické vědy, prof. Vladimíra Dvořáková, byla na druhé funkční období zvolena členkou exekutivy IPSA (podle stanov je možno tuto funkci vykonávat dvě po sobě jdoucí tříletá funkční období). Novým prezidentem IPSA byl na příští tříleté funkční období zvolen profesor Max Kaase z Německa (International University Bremen).

Zdenka Mansfeldová, Petra Rakušanová

Doktorský výzkumný kurs *Gender Equality and Men's Practices in European Welfare Regimes*

25. 6 až 5. 7. Jurmala, Lotyšsko

Doktorský výzkumný kurs o genderové rovnosti a mužských praktikách v kontextu evropských sociálních systémů se konal ve dnech 25. 6 až 5. 7. v lotyšské Jurmale. Kurs s komparativními a interdisciplinárními ambicemi shromáždil 18 mladých výzkumníků a výzkumnice a 5 přednášejících s celosvětovým renomé zabývajících se otázkami maskulinit, postavení mužů ve společnosti a kritickými mužskými studii. Kurs proběhl pod záštitou a byl financován organizací NorFA – *Nordic Academy for Advanced Study*, jež funguje v rámci *Nordic Council of Ministers* a kladě si za cíl podporovat výměnu idejí a rozvoj výzkumu v severských zemích. V centru zájmu tak byly zejména skandinávské země – Švédsko, Finsko a Norsko – a baltské země bývalého Sovětského svazu – Lotyšsko, Litva

a Estonsko, přístup byl ale otevřený i výzkumníkům z Ruska a zemí východní Evropy. Jednalo se již o třetí kurs podobného zaměření pořádaný tímto způsobem v Jurmale, jež se nachází asi 30 kilometrů od Rigy.

Jedním z pozvaných přednášejících byl profesor Michael Kimmel ze State University of New York at Stony Brook, který je jedním z klíčových představitelů disciplíny mužských studií a který účastníkům představil svou studii souvislosti školního násilí v USA a adolescentní maskulinity a svou genderovou analýzu rasistických a neonacistických skupin v USA a ve Skandinávii. K dalším, stejně významným hostům patřil profesor Keith Pringle z University of Sunderland a profesor Jeff Hearn z University of Manchester ve Velké Británii. Keith Pringle se zabývá komparativní analýzou postavení mužů a postavení dětí z hlediska sociální politiky a Jeff Hearn se věnuje teorii organizace a postavení mužů a žen v managementu. Dalšími přednášejícími byli Kevat Nousiainen z Helsinské univerzity ve Finsku a Steen Nielsen z Roskilde University v Dánsku.

Tempo i celkový záběr kursu byl velmi intenzivní, což bylo umožněno mimo jiné relativně malým počtem účastníků. Odborná debata mohla probíhat v podstatě neustále a osobní kontakt a konzultace s pozvanými profesory a profesorkou patřil k nejprůnosnějším stránkám celého kursu, ostatně aktivní účast pozvaných přednášejících na všech aktivitách kursu je podmínkou pořádající organizace, jež zajišťující skutečně navázání dialogu a spolupráce. Přednášky byly střídány bloky s charakterem seminářů a skupinovými diskusemi a pracemi. Celý kurs probíhal v angličtině; určitý problém představovala rozdílná jazyková zdatnost jednotlivých účastníků. Na druhou stranu ale fakt, že studenti pocházeli z více než deseti různých zemí, umožnil poznání rozličných sociálních kontextů a skutečnou komparaci.

Jedním z leitmotivů kursu bylo studium skandinávských sociálních systémů a jejich srovnání s jinými zeměmi. Skandinávské modely sociální politiky jsou po celém světě dá-

vány za příklad jako nejprogresivnější a neúspěšnější. Zvláště proto bylo zajímavé pokukání na jejich problémové oblasti a nedostatky. Keith Pringle vyslovil hypotézu, podle které kolektivistický a konsensuální étos sociálních institucí severských zemí sice umožňuje širší záběr a efektivitu struktur sociálního státu, než je tomu v zemích s konfliktualistickým étosem, jako je například Velká Británie, na druhou stranu ale právě tento konfliktualistický a individualistický étos umožňuje poznání a řešení hlubokých sociálních střetů vyplývajících z nerovností daných pohlavím, etnicitou, věkem, sexuální orientací či tělesným postižením. V důsledku toho je například ve Švédsku mnoho sociálních problémů (segregace pracovního trhu, násilí na ženách a dětech) ignorováno, zatímco ve Velké Británii existují instituce bojující proti nim – konfliktualistický étos sociálního diskursu totiž lépe umožňuje uzнат a akceptovat odlišnost.

Jiným tématem byla otázka maskulinity a mužských politických a sociálních hnutí. Michael Kimmel nabídl vysvětlení a klasifikaci těchto proudů. Zdrojem tzv. politiky maskulinity je mocenská asymetrie: muži jako skupina jsou držiteli moci, ale jako jednotlivci se cítí bezmocní. Vzhledem k tomu, že patří do dominující skupiny, cítí nárok na dominantní pozice, jichž se jim ale ve většině případů v současné globalizované společnosti nedostává. Motivem sdružování se do „mužských“ organizací je snaha o obnovení pocitu moci. Tyto skupiny v USA Kimmel rozděluje na antifeministické skupiny, bojující za „práva mužů“, o něž byli připraveni ženskou emancipací, a na duchovní skupiny (Mýtopoetické hnutí R. Blye či američtí Promise Keepers), které usilují o obnovení správného „mužství“ či „mužnosti“, včetně nadvlády mužů nad ženami a dětmi v rodině. Proti nim klade profeministické mužské skupiny, bojující proti sexismu a násilí na ženách, které vznikají při amerických univerzitách a jejichž členy jsou zejména studenti.

Z teoretického hlediska byla velmi zajímavá diskuse o současné struktuře a dalším

směřování disciplíny mužských studií. Keith Pringle rozděluje tuto disciplínu na tzv. *men's studies* a na *critical studies of men*. Obě navazují na feministickou teorii a bývají často zaměňovány, přesto se liší. Men's studies se zaměřují zejména na problémy, které muži zakoušejí, přičemž si uvědomují, že se jedná zároveň o problémy, na jejichž vzniku se muži podílejí. Zabývají se problémy mužů na pracovním trhu a v rodině, na negativní dopady patriarchálních struktur na mužské životy či vliv pornografie na mužskou sexualitu. Critical studies of men se proti men's studies vymezují a zaměřují se více na problémy, jež muži vytvářejí – pro sebe samé, pro ženy a pro děti – než na problémy, jež muži zakoušejí. Critical studies of men dávají slovo také ženám-výzkumnicím a jejich pohledu na maskulinitu. Rozvíjejí se zejména ve Velké Británii a v Německu a tematicky se věnují hlavně otázkám sexuality a násilí. V současnosti dochází k propojování obou přístupů, což je trend jednoznačně pozitivní. Zároveň dochází k upouštění od pojmu „maskulinita“ a sociologové jako Keith Pringle či Jeff Hearn se zaměřují spíše na mužské praktiky a na genderový kontext vztahů mezi muži a ženami.

Z hlediska dalšího vývoje disciplíny kritických mužských studií je důležité právě zacházení s používanými pojmy – nezřídka dochází ke zpolitizování jinak běžně používaného slova a tím ke zmanipulování celého diskursu. K něčemu takovému došlo s pojmem „rodina“ a nyní dochází s pojmy „otec“ a „otcovství“ či s pojmem „chlapci“. Tématiky otcovství se zmocnily protifeministické proudy zdůrazňující nerovnost mužů v soukromé sféře a v přístupu k péči o děti, s otcovstvím byl spojen konzervativní diskurs návratu k tradičnímu rozdělení mužských a ženských rolí. Výzkumník zabývající se otcovstvím je vystaven riziku, že bude automaticky zařazen do tohoto proudu myšlení, a snad právě proto není tomuto zásadnímu tématu v rámci kritických mužských studií věnován odpovídající prostor. Podobná situace nastala s debatou o „chlapcích“, která byla otevře-

na v souvislosti se zjištěními o zhoršujícím se školním prospěchu a obtížné socializaci chlapců a nesla se v silně antifeministickém duchu. Ženám byla kladena vina za špatnou péči o chlapce v rodině a reformy vzdělávacího systému, usilující o vyšší genderovou rovnost, byly rovněž odsouzeny. Podle M. Kimmela bylo přitom puštěno ze zřetele, že problémy chlapců nesouvisí se ženami, ale přímo s maskulinitou: pokud je píše, snaha o úspěch ve škole a intelektuálnost ohodnocena jako „ženská“, nelze se divit malému zájmu chlapců o vzdělání.

Budoucnost disciplíny je spatřována zejména v propojování studia maskulinit s tématy zdraví, násilí a těla, dále v analýze diskursů a toho, jak určité diskursy reprodukuje mužství, dále také ve zkoumání podílu vzdělávacích praktik na reprodukci genderového řádu, a ve výzkumu problémů sladování práce a rodiny v životě mužů.

Kurs Gender Equality and Men's Practices se odehrával v krásném prostředí pobaltského přímořského letoviska, což jen přispělo k příjemné tvůrčí atmosféře. Umožnil setkání mladých badatelů ze skandinávských a baltských zemí a zemí východní Evropy, kteří se ve svých disertačních pracích dotýkají tématu mužských studií a maskulinit. Pozvaní přednášející byli kapacity světového formátu, s nimiž by bylo jen velmi obtížné setkat se za jiných okolností. Studenti měli nejen možnost sledovat přednášky, ale i vstupovat do nich, individuálně konzultovat svou práci se všemi pedagogy a být účastníky diskuse, kterou vedli pozvaní přednášející mezi sebou, a tak vidět jejich myšlenky přímo v procesu vzniku a konfrontace. Kursy tohoto typu usnadňují vytváření sítě výzkumníků z různých zemí zabývajících se podobným tématem, a tím uvádějí v praxi představy o budoucnosti evropské vědy. V neposlední řadě je třeba zmínit, že pro účastníky byl celý kurs včetně dopravy dotován organizací NorFA, díky čemuž byl přístupný i těm, kteří se běžných letních univerzit z finančních důvodů účastnit nemohou.

Radka Radimská

Produkování lokálního řádu Manchester, 2.–4. 7. 2003

Pod názvem „Producing Local Order“ se konala na Metropolitní univerzitě v Manchesteru ve dnech 2.–4. 7. 2003 etnometodologická konference, kterou formálně pořádala Mezinárodní institut pro etnometodologii a konverzační analýzu, konkrétně Dave Francis (katedra sociologie Metropolitní univerzity v Manchesteru) a Steve Hester (Škola sociálních věd v Bangoru, Univerzita Wales). Tato konference byla další v řadě mezinárodních etnometodologických konferencí – o té poslední, konané rovněž v Manchesteru, jsem informoval v *Sociologickém časopise* v předminulém roce (tj. 2001, č. 3, s. 395n.).

Letošní konference se zúčastnilo asi 120 odborníků, tedy méně než minule, ale ti přesto odpřednášeli více sdělení a referátů než předloni, úhrnem téměř 80. Snad by se z toho dalo usuzovat, že u etnometodologie setrvávají především vážní zájemci. Na konferenci byli opět bohatě zastoupeni účastníci z Velké Británie, USA, Austrálie, Japonska, daleko méně bylo kontinentálních Evropanů (několik Francouzů, Švýcarů, po jednom zástupci bylo z řady zemí, nejen z Česka, Ruska, ale například i z Německa).

Letošní konference poskytla o etnometodologii zhruba stejný obraz jako konference minulá. Protože etnometodologie je především *způsob*, jak analyzovat sociální život, lze ji využívat při studiu nejrůznějších sociálních skutečností a to jí zaručuje popularitu jdoucí napříč nejrůznějšími etablovanými obory. Proto se konference zúčastnili nejen sociologové, v jejichž disciplíně se etnometodologie zformovala a dodnes má (jakési) zázemí, ale i početní psychologové, lingvisté, odborníci na počítače a moderní technologie, antropologové, politologové, kriminalisté, právníci aj. Uvedeme si alespoň některé názvy jednotlivých sekcí, neboť indikují pestrost probíraných témat: organizace dopravy, odbornost a expertní uvažování, diskusní skupiny, práce ve zdravotnictví a interakce, vyprávění příběhů, uspořádanost organizač-

ního vědění, média a politika, média a národní identita, problémy v konverzační analýze, prosazování práva a vyšetřování zločinů na místě činu, počítače ve vyučování, analýza vizuálního řádu, telefonní hovory, naléhavé telefonáty, vztah verbálních a neverbálních prvků v komunikaci, analýza chování dětí, úloha sebereflexe v etnometodologii, zvládání problémových identit, analýza kompetencí, užívání technologií v domácím prostředí, kategorizování a morální řád.

Konference se zúčastnili čelní představitelé etnometodologie, z nichž mnozí zasvětili etnometodologii celou svou vědeckou kariéru. S plenárními referáty vystoupilo pět odborníků. Douglas Maynard přednášel o „společném dosažení“ koherentních útvarů v rozhovoru a specificky se zabýval problémem, který v rozhovoru představuje použití otázky „what do you do if ...“. Anne Rawls v přednášce nazvané „Praktiky versus mínění“ mluvila o řadě témat, mimo jiné o nejnovější knize H. Garfinkela (*Ethnomethodology's Program: Working Out Durkheim's Aphorism*, Lanham: Rowman & Littlefield 2002), kterou editovala a k níž napsala obsáhlou předmluvu. Eric Livingston v přednášce, resp. etnometodologické etudě, nazvané „Ethnomethodology-in-the-small“ demonstroval na příkladu toho, jak se hraje dáma, co jsou v etnometodologii fenomény a jaké jsou možnosti uvažování v konkrétních situacích této hry. Multimediální show připomínala přednáška Kena Libermana nazvaná „Respecifikace filozofické práce jakožto lokální uspořádanost (orderliness)“; v ní tento americký antropolog informoval o svém výzkumu tibetských mnichů praktikujících filozofii (v tisku má knihu s tímto tématem). Michael Lynch hovořil o odbornosti a komunikačních praktickách se zaměřením na expertní svědectví a činnost soudů.

K nevšedním zážitkům patřila podvečerní videokonference s Haroldem Garfinklem (nar. 1917). Ten ze zdravotních důvodů nemohl tentokrát do Manchesteru přicestovat, nicméně celou jednu hodinu komunikoval s účastníky pomocí satelitního přenosu ze

své mateřské univerzity (UCLA) v Kalifornii. Garfinkel prezentoval ne zcela hotový text, který dostali všichni účastníci v Manchesteru předem: „Phenomenal field properties of the order of service in formatted queues and their neglected standing in the current situation of inquiry“ (k analýze organizačních vlastností front viz i jeho poslední knihu – srov. výše). Oproti původním předpokladům se ukázalo, že na následnou diskusi účastníků s Garfinklem by bylo třeba daleko víc času, než bylo naplánováno.

Organizační novinkou bylo uspořádání dvou dvojdiálních, tedy poměrně obsáhlých panelů. Zastavíme se u nich podrobněji. První z nich zorganizovali psychologové Ivan Leudar a Alan Costall pod názvem „Život bez teorie mysli“. Panel byl zamýšlen jako zásadní kritika „teorie mysli“ (*theory of mind*), která se v posledních dvaceti letech prudce rozvíjí a za sebou má obsáhlý empirický výzkum. Vyznačuje se dvěma podstatnými rysy – kognitivismem a „lidovou psychologií“ (*folk psychology*) a stručně ji lze charakterizovat jako karteziánství. Kritika cílená na „teorii mysli“ se nesla ve wittgensteinovském duchu (naokraj připomínám, že Wittgenstein je mezi etnometodology populární): pojmy, které vymezují mentální život, nejsou individuální a privátní, nýbrž sociální a veřejné, a mentální stavy jsou tudíž pozorovatelné. – Jaká je pozice etnometodologie? Přeložím jeden odstavec z úvodního textu I. Leudara, A. Costalla a D. Francise, jímž byl panel zahájen: „Podobně jako wittgensteinovská filozofie vidí etnometodologie mentální život jako veřejný, sociální jev, který se realizuje v interakci členů společnosti. Právě jakožto členové společnosti osoby rozpoznávají, popisují a hodnotí mentální stavy jiných osob a rovněž své mentální stavy. Praktiky, jež jsou ve hře, jsou praktikami sociálními a jsou součástí prostředí, ve kterých se lidé chovají a která konstituují organizovaný kolektivní život společnosti. Etnometodologové se snaží popsat takové praktiky v jejich situačních detailech, a to tak, že pečlivě zkoumají vztahy mezi chováním a jeho prostředím. Proto-

že takové chování je svou formou jazykové, etnometodologie zdůrazňuje studium přirozených promluv a způsobů, jimiž jsou sociální akce uskutečňovány používáním jazyka. A tak se vyhýbá veškeré dekontextualizované analýze „vědění“ a dává přednost detailnímu zkoumání toho, jak členové společnosti, v jakémkoli kontextu, zacházejí jeden s druhým jako s „vědoucím“ aktérem vzhledem k tomuto kontextu.“ Stručně řečeno, účastníci panelu se zabývali „dosažitelností mysli“ v sociálních aktivitách, k mentálním pojmům přistupovali z hlediska konvencí řídících užívání těchto pojmů v každodenním jazyce a takto etnometodologicky respecifikovali problematickou agendu „teorie mysli“.

Druhý panel zorganizovali japonští lingvisté, konkrétně Aug Nishizaka, pod názvem „Pravidla, gramatika a interakce“. V popředí zde byla analýza japonštiny a z doslechu vím, že panel byl málo navštíven. Pokud mohu soudit z programu a textu, který mám k dispozici, náplň panelu korespondovala se zaměřením tzv. interakční lingvistiky, která se rychle rozvíjí v posledních letech (zejména v Německu a ve Finsku). S etnometodologií ji nespojuje mnoho, zato programově usiluje o propojení s (etnometodologickou) konverzační analýzou, totiž o systematickou „korelaci“ jazykových prostředků a konverzačních forem. Tak například Hiroko Tanaka analyzovala ve svém referátu v Manchesteru to, jak formulování preferovaných nebo nepreferovaných verbálních akcí (pojmy konverzační analýzy) závisí na specifických vlastnostech pořádku slov v japonštině. Je zřejmé, že lingvisté se zatím k etnometodologické respecifikaci svých témat příliš nedostali. Naokraj dodávám, že Garfinkelovo čtení Durkheima by zde mohlo být důležitým podnětem (víme-li, jak hluboce zapůsobil Durkheim na F. de Saussura).

Ačkoli „Institut“, který pořádal konferenci, má v názvu nejen etnometodologii, ale i konverzační analýzu, nebyla řada předních

konverzační analytiků v Manchesteru přítomna (např. E. Schegloff, J. Heritage, z britských P. Drew). Oproti minulé konferenci se sice podíl konverzační analýzy na programu poněkud zvýšil (viz např. plenární přednášku D. Maynarda), ale přece jen zůstala víceméně na okraji. To má řadu důvodů, věcných i osobních. Do určité míry se tak etnometodologie a konverzační analýza, ačkoli mají stejné kořeny (H. Sacks), vyvíjejí nezávisle na sobě (konverzační analytici např. loni zorganizovali velkou „pouze konverzačně-analytickou“ konferenci v Dánsku). V tomto kontextu je vhodné připomenout společné vystoupení Ch. Greiffenhaga, P. Birminghama a R. Watsona na konferenci v Manchesteru. Ti v referátu „An ethnomethodological take on ‘repair’: pupils, corrections and computers“ provedli pozoruhodnou etnometodologickou respecifikaci jednoho z centrálních pojmů konverzační analýzy, totiž „opravy“. Zdá se, že toto je cesta, která by mohla vést k opětovnému sblížení etnometodologie a konverzační analýzy.

Konference v Manchesteru byla nepochybně úspěšná a jistě posílí zájem o etnometodologii. Ten je i teď nemalý. Jak jinak interpretovat to, že prestižní nakladatelství Sage vydalo v tomto roce čtyřdílnou antologii etnometodologicky orientovaných prací věnovaných vlivu H. Garfinkela? (Přesná bibl. data jsou: Michael Lynch, Wes Sharrock, eds., *Harold Garfinkel*, London: Sage Publications 2003.) Připomínám dále, že etnometodologie a konverzační analýza mají už více než deset let svůj elektronický bulletin *Ethno/CA News* (<http://www2.fmg.uva.nl/emca/>) a svou webovou stránku má nově i Mezinárodní institut pro etnometodologii a konverzační analýzu (<http://www.iiemca.org>). Za zmínku stojí nepochybně také to, že tento institut bude za dva roky pořádat další konferenci – tentokrát v Bostonu.

Jiří Nekvapil

56. výroční konference asociace WAPOR poprvé v České republice

17.–19. září 2003, Praha

Letos se uskutečnilo zasedání mezinárodní asociace výzkumníků veřejného mínění WAPOR v Praze. Bylo to první výroční zasedání WAPORu, které se konalo v některé ze středo- nebo východoevropských postkomunistických zemí. 56. výroční mezinárodní konference se konala ve dnech 17.–19. září 2003 a sešlo se na ní přibližně 120 sociologů, politologů a výzkumných pracovníků z celého světa.

WAPOR (*World Association for Public Opinion Research*) je jednou z nejstarších mezinárodních asociací pro výzkum, která aktivně působí již od roku 1946. Nyní sdružuje přibližně 500 odborníků z oblasti výzkumu veřejného mínění, žurnalistiky a výzkumu médií a komunikačního výzkumu z více než 60 zemí celého světa. Jejimi cíli jsou podpora mezinárodní spolupráce akademických i komerčních výzkumných pracovníků, stanovování metodologických standardů výzkumu veřejného mínění a ochrana práv svobodného publikování výsledků z výzkumů veřejného mínění.

Na organizování výroční konference WAPOR v Praze se podílela i Univerzita Karlova. Slavnostní zahájení konference 17. září proběhlo ve velké aule Karolina za účasti Jana Ámose Viška, děkana Fakulty sociálních věd UK. Součástí úvodního večera bylo seznámení účastníků s historií Univerzity Karlovy. Předsedajícím pražské konference WAPOR byl Hynek Jeřábek, ředitel Institutu sociologických studií, FSV UK a místopředsedající konference Eva Veisová, interní doktorandka katedry sociologie FSV UK a projektová manažerka výzkumné agentury NMS.

Konferenci zahájil úvodním slovem předseda konference Hynek Jeřábek, se svým uvítacím projevem vystoupila prezidentka WAPOR Kathleen Frankovicová, která zároveň působí jako vedoucí výzkumů ve společnosti CBS News v New Yorku. Minulý prezident WAPORu Brian Gosschalk vyhlásil

udělení hlavní, každoročně udělované, ceny za celoživotní příspěvek k rozvoji teorie a metodologie výzkumu veřejného mínění pro rok 2003. Letošním laureátem se stal Profesor Philipp Converse, mnoha čtenářům Sociologického časopisu známý svými teoriemi krystalizace veřejného mínění a utváření sociálních a politických postojů.

První, plenární zasedání konference, bylo věnováno vztahu teorie a výzkumu, svobodě zveřejňování výsledků veřejného mínění a problému predikce volebních výsledků ve složité předvolební situaci. Dále byl program konference rozdělen do patnácti sekcí, které probíhaly paralelně ve třech sálech hotelu Renaissance ve čtvrtek a v pátek. Vedle sekcí věnovaných teorii a metodologii výzkumu veřejného mínění a jejich rozvíjení (například statistické metody používané ve výzkumu veřejného mínění, netradiční metody výzkumu – dotazování v sítích mobilních telefonů, panelový výzkum, internetový výzkum) zahrnula konference i aktuální témata: „Válka v Iráku, světové veřejné mínění a postoje k terorismu“, „EU a postoje k jejímu rozšíření“, „Masová média a jejich vliv na utváření veřejného mínění“, „Výzkum veřejného mínění v krizových situacích“, „Veřejné mínění k otázkám náboženství“ a „Svoboda, tolerance a veřejný diskurs“.

Součástí konference byla i panelová diskuse s řediteli agentur pro výzkum veřejného mínění, které působí na českém trhu. Cílem diskuse bylo jak seznámení účastníků konference se situací v ČR na poli výzkumu, tak představení organizace WAPOR zástupcům českých agentur. Pozvání na panelovou diskusi přijali Jan Hartl, ředitel STEM, Jan Herzmann, ředitel TNS Factum a Ladislav Köppl, ředitel Opinion Window Research International. Veřejnou sféru působící na poli výzkumu veřejného mínění zastupovali Pavol Frič za CESES a Jindřich Krejčí za Sociologický ústav AV ČR.

Konference se zúčastnili lidé z 26 zemí, konkrétně z České republiky, Slovenska, Polska, Bulharska, Nizozemí, Belgie, Itálie, Švédska, Norska, Finska, Německa, Španělska,

Velké Británie, USA, Kanady, Argentiny, Mexika, Japonska, Číny, Hong Kongu, Jižní Koreje, Filipín, Indie, Egypta, Jižní Afriky a Srí Lanky.

WAPOR úzce spolupracuje s další profesní organizací ESOMAR (původně *European Society for Opinion and Marketing Research*, nyní *World Association of Opinion and Marketing Research Professionals*). Konference WAPOR navazovala na kongres ESOMARu, který se konal o několik dnů dříve – 14.–17. září 2003 v Praze.

Setkávání členů WAPOR probíhá nejen na konferencích pořádaných po celém světě, ale také na internetu prostřednictvím emailové konference „WaporNet“.

Příští výroční konference WAPOR se bude konat v USA, v Arizoně, v roce 2005 pak ve Francii v Cannes. Nejbližší metodologické setkání je plánováno na červen 2004

do severní Itálie. V Cadenabbii na břehu jezera Lago di Como zde proběhne již pátý ročník semináře ke kvalitě „Survey Research“. Bližší informace o organizaci WAPOR, o připravovaných konferencích i o podmínkách členství lze získat na www.unl.edu/wapor.

Některým z českých sociologů působících ve výzkumu postojů, komunikačním výzkumu a pochopitelně také přímo ve výzkumu veřejného mínění, se pražská konference jistě stala podnětem k přihlášce do této mezinárodní asociace. Také studenti v ní mají dveře otevřené. A mezinárodní časopis *International Journal of Public Opinion Research* vydávaný Oxford University Press je všem členům WAPOR zasílán ihned po zaplacení členského příspěvku nebo na základě jejich účasti na první z konferencí WAPOR.

Hynek Jeřábek, Eva Veisová

SOCIOLOGIA

SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW

časopis Sociologického ústavu
Slovenskej akadémie vied

Ročník 35, 2003, c. 5, s. 383–530

Sociológia – bezpečnosť – ozbrojené sily (František Škvrnda – Karol Čukan)

Štúdie

Škvrnda, František: *Sociologická charakteristika medzinárodnej bezpečnosti*

Murda, Karol: *Bezpečnostná orientácia občanov Slovenskej republiky*

Korba, Matúš: *Bezpečnostný sektor a jeho reforma*

Rozhľady

Barták, Peter: *Bezpečnosť na prahu 21. storočia*

Polonský, Dušan: *K vybraným aspektom profesionalizácie ozbrojených síl*

Zo sociologických výskumov

Malešič, Marjan – Jelusičová, Ljubica: *Problematika národnej bezpečnosti
v očiach verejnosti: vnímanie NATO a vojska v Slovinsku*

Čukan, Karol: *Slovenská verejnosť a vstup SR do NATO*

Informácie

Matis, Jozef – Polonský, Dušan – Hamaj, Pavol: *Sociológia vo vojenskej akadémii
v Liptovskom Mikuláši*

Murda, Karol: *Výučba sociológie na Akadémii Policajného zboru v Bratislave
a perspektívy jej využitia v policajnej praxi*

Poláková, Eva: *Európska výskumná skupina v armáde a spoločnosti (ERGOMAS)
a aktivity slovenských vojenských sociológov*

Šmida, Milan: *Slovenské bezpečnostné fórum*

Recenzie

Škvrnda, František: *Terorizmus – najvýznamnejšia nevojenská bezpečnostná
hrozba súčasnosti* (Karol Čukan)

Kiss, Zoltán László: *Lessons of the Kosovo War (Dilemmas Regarding Abilities of NATO
and EU to Manage National and Ethnic Conflicts in Central and South-Eastern Europe)*
*Ponaučenia z kosovskej vojny (dilemy o schopnosti NATO a EÚ zvládnuť národný a etnický
konflikt v strednej a juhovýchodnej Európe)* (Dušan Polonský)

Cyganekov, Pavel Afanasjevič: *Teória medzinárodných otnošenij, učebnoje
posobie (Teória medzinárodných vzťahov)* (František Škvrnda)

Caleb, Carr: *Dejiny terorizmu* (Martina Bausová)

Z obsahu Sociológie 2001–2003 (objednávka pre predplatiteľov)

Objednávky prijíma redakce: Sociológia, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovak Republic.
e-mail: socuedit@savba.sk

Władysław Adamski, Pavel Machonin, Wolfgang Zapf (Eds.): *Structural Change and Modernization in Post-Socialist Societies*

Hamburg, Reinhold Krämer Verlag 2002, 344 s.

Beiträge zur Osteuropaforschung, Band 7

Původní verze statí publikovaných v této knize byly předneseny na sympoziu, které se konalo v roce 2001 v Praze a bylo organizováno Sociologickým ústavem AV ČR, Institutem filozofie a sociologie Polské akademie věd Varšava a německým Wissenschaftszentrum Berlin za účasti renomovaných odborníků z jedenácti zemí.

Část I *Národní zprávy* podává syntetický a dynamický, empirický i teoretický zdůvodněný obraz hlavních procesů společenské změny a modernizace ve střední Evropě. Dotýká se i odpovídajících změn v postojích a sociálních percepcích obyvatelstva. Svým úsilím o nalezení společné soustavy indikátorů zprávy umožňují hlubší vhled do problémů generovaných strukturálními transformacemi. Tento druh systematických sociálních zpráv otevírá cestu komprehenzivnějším evropským, tj. mezinárodním, mezikulturním a meziregionálním výzkumným programům, zahrnujícím jak západo-, tak východoevropské země. Předmětem studia jsou: Česká republika, Maďarsko, Polsko a sjednocené Německo.

Část II *Kontroverzní problémy a potřeba*

nových paradigmat obsahuje názory kritické k existujícím konceptům transformace a modernizace a nabízí zajímavé nové perspektivy.

Tato excelentní empirická a teoretická analýza procesů, které v postsocialistických zemích proběhly v posledních dvanácti letech a přinesly mnoho nových výzev, nabízí nejen důležité informace, ale také nové inspirace pro další výzkum a teoretické úvahy. Vzhledem k blízkému rozšiřování Evropské unie je mimořádně zajímavá.

K tomuto českému překladu nakladatelské anotace dodáváme, že v čísle 1/2003 otiskl *Sociologický časopis* obsáhlejší recenzi české publikace *Transformace a modernizační výzvy*, ve které byly uveřejněny původní verze národních zpráv a jiných příspěvků z pražského sympozia. Jejím autorem je prof. Zdeněk Suda. Již předtím byly podstatné části obsahu sympozia publikovány ve zvláštním vydání polského *Sisypha* a rovněž čtenáři *Sociologických issledovanij* měli možnost se seznámit s obdobnými detailními informacemi v ruštině.

red

Bernd Estel: *Nation und nationale Identität. Versuch einer Rekonstruktion*

Wiesbaden, Westdeutscher Verlag 2002, 516 s.

Obsáhlá práce tübingenského sociologa Bernda Estela pojednává o problematice národa ze zorného úhlu historické sociologie. Úvodní přehledová kapitola se věnuje způsobům definování národa, vývojem pojmu v moderní době a jeho moderním chápáním. Téma národa je dále zpracováno z pohledu sociologie vědění jakožto sociální konstrukt a zkoumá se mj. role „objektivních“ faktorů jako jazyk nebo území v kognitivní konstrukci národa. Kapitola nazvaná „Národ

jako idée-force“ je věnována sociálnímu uskutečnění ideje národa prostřednictvím masových národních hnutí. Autor analyzuje sociální podmínky, jimiž je realizace národní myšlenky držena v jistých mezích, mj. na příkladu Československa. Následuje výklad nacionalizace politiky a hospodářství s krátkým exkurzem do sféry nacionalizace vysoké kultury. Kapitola věnovaná analýze klasického imperialismu v období před 1. světovou válkou doplňuje sociální a ekonomická

vysvětlení poukazem na vzrůstající vliv myšlenkových motivů, jako byly představy o vyvolenosti vlastního národa nebo ideje sociálního darwinismu. Závěrečná kapitola si všímá vnějších a vnitřních ohrožení národa v současnosti. K vnějším řadí ekonomickou globalizaci a ztrátu suverenity (národního) státu tváří v tvář narůstajícímu vlivu nadná-

rodních a nestátních aktérů. Mezi vnitřní rizika pro národ počítá osobní „denacionalizaci“ na úrovni jednotlivců a současně etnický pluralismus a multikulturalismus na úrovni společnosti. Knihu uzavírá zamyšlení nad budoucností pojmu a skutečnosti národa v XXI. století.

ms

Jiří Blažek, David Uhlíř: *Teorie regionálního rozvoje. Nástin, kritika, klasifikace*

Praha, Karolinum 2002, 211 s.

Publikace nabízí přehled teoretických přístupů k problematice regionálního rozvoje. Tomuto přehledu předchází seznámení s hlavními metodologickými školami a hlavními ekonomickými teoriemi, jejichž znalost je nezbytná pro porozumění teoriím regionálního rozvoje. Samotný přehled těchto teorií je členěn do následujících skupin: neoklasické a neoliberalní teorie – keynesiánské teorie skupiny jádro-periferie – strukturalistické přístupy – kritickorealistické přístupy – institucionální směry – současné eklektické přístupy k regionální politice. Výklad si všímá mj. otázek, co je podle dané teorie příčinou regionálních rozdílů, jaké jsou podle ní hlavní subjekty regionálního rozvoje a jaké důsledky z teorie plynou pro regionální politiku. Základní rysy představených přístupů a teo-

rií, stejně jako rozdíly mezi nimi jsou srovnány názornou formou v tabulkách, další teorie či pojmy nezbytné pro porozumění vykládaným přístupům jsou vyloženy v rámečcích vložených do textu. Závěr práce upozorňuje na základní dichotomie i volby z více možností, podle nichž se teorie regionálního rozvoje dělí do různých skupin a směrů.

Autoři v úvodu práce zdůvodňují potřebnost přehledu teorií regionálního rozvoje poukazem na dva procesy, které v poslední době vedly k posílení významu regionálního rozvoje a regionální politiky v České republice: zvyšování rozdílů mezi regiony, zejména v oblasti nezaměstnanosti, a pak proces začleňování ČR do EU, v níž představuje regionální politika jednu z klíčových integračních dimenzí.

ms

Sociologický časopis Czech Sociological Review

5

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	604
ARTICLES	
Karel Müller: The Civil Society Concept: An Attempt at a Complementary Approach. Tocqueville's Legacy and Giddens' Perspective	607
EMPIRICAL RESEARCH	
Petr Matějů, Jana Straková: The Role of the Family and the School in the Reproduction of Educational Inequalities. A Sociological Look at the Role of Multi-year Gymnasias in the Context of the Results of the PISA 2000 Study	625
Karel Maier: Housing Estates: A Problem and the Preparation to Tackle It	653
CONTEMPORARY WORLD SOCIOLOGY	
Radka Radimská: The Individual and the Family: The Theory of Private Life According to François de Singly	667
METHODOLOGY	
Hynek Jeřábek: The Measurement of Opinion Leadership in Czech Sociological Research (The Personality Strength Scale as a Tool for Opinion Leadership Identification)	687
PORTRAITS OF SOCIOLOGISTS	
Robert King Merton 1910–2003 (Jiří Musil)	707
Gennadij Semjonovič Batygin 1951–2003 (Miloslav Petrušek)	712
REVIEWS	
INFORMATION	
ANNOTATIONS	

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

PE 4584

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	604
STATI	
Karel Müller: Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovká perspektiva	607
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Petr Matějů, Jana Straková: Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností. Sociologický pohled na úlohu víceletých gymnázií ve světle výzkumu PISA 2000	625
Karel Maier: Sídliště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení	653
SOUDOBA SVĚTOVÁ SOCIOLOGIE	
Radka Radimská: Individuum a rodina: teorie soukromého života podle Françoise de Singlyho	667
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Hynek Jeřábek: Měření názorového vůdcovství v českých sociologických výzkumech. PS-škála jako nástroj pro zjišťování názorového vůdcovství	687
MEDAILON	
Robert King Merton 1910–2003 (Jiří Musil)	707
Gennadij Semjonovič Batygin 1951–2003 (Miloslav Petrusek)	712
RECENZE	
ZPRÁVY A INFORMACE	
ANOTACE	

